

84(5)
A-93

Chingiz Aytmatov

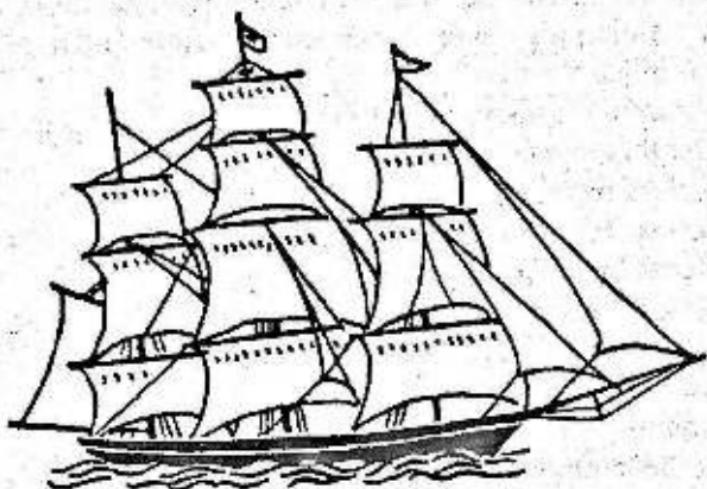
Oq kema

JAHON ADABIYOTI DURDONALARI

CHINGIZ AYTMATOV

OQ KEMA
(*qissa*)

“Adabiyot uchqunlari”
Toshkent – 2018

UDK: 811.21

BBK: 86.34

A-96

Chingiz Aytmatov. «Oq kema» / qissa / ruschadan Asil Rashidov tarjimasi / «Jahon adabiyoti durdonalari» turkumi – T.: «Adabiyot uchqunlari», 2018. – 160 b.

Nashrga tayyorlovchi, qo'shimcha
iqtibos va izohlarni kirituvchi:
Ergashbay Matyakubov.

Ch. Aymatovning «Oq kema» nomli ushbu qissasi nafaqat turkiy xalqlarning, balki butun dunyo kitobxonlari tomonidan sevib o'qiladi.

Asarning asosiy qahramoni Mo'min cholning tabiatida ajdodlar tomonidan avlodlarga meros qoldirilgan urf-odatlarning qadrlanishi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Chunki har bir xalq o'zining mavjudligini faqatgina o'ziga xos urf-odatlar bilan isbotlay oladi.

Asarning yana bir qahramoni – bola timsolida esa ezgulikka intilish, dunyoni faqat ezgulik orqali ko'rish kabi fazilatlar mavjud.

Shuningdek, asarda hozirgi vaqtida ham uchrab turadigan bir qancha muammolar: oila notinchligi, farzandsizlik, ekologik muammolar badiiy usulda yortilgan. Bunday muammolarni yechimini esa kitobxonalarning o'zi ushbu asarni mutolaa qilish orqali topadilar degan niyatdamiz.

UDK: 811.21

BBK: 86.34

ISBN: 978-9943-381-7-7

© Chingiz Aytmatov.

© "Adabiyot uchqunlari", 2018-yil.

BIRINCHI BOB

Uning ikki ertagi bo'lardi. Biri o'ziniki bo'lib, uni hech kim bilmasdi. Ikkinchisini esa bobosi so'zlab bergandi. Keyin birontasi ham qolmadi. Gap shu xususda.

O'sha yili u yetti yoshga to'lib, sakkizga qadam qo'ygandi.

Avval portfel sotib olindi. Qop-qora dermantin¹ portfeli ochib-yopganda shiqillaydigan qulfi yaltirab turardi. Yonida mayda-chuyda soladigan kissasi ham bor. Qisqasi, g'aroyib, ayni paytda oddiy maktab portfeli edi. Hamma narsa, ehtimol, shundan boshlandi.

Bobosi uni ko'chma do'kondan sotib oldi. Ko'chma do'kon tog'dagi chorvadorlarga mol sotib, aylanib yurganda, ularga ham, San-Toshdag'i o'rmonchilik qorovulxonasiga ham birrov burilgandi.

U bu yerdan, dara va nishab yo'llar bo'ylab tog'dagi qatag'on o'rmonga ko'tarildi, Qorovulxonada bor-yo'g'i uch oila yashaydi. Lekin shunday bo'lsa-da, vaqt-i vaqt-i bilan ko'chma do'kon o'rmonchilarni ham yo'qlab turardi.

Uch hovlida yolg'iz bitta bola bo'lib, u har safar ko'chma do'konni birinchi bo'lib ko'rар edi.

– Kelyapti! – deb qichqirdi u eshik va derazaga qarab chopib, – Mashina-magazin kelyapti!

Issiqko'l bo'ylaridan bu tarafga cho'zilgan aylanma

¹ Dermatin (*yunoncha*: derma, dermatos – teri, charm) – ip gazlamanning bir yoki har ikkala tomoniga elastik modda qoplab tayyorlangan, mebelsozlik, muqovasozlik sanoat-jarida foydalaniladigan sun'iy teri.

yo'l kela-kelguncha dara, daryo sohili bo'ylab, toshloq va o'nqir-cho'nqirlardan o'tib kelardi, Bu yo'llardan yurish hazilakam ish emas. Qorovultog'ga yetguncha yo'l pastdan yuqoriga torayib, qiyalab borardi-da, keyin tikka taqir nishablik bo'ylab o'rmonchilar hovlisiga tushadi. Qorovultog' shundoq yonginalarida – yozda bola durbindan ko'lni tomosha qilgani deyarli har kuni o'sha yoqqa chopardi. U yerdan esa yo'lda kelayotgan piyoda-yu, otliq, albatta, mashina ham, hamma narsa kaftdagidek ko'rini turardi.

O'sha safar – issiq yoz kunlaridan birida bola o'z ko'llobida cho'milib turgan edi, shunda qiya yo'lni changitib kelayotgan mashinani ko'rib qoldi. Ko'lob daryoning chet-roq sayoz joyida, qumloq yerda bo'lib, bobosi tosh qalab to'sib bergen edi. Agar shu to'siq bo'lmanan-da, kim biladi, balki, bola ham allaqachonlar tirik qolmagan bo'larmidi? Buvisining aytishicha, daryo allaqachon uning suyaklari-gacha yuvib, to'g'ri Issiqko'lga eltib tashlarmidi va u yerda baliqlar hamda suvdagi har xil baloyi battarlarga yem bo'larmidi? Hech kim uni qidirib jon koymas, dardida kuyib, ado bo'lmas edi, rost-da, suvda pishirib qo'yibdimi? Sirasini aytganda, u kimga ham kerak. Hali hozircha bu falokat bo'lganicha yo'q. Sodir bo'lsa, kim biladi, buvisi, balki, chindan ham uni qutqargani urinib ko'rmas, kampir tug'ishgan buvisi bo'lganda boshqa gap edi, axir, uning o'zi, o'gaysan, deb yuradi-ku. O'gay esa qancha yedirib, qancha ichirma, baribir o'gayligiga boradi. O'gay... Agar u o'gay bo'lishni istamasa-chi? Xo'sh, nega endi u o'gay bo'lishi kerak? Balki, u emas, buvisining o'zi o'gaydir?

Lekin bu to'g'rida ham, bobosi yasagan to'siq haqida ham keyinroq gap bo'ladi.

Shunday qilib, u o'shanda ko'chma do'konni uzoqdan ko'rib qoldi, mashina ketidan to'zon ko'tarib, tog'dan tu-shib kelayotgan edi. Shunda u quvonib ketdi, o'ziga portfel olinishini bilgandek quvonib ketdi. Shu zahotiyon suvdan sakrab chiqdi, chillakdek oyoqlarini ishtonining pocha-

lariga tiqdi-yu, suvning sovuqligidan ko'karib ketgan badanining ho'li bilan ko'chma do'konning kelayotganini birinchi bo'lib yetkazish uchun so'qmoqdan uylar tomon chopib ketdi.

Bola butalar ustidan hatlab, sakrab o'tish qiyin bo'lgan xarsang toshlarni yonlab o'tib, na o'siq o'tlar, na xarsang toshlar oldida, bular shunchaki narsalar emasligini bilsa-da, bir daqiqa ham to'xtamay chopib borardi. Ular ranjib qolishi, hatto chalib yiqitishi ham mumkin edi. «Mashinamagazin keldi. Men keyin kelaman», – yo'l-yo'lakay u «cho'kib yotgan tuya»ga gap qotdi. U bag'rini yerga berib yotgan sarg'ish bukri toshni shunday deb atardi. Odatda bola o'z «tuya»sining yonidan uning o'rakchini silamasdan o'tmasdi. Xuddi bobosi dumি cho'ltoq axta otini shapatilaganı kabi, u ham ishning ko'zini biladigan kishilar singari o'z «tuya»sining yonidan o'tib borayotib naridan beri, sen sabr qilib turasan endi, mening ishim chiqib qoldi, deb uni shapatilab qo'yardi. Uning xarsang toshida «egar» ham tayyor edi. Yarmi oq, yarmi qora bu chavkar toshdag'i egarchada xuddi otda o'tirgandek o'tirgan bo'lardi. Yana «bo'ri» degan tosh bor – bo'riga juda o'xhash qo'ng'ir, oq oralagan, yoldor va cho'ng peshanali. Bola uning oldiga pisib emaklab borardi-da, mo'ljalga olardi. Lekin eng sevimli tosh, bu suv yuvib ketgan qirg'oqdagi kattakon xarsang «tank» edi. Qarab tursang «tank» qirg'oqdan otilib chiqadi-yu, daryoni shovqin-suronga solib, to'lqinlantirib, ko'piklantirib, yurib ketadigandek. Tanklar kinolarda axir shunday yuradi-ku, qirg'oqdan suvga otiladi: ketdi! Bola kinolarni kam ko'rgan, shuning uchun ham ko'rganlari yodida qattiq o'mashib qolgan. Bobosi ba'zan uni kino ko'rsatgani tog' ortidagi – qo'shni daradagi sovxozi¹ – naslchilik fermasiga olib borardi. Shu sababli ham qirg'oqda daryoni har qachon kesib o'tishga shay turgan «tank»

¹ Sovxozi (ruscha: советское хозяйство – «sovet xo'jaligi» birikmasining qisqartmasi) – Sobiq Ittifoqida qishloq xo'jaligida tashkil etilgan yirik davlat xo'jaligi.

paydo bo'ldi. Yana boshqasi – «yaxshi» va «yomon» toshlar, hatto «ayyor» va «ovsar»lari – ham bor.

O'tlar orasida ham «sevimli», «botir», «hurkak» va «yovuz» hamda boshqa har xillari mavjud edi. Chaqirtikan, masalan, – eng birinchi dushman. Bola u bilan kuniga o'n martalab jang qilgan, chopib tashlagan. Lekin bu jangning oxiri ko'rmasdi – chaqirtikan hadeb o'saverar va ko'payaverardi. Mana, daladagi pechak gullar, to'g'ri, ular ham yovvoyi, shunga qaramay bular eng aqli va quvnoq gullardir. Ular ertalab quyoshni hammadan ortiq yayrab qarshi oladi. Boshqa o'tlarga tong nima, tun nima, baribir. Pechak-gullar esa kun ilishi bilanoq ko'z ochadi, kulib boqadi. Oldin bir ko'zini, keyin ikkinchisini ochadi, shundan so'ng bag'ridagi barcha gullar birin-ketin ochila boshlaydi. Oq, och ko'k, binafsha va yana har xil rangda... Agar ularning oldida sukut saqlab o'tirsang, go'yo bu gullar uyqudan uyg'onib, allanimalar haqida shivirlashayotgandek tuyuladi. Chumolilar ham buni sezadi. Ular ertalabdan pechak-gullar huzuriga chopib, quyosh nurlaridan ko'zlarini qisib, gullarning o'zaro nimalar haqidadir shivirlashayotganiga qulqoq soladi. Balki, ko'rgan tushlarini so'ylashayotgandir?

Kunduzlari, odatda tush vaqtiga borib bola serpoya shiroljinlar g'uj bo'lib o'sgan tomonga jo'nashni yaxshi ko'rardi. Shiroljin baland bo'yli, gulsiz, lekin xushbo'y hidli bo'ladi. Ular yon-beriga boshqa o'simlikni yo'latmay to'da-to'da bo'lib, alohida o'sadi. Shiroljin – sadoqatli do'stdir. Ayniqsa, biror ko'ngilsizlik yuz berib, pinhona yig'lagung kelganda shiroljin ostidan yaxshi panoh topish mumkin. Ular o'mmon yoqasidagi qarag'ayzorlar singari yoqimli hid taratib turadi. Shiroljinlar quchog'i qaynoq va sokin. Eng muhimi, ular osmonni to'sib qo'ymaydi. Chalqancha yot-da, osmonni tomosha qilaver. Avval ko'z yoshlari orasidan hech nimani ajrata olmaysan. Keyinchalik esa bulutlar suzib ketadi va sen o'ylayotgan narsalar osmonda, ko'z oldingda aniq namoyon bo'la boshlaydi. Bulutlar

yaxshi biladi: ko'ngling ancha noxush, qayoqlargadir jo-nab qolging yoki uchib ketging keladi, toki seni topolmay, oh-voh qilishsin: «Eh bolagina, bedarak ketdi-ya, endi uni qayerdan topamiz», deb kuyib yurishsin. Bunday bo'lmasligi uchun sen yo'qolib qolmasliging va jimgina yotib, bulutlardan zavqlanishing uchun sen nimani istasang, bulutlar o'shanga aylanib qoladi. O'sha birgina bulutning o'zidan turli-tuman shakllar yuzaga kela boshlaydi. Faqat bulutlar qanday shaklga kirayotganini ko'rib bilsang bas.

Shirojinlar tagi jimjit, ular osmonni to'smaydi. Shirojinlar mana shunaqa, iliq qarag'ayzor hidini ufuradi.

U o'tlar to'g'risida ko'p narsa bilardi. Suv bosadigan pichanzordagi kumushrang supurgi o'tlarga rahmi kelardi, juda g'alatida bu supurgi o'tlar, havoyi juda. Ularning ipakdek mayin popuklari shamolsiz yasholmaydi. Shamolni kutgani-kutgan, shamol qayoqqa essa, o'sha yoqqa egilib, xuddi buyruqqa bo'ysungandek, yoppasiga salom beradi. Agar yomg'ir quyib bersa yoki momaqaldiroq boshlanib qolsa bormi, giyohlar qayerga bosh suqishini bilmay qoladi. To'lg'anadi, tiz cho'kadi, yer bag'irlab qoladi. Oyoqlari bo'lganda-yu, ehtimol, ko'z yetgan joygacha qo'chib qolisharmidi... Yo'q, ular o'zlarini mug'ambirlikka solyapti. Momaqaldiroq tinsin-a, havoyi supurgi o'tlar yana shamolning hukmida: shamol qayoqqa essa, ular ham o'sha yoqqa egila boshlaydi.

Bola yolg'iz, jo'ralsiz mana shu sodda-bayov narsalar qurshovida yashardi, avtodo'kongina¹ hamma narsani unutishga, ko'ringanda chopishga majbur qila olardi. Shuning uchun ko'chma do'konni ko'rgan zahoti hamma narsani unutib, o'zini o'sha tomonga otardi. Nimasini aytasan, ko'chma do'kon bu - senga allaqanday tosh yoki o'tlar-

emas. Unda kishining jonidan bo'lak hamma narsa bor! Bola uyiga yetib kelganida ko'chma do'kon ham orqa

¹ Avtodo'kon - qishloq joylarda, bozorlarda asosan oziq-ovqat va sanot mollari bilan savdo qilish uchun juhozlangan (moslangan) avtomobil.

tomondan hovliga yaqinlashib qolgan edi. O'rmon xo'jaligi qorovulxonasiga qarashli bu uylar daryoga qaratib solingan. Hovlilar qiyalab qirg'oqqa tutashar, daryoning narigi qirg'og'ida esa o'rmon suv yuvgan jar chetidan boshlanib, tog'ga qarab ko'tarilib ketar edi. Shuning uchun ham o'rmon xo'jaligiga qarashli qorovulxonaga yo'l uylarning orqa tomonidan aylanib kelardi. Bola o'z vaqtida yetib kelma-ganida ko'chma do'kon kelganini hech kim bilmay qolardi.

Bu payt erkaklardan hech kim yo'q, hammalari ertalab-oq tarqab ketishgan, ayollar uy ishlari bilan mashg'ul edi. Bola ochiq turgan eshiklarning oldidan qulogni qomatga keltirib qichqirib o'tdi:

— Keldi! Mashina-magazin keldi!

Ayollar tipirchilab qolishdi. Yashirib qo'ygan pullarini topish uchun yugurib qolishdi, uylaridan otilib chiqqanlaricha bir-birlaridan o'zib ketishdi. Mashina oldiga chospishdi, hatto buvisi uni maqtab qo'ydi:

— Ko'zi o'tkir-da, bizning bolaning!

Bola ko'chma do'konni o'zi boshlab kelganday boshi osmonga yetgan edi. Bu xushxabarni ularga u yetkazgani, birga hovlidan chopib chiqqani, eshigi ochiq turgan autofurgon¹ oldida ular bilan tiqilishib turganidan xursand edi. Lekin ayollar bu yerda uni tez unutib qo'yishdi. Unga qarashga vaqt bormidi? Ming xil mol — ko'z qamashadi. Ayollar bor-yo'g'i uch kishi: buvisi, bu yerning eng kattakon kishisi — o'rmon qorovuli O'razqulning xotini Bekey (Bekey — onasining opasi, unga xola) va yordamchi ishchi Seydahmadning xotini yoshgina Guljamol qizchaşini ko'tarib olgandi. Bor-yo'g'i uch ayol. Lekin ular hovliqib, mollarni shunday titib tashlashdiki, oxiri sotuvchi ularning navbat kutishini va hammalari baravariga javramasliklarini talab qilishga majbur bo'ldi.

Ammo uning so'zi ayollarga unchalik ta'sir qilmadi:

¹ **Autfurgon** (*fransuzcha: avto + fourgon*) — yuk va yo'lovchi tashish uchun mo'ljalangan ustti yopiq kuzovli avtomobil.

avval boshida ular bor narsani bir chekkadan tortqilay boshlashdi, keyin tanlashga tushishdi, oxiri tanlaganlarini ham qaytarishdi.

Bir chetga olib qo'yishadi, o'lchashadi, bahslashishadi, shubhalanib, bir so'ragan narsalarini o'n qaytalab so'rashadi. Biri yoqmaydi, ikkinchisi qimmat, uchinchisining rangi unchamas... Bola bir chetda turardi. U zerikdi. Zero, u kutgan g'aroyib narsa yo'qqa chiqqan, tog' yo'lida ko'chma do'konni birinchi bor ko'rgandagi quvonchi g'oyib bo'l-gandi. Ko'chma do'kon kutilmaganda har xil lash-lushlar tiqilgan oddiy mashinaga aylanib qoldi.

Sotuvchining qovog'i solina boshladi: bu xotinxalaj biron narsa sotib olish uchun to'planishganga o'xshamaydi. Tog' oshib, buncha uzoq manzilga nima uchun ham keldi-a?

Shunday bo'ldi ham. Ayollar shaxtlaridan qaytib shalvirab qolishdi. Biroz charchaganday ham bo'lishdi. Negadir bir-birlarining oldidami yoki sotuvchi oldidami o'zlarini oqlashga tushishdi. Buvi birinchi bo'lib, puli yo'qligidan shikoyat qildi. Puli yo'qning - xaridi yo'q, Bekey xola eri yo'qligi sababli kattaroq xarid qilishga botina olmadi. Bekey xola olamdag'i hamma ayollar ichra eng baxtsizi. Buning sababi esa farzandi yo'qligi. Shuning uchun eri O'razqul mast bo'lganida uni do'pposlaydi, bundan bobo ham jabr tortadi: axir, Bekey uning qizida, Bekey xola mayda-chuyda va ikki shisha aroq oldi, Bekorga oldi, o'ziga jabr. Buvi o'zini tutib turolmadi. Sotuvchi eshitmasin deb pichirlab so'radi.

– Nega o'z boshingga o'zing baloni sotib olyapsan?

– O'zim bilaman, – qisqa javob qildi Bekey xola.

– Ahmoq, – yana ham sekinroq, lekin badxohlik bilan shivirladi buvi. Sotuvchi bo'lmanidami, Bekey xolaning boplab adabini berardi. E-he, ularning qarg'ashganini bir ko'rsangiz...

Ularning joniga yosh juvon Guljamol oro kirdi. U

o'zining Seydahmadi shaharga tushishga tayyorlanayotganini, pulsiz shaharga borib bo'lmasligini, shu sababdan pul sarf qilolmasligini sotuvchiga tushuntira ketdi.

Shu tariqa ular ko'chma do'kon oldida ivirsib turishdi-turishdi-da, sotuvchi aytgandek, «uch pul»ga narsa xarid qilib, uylariga tarqalib ketishdi. Shu ham savdo bo'ldimi, axir? Sotuvchi jo'nab ketgan ayollarning orqasidan tupurib qolarkan, tezroq rulga o'tirib jo'nab ketish uchun qo'qitib tashlangan mollarni yig'ishtira boshladi. Shu payt bolaga ko'zi tushdi.

– Nimaga turibsan, shalpanqulqoq? – so'radi u. Bola ning qulqlari osilgan, bo'yni ingichka, boshi katta va yum-yumaloq edi. – Biron nima olasanmi? Olsang, tezroq kel, bo'lmasa hozir yopaman. Puling bormi?

Sotuvchi shunchaki o'zi, bekorchilikdan so'radi, lekin bola uzrli javob qildi.

– Yo'q, amaki, pulim yo'q, – deb bosh chayqab qo'ydi.

– Men esa puling bormi deb o'ylabman, – soxta ishonchsizlik bilan gap qotdi. – Siz bu yerdagilar hammangiz boysizlar, lekin o'zlarining kambag'alga solib yurasizlar... Cho'ntagingdag'i nima u, pul emasmi, axir?

– Yo'q, amaki, – dedi bola oldingidek samimiy va jiddiylik bilan yirtiq cho'ntagini ag'darib ko'rsatarkan (ikkinchisi tikib tashlangandi).

– Demak, pullaring tushib qolibdi-da. Chopgan joylaringni qidir. Topasan.

Ular jim qolishdi.

– Kimning bolasisan? – yana so'roqqa tuta boshladi sotuvchi. – Mo'min cholnimi, a?

Bola bosh irg'ab javob qildi.

– Nabirasi bo'lasanmi?

– Ha, – bola yana bosh silkidi.

– Onang qayoqda?

Bola hech nima demadi. Uning bu haqda gapirgisi kelmasdi.

— Onang o'zi haqida hech xabar bermaydimi? O'zing bilmaysanmi?

— Bilmayman.

— Otangni-chi? Uni ham bilmaysanmi? Bola jim qoldi.

— E, og'ayni, qanaqasan o'zing, hech nimani bilmaysan, — hazilomuz o'pka qildi sotuvchi. — Ha, mayli, agar shunday bo'lsa... Ushla. — U bir siqim konfet uzatdi. — Sog' bo'l.

Bola iymanib turardi.

— Ol, ol. Meni yo'ldan qo'yma. Ketishim kerak.

Bola konfetlarni cho'ntakka solib, ko'chma do'konni yo'lga uzatib qo'yish uchun mashina orqasidan chopishga shaylandi. U o'ta baroq, tanbal ko'ppagi Baltekni yoniga chaqirib oldi.

O'razqul hamisha uni otib tashlayman, deb do'q qilib yuradi: bunday ko'ppakni boqishning nima keragi bor. Bobosi har doim avval bironta ovcharka topish kerak, Baltekni esa biror joyga eltib tashlash lozim, deb sabr qilishni so'raydi. Baltekning qornidan bo'lak tashvishi yo'q. To'ysa, uxlari; och bo'lsa — o'zinikimi, begonami, farq qilmay — duch kelgan kishiga tama bilan suykalanan edi.

Mana shunaqa ko'ppak edi Baltek. Ba'zida zerikkanidan mashina orqasidan chopib qolardi. To'g'ri, uzoqqa bormasdi. Jinday chopgach, orqasiga qaytardi. Dardisar it. Lekin, baribir, it bilan chopish yolg'iz chopishdan yuz marta ma'qul. Har nima bo'imasin, it-da.

Bola, sotuvchi ko'rmasin deb, sekingina Baltekka bitta konfet tashladi. «Bilib qo'y, — ko'ppakni ogohlantirib qo'ydi u, — uzoq chopamiz». Baltek unga osilib, dumini likillardi: yana umidvor edi. Lekin bolaning boshqa konfet tashlagisi yo'q edi: axir, sotuvchini xafa qilib qo'yishi mumkin, u bir siqim konfetni itga bergani yo'q-ku.

Xuddi shu mahal lop etib bobo kelib qoldi. Chol asalari qutilari tomonga ketgandi. U yerdan uylar orqasida nimalar bo'layotgani ko'rmasdi. Ish o'ngidan keldi, bobo ayni

mahalda ko'chma do'kon ketmay turib yetib keldi. Tasodif. Aks holda nabiraga portfel nasib qilmagan bo'lardi. Shu kuni bolaga baxt kulib boqdi.

Ko'pni ko'rgan kishilar keksa Mo'minni Mo'min chaqqon deb atashardi. Bu atrofda uni hamma tanirdi, u ham hammani bilardi. U ochiq ko'ngilligi, hatto sal-pal biladigan odamiga ham biron yaxshilik qilishga tayyorligi, har kimning xizmatiga hozir-u nozirligi, hammaga sadoqati va xushmuomalaligi tufayli shunday laqab olgandi. Ammo tillani tekin tarqatishganda hech kim uchun qadri qolmaganidek, uning jonbozligining qadriga ham hech kim yetmasdi. Uning yoshidagi kishilarga qanday hurmat va izzatda bo'lishmasin, Mo'minga hech kim bunday munosabatda bo'lmasdi. U bilan betakalluf muomala qilishardi. Bug'u avlodining mashhur oqsoqollaridan birortasining ulug' ma'rakalarida Mo'min bug'u avlodidan bo'lib, bu bilan g'oyatda faxrlanar va o'z qabiladoshlaridan biron-tasining ma'rakasidan qolmasdi, unga mol so'ydirishar, martabali mehmonlarni qarshi olib, otdan tushirish, choy uzatish-u o'tin yorib, suv keltirishgacha hamma ishni unga topshiraverishardi. Turli tarafdan son-sanoqsiz mehmonlarni kutib olish lozim bo'lgan bunday katta ma'rakalarda ozmuncha tashvish bo'ladimi? Mo'minga nima xizmat buyurilmasin, u ana-mana deguncha barini saranjom-sarishta qilar, eng muhimi, boshqalardek bo'yin tovlayvermasdi. Bu tumonat mehmonlarni kutib va ovqatlantirib jo'natishi lozim bo'lgan ovul yoshlari Mo'minning bu ishlarni qanday qilib joyiga qo'yayotganini ko'rib qoyil qolishardi:

— Mo'min chaqqon bo'limasa, biz nima qillardik-a? Ba'zida esa o'z nabirasi bilan uzoqdan kelgan chol choxonachi yigitga qarashib ketardi. Mo'minning o'mida boshqa odam bo'lganda bu ishni haqorat deb bilardi, lekin Mo'min parvo ham qilmaydi.

Keksa Mo'min chaqqonning mehmonlarga yelib-yu-

gurib xizmat qilishi hech kimni ajablantirmas – shuning uchun ham o‘z nomi bilan Mo‘min chaqqon-da. Mo‘min chaqqon bo‘lishiga o‘zi sababchi. Agar chet odamlardan birontasi ajablanib, – hey qariya, nega xotinlarga dastyorlik qilib yuribsan, bu ovulda yosh yigitlar qurib ketganmi, – deb qolguday bo‘lsa, Mo‘min shunday javob qilardi:

– Marhum mening og‘am edi (u bug‘u avlodining hammasini o‘z og‘asi sanardi. Lekin boshqa mehmonlar uchun ham ular yot emas, «og‘a» edi). Ularning ma’rakasida men xizmat qilmasam, kim xizmat qiladi? Biz, bug‘u avlodi, bosh onamiz – Shoxdor ona bug‘udan tarqalganimizdan buyon ana shundaymiz. Karomatli Shoxdor ona bug‘u esa bizga tirikda ham, o‘likda ham do‘stlikni vasiyat qilib qoldirgan.

Mo‘min chaqqon mana shunaqa odam edi!

Keksa ham, yosh ham uni «san»lab gapirar, qaltis hazil ham qilaverishardi – chol beozor edi, u bilan hisoblashmasa ham bo‘laverardi – chol bezabon edi. O‘z hurmatini talab qilishning uddasidan chiqmagan kishini odamlar oyoqosti qilaveradi, deb bekorga aytishmagan-da. U shuning uddasidan chiqmasdi.

Uning qo‘li gul edi. Duradgorlik, egarchilik qilardi, yoshligidanoq pichan g‘aramlashning ustasi edi, jamoa xo‘jaligi uchun shunday g‘aramlar yasardiki, qishda ularni buzishga ko‘z qiymasdi: yomg‘ir uning ustidan xuddi g‘ozning patida sirg‘angandek silliq tushar, qor esa tomoning ikki nishabiga tushgandek tushib ketardi. Urushda mehnat frontida Magnitogorskdagi zavodlarning g‘ishtini terdi, staxanovchi bo‘lib shuhrat qozondi. Qaytib kelgach, qorovulkonada yog‘och uy qurdi, o‘rimonchilik bilan mashg‘ul bo‘ldi. Yordamchi ishchi bo‘lib hisoblansa ham, aslida, o‘rnonga ko‘z-quloq edi, uning kuyovi O‘razqulning esa umri ko‘pincha mehmondorchilik bilan o‘tardi. Boshliqlar bostirib keldimi, bas, O‘razqul ularni darhol o‘rnonga boshlar, ov uyuştirar, xullas, hamma narsaga

mutasaddilik¹ qilardi... Mollarga ham Mo'min qarar, asalarilar ham uning bo'ynida edi. Mo'minning butun umri erta tongdan qora kechgacha ishda, tashvishda o'tdi, lekin hurmat talab qilishni o'rganolmadi.

Mo'minning tashqi ko'rinishi ham mo'ysafid keksalarga o'xshamasdi. Sipogarchiligi ham, jiddiyligi, badjahlili ham yo'q. Oqko'ngil edi u. Uning qadr topmaydigan bu insoniy xususiyatini bir qarashdayoq payqab olsa bo'lardi. Bunday qismat hamisha unga: «Oqko'ngil bo'lma, yovuz bo'l! Mana, senga oqibat! Yovuz bo'l!» deb ta'kidlab kelsa ham, u o'z xushfe'lligini tashlamaydi. Uning yuzlari kulimsirab turar, ajinlari qat-qat edi. Ko'zlari esa har doim: «Ni-ma istaysan? Biror og'iringni yengil qilaymi? Men tayyorman, faqat aytsang bas, nimaga muhtojsan?» – degandek mo'ltilab turardi.

Burni ham yumshoq, o'rdaknikiday yalpoq, bamisolikemirchagi yo'qday. Bo'yli ham ko'p baland emas, o'smirlarday chaqqongina chol. Soqol nima degan gap – shu ham nasib qilmagandi. Qip-qizil ko'sa. Yaydoq iyagida ikkiuchtagina sariq tuk bor, xolos. Bor-yo'q soqol – shu.

Bot-bot yo'lda basavlat cholga duch kelasan-u, soqoli ko'ksiga tushgan, keng-mo'l po'stinining yoqasiga serbar² barra qoplangan, boshida qimmatbaho telpak, ostida egarlarri kumushdan arg'umoq – bir qarasang donishmand, bir qarasang payg'ambar, bunday kishiga ta'zim qilgani hech tortinmaysan, bunday kishi hamma joyda izzatda! Mo'min esa faqat Mo'min chaqqon bo'lib tug'ilgan. Ehtimol, uning yolg'iz ustunligi shunda ediki, u qanday o'tirdim, bilib gapirdimmi, qanday javob qildim, qanday kulimsiradim deb tashvishlanmas, birovlarning oldida obro'si to'kilishidan cho'chimasdi. Mo'min mana shu ma'noda, o'zi sezmagang holda, kamdan kam uchraydigan baxtli odam edi. Ko'p

¹ Mutasaddi (*arabcha*) – bosqaruvechi; biror ishni boshlovchi, tashabbuskor. O'tmishta kichik amaldor. Biror ishni boshqarish uchun tayinlangan kishi; ishboshi, boshliq.

² Serbar – eni keng, enli.

odamlarni kasallik emas, o'z nazdida, o'zligidan kattaroq qo'yishdek xudbinlik, alamzadalik balosi kemirib ado qiladi. (Dono, boobro', xushro'y, buning ustiga qattiqqo'l,adolatli va jasur degan nom chiqarishni kim istamaydi?..)

Mo'min esa bunday emasdi. U afandife'l edi va unga afandiga muomala qilgandek muomala qilishardi.

Faqat bir narsa Mo'minni qattiq xafa qilishi mumkin edi: birontasining ma'rakasini o'tkazish uchun qarindoshlar to'planadigan kengashga uni chaqirishni unutib qo'yishsa... U qattiq ranjir va buni unutolmay azob chekardi, gap uni chetlab o'tganlarida emas, u kengashda, baribir, hech nimani hal qilmas, faqat qatnashardi, xolos. Buning boisi qadimiy urf-odatning poymol bo'lgani edi.

Mo'minning o'z tashvishlari bor, u bularning azobini tortardi, oqshomlarni ko'z yoshi bilan o'tkazardi. Begonalar bundan deyarli xabarsiz. Yaqin kishilar esa bilishardi.

Mo'min nabirasini ko'chma do'kon oldida ko'rgandayoq uning nimadandir xafa ekanligini darhol fahmladi.. Sotuvchi musofir bo'lgani uchun chol dastlab u bilan so'rashdi. Egardan tezgina sakrab tushib, darhol ikki qo'lini sotuvchiga uzatdi:

— Assalomu alaykum, katta savdogar! — dedi u yarim hazil, yarim chin. — Karvoning omon-eson yetib keldimi, savdo-sotig'ing yaxshi bo'lyaptimi? — Mo'min ochiq ko'ngillik bilan sotuvchining qo'llarini silkitdi. — Qancha suvlar oqib o'tdi ko'rishmaganimizdan beri. Xush ko'rdik!

Sotuvchi uning so'zları va ko'rimsiz kiyim-boshi ustidan takabburona kulib qo'ydi — o'sha-o'sha beso'naqay kirza etik, kampir tikkan bo'z ishton, titilib ketgan kamzul, yomg'ir va oftobda sarg'ayib ketgan kigiz qalpoq. Sotuvchi Mo'minga javob qildi:

— Karvon but. Faqat shunisi chatoqki, savdogar bu yoqqa kelganda, dumingizni tutqazmaysiz, o'monga, qirga qochasiz. Xotinlaringizga bir tiyinni o'n joyidan tugib saqlab qo'yishni tayinlaysiz. Bu yerda molni uyub tashla-

sang ham, biron kishi bir tiyin chiqargisi kelmaydi.

— Aybga qo'shma, qadirdon, — xijolatomuz kechirim so'radi Mo'min. — Sening kelishingni bilganimizda ketmas-dik. Pulni aytadigan bo'lsang, yo'qni yo'ndirib bo'lmaydi. Mana kuzda kartoshkalarni sotamiz...

— Gapir-a, — uning so'zini bo'ldi sotuvchi. — Siz qurum-soq boylarni yaxshi bilaman. Tog'da yashaysiz, yer, pichan istaganingcha. Chor atrofing o'rmon — uch kunda aylanib chiqolmaysan. Moling bormi? Asalaring bormi? Hammasi bor. Bir tiyin ustida esa azon aytasan. Mana, xarid qil, shoyi ko'rpa, tikuv mashinasidan bitta qoldi...

— Xudo haqqi, bunaqa pul yo'q menda, — o'zini oqladi Mo'min.

— Shu gaplarimga ishonadi deb o'ylaysanmi? Qurum-soq chol, pul yig'asan. Xo'sh, qayerga olib ketasan?

— Xudo haqqi, yo'q. Shoxdor ona bug'u haqqiga qasam ichaman!

— Hay, mayli, chiy baxmal ol, yangi shim tiktirib olasan.

— Olgan bo'lardim, Shoxdor ona bug'u haqqi!

— E-e, sen bilan tortishib o'tirishdan foyda yo'q, — sotuvchi qo'l siltadi. — Bekor kelibman. O'razqul qayoqda?

— Ertalab barvaqt Oqsoyga ketgandi. Cho'ponlarda ishi bor...

— Mehmondorchilikda yurgan chiqar, — o'zicha tushungan bo'ldi sotuvchi.

— Noqulay jimlik cho'kdi.

— Sen xafa bo'limagin, chirog'im, — yana gap boshladi Mo'min. — Kuzda, xudo xohlasa, kartoshkani sotamiz...

— Kuzgacha uzoq.

— Bunday bo'lsa, kechirgin. Xudo xayringni bersin, uyga kir, choy ichib ketasan.

— Choy ichgani kelganim yo'q, — rad etdi sotuvchi. U furgonning eshikchasini yopib turib, cholning yonida ko'ppaginging qulog'idan ushlab mashina orqasidan chopishga

shay bo'lib turgan bolaga ko'zi tushdi-da, dedi:

— Hech bo'lmasa, portfel olgin. Bola hademay maktabga borar, albatta? Yoshi nechada?

Mo'minga bu maslahat ma'qul tushdi: hafsalasi pir bo'lgan sotuvchidan nimadir xarid qilishi shart edi, qolaversa, nabirasiga chindan ham portfel kerak, bu yil kuzda maktabga boradi.

— To'g'ri aytasan, — bezovtalanib qoldi Mo'min, — mening xayolimda ham yo'q edi. Bo'lmasa-chi, yetti-sakkizga chiqdi. Qani, bu yoqqa kel, — nabirasini chaqirdi u.

Bobo cho'ntagini kovlashtirib, yashirib yurgan besh so'mlikni chiqardi. Ko'pdan beri yonida yurgan bo'lsa kerak, g'ijimlanib ketibdi.

— Ushla, shal pangquloq, — sotuvchi bolaga ayyorona ko'z qisib portfeli uzatdi. — Endi o'qishni qotirgin. Xatsavodingni chiqarmasang, bobong bilan mana shu tog'larda abadiy qolib ketasan.

— O'qiydi! Uning zehni o'tkir, — qaytimni sanarkan, javob qildi Mo'min. Keyin yangi portfeli avaylab ushlab turgan nabirasiga ko'z yogurtirdi-da, uni bag'riga bosdi. — Mana, yaxshi bo'ldi. Kuzda maktabga borasan, — deb qo'ydi sekkingina.

Bobosi qadoq qo'lini bolaning boshiga mayingina qo'ydi. Shu dam bolaning tomog'iga nimadir tiqilganday bo'ldi va qotma bobosi kiyimlarining o'ziga tanish hidi dimog'iga urildi. Undan quruq pichan va mehnatkash kishining ter hidi kelardi. Sadoqatli, ishonchli, mo'tabar kishi u. Ehtimol, yer yuzida bolani jon-dilidan yaxshi ko'radian, aqlilik balosiga uchragan kishi — Mo'min chaqqon deb atalgan bu chol shunday sodda, afandife'l edi... Xo'p, nimasи yomon buni? Har nima bo'lmasin, o'z bobong bo'lGANI yaxshi.

Cheksiz quvonchga to'lishini bola xayoliga ham keltirmagandi. Shu paytgacha maktab haqida o'ylabiko'magan-

di. Shu paytgacha faqat bobosi bilan bug'u avlodidan mashhur keksalarning ma'rakasiga borganda tog'lar ortidagi Issiqko'lida qishloqlaridan maktabga qatnagan bolalarni ko'rgandi.

Bola shu ondan boshlab portfeldan ayrılmay qoldi. Shodligidan terisiga sig'may maqtanib qorovulxonaning butun hovlisini aylanib chiqdi. Avval buvisiga ko'rsatdi. Mana, bobom olib berdi! Keyin Bekey xolasiga ko'rsatdi. U ham portfelsni ko'rib xursand bo'ldi va bolani maqtab qo'ydi.

Bekey xolaning xushnud damlari kamdan kam bo'lardi. Ko'pincha g'amgin va tajang yurar, jiyaniga e'tibor ham qilmasdi. Bunga vaqt ham bo'lmasdi. Uning o'z dardi bor. Buvisi: farzandi bo'lganda butunlay o'zgacha yurardi, - derdi. Eri – O'razqul ham, Mo'min bobo ham hozirgiday emas, balki, boshqacha odam qiyofasida yurgan bo'lardi. Uning ikkita qizi – Bekey xola va bolaning onasi bo'lsa-da, baribir, cholga og'ir edi; o'z bolang bo'lmasa, bir balo; bolangda bola bo'lmasa, ming balo. Buvisi shunday deb zorlanadi. Kim bilsin...

Bola Bekey xolasidan so'ng olgan narsasini ko'rsatish uchun yoshgina Guljamol bilan uning qizchasi oldiga yugurdi. Bu yerdan esa pichan o'rayotgan Seydahmad oldiga tushib ketdi. Jigarrang «tuya» oldidan chopib o'tarkan, uning o'rkachlariga urib qo'yishga ham vaqt bo'lma-di, «egar» yonidan, «bo'ri» va «tank» yonidan o'tib, keyin qirg'oq bo'y lab yugurib borardi. Yopishqoq butazor orasidagi so'qmoq yo'lidan chopib o'tdi. So'ngra esa o'tloqdagi uzun yo'lakdan Seydahmadning oldigacha chopqillab keldi.

Bugun bu yerda Seydahmadning yolg'iz o'zi edi. Bobo allaqachon o'zining tegishini, bir yo'la O'razqulning ham tegishini o'rib qo'ygandi. Pichanni ham allaqachon tashib bo'lishdi – buvisi bilan Bekey xola tashib turdi, bobosi bosaverdi, u esa bobosiga yordamlashdi. Molxonaning

oldiga ikkitä g'aram uyishdi. Bobosi ularni shunday ixcham bosdiki, bir tomchi yomg'ir ham o'tmasdi. G'aramlar xuddi taroq bilan tarab qo'yilgandek silliq edi. Har yili – shu. O'razqul pichanga qo'lini urmaydi, hammasi qaynatasining bo'ynida – har holda u amaldor. – Istanasam, – deydi u, – senlarni bir zumda ishdan haydab yuboraman. – U bobo bilan Seydahmadga shunday do'q qilardi. Bu ham mastlikning kasofati. Boboni haydab bo'pti. Unda kim ishlaydi? Bobosiz ishlab ko'rsin-chi! O'rmonda ish oshib-toshib yotibdi, ayniqla, kuzda. Bobom aytadiki, o'rmon qo'y suruvi emas, tarqalib ketmaydi, lekin tashvish undan oz emas. Shunga ko'ra o't tushsa yoki tog'dan sel quyilsa bormi – daraxt bir yoqqa sakray olmaydi, joyidan qo'zg'almaydi, turgan joyida nobud bo'laveradi, Kimki daraxtlarni asrab qololsa, o'sha haqiqiy o'rmonchi bo'la oladi. O'razqul Seydahmadni haydab bo'pti, unday yuvosh odam bormi – hech nimaga aralashmaydi, talashib-tortishmaydi. Biroq Seydahmad har qancha yuvosh, baquvvat yigit bo'lmasin, yalqov, uyquni yaxshi ko'radi. O'rmonchilikka ham shu vajdan kelib qolgan. Bobo, bunday yigitlar sovxoza ma-shina quvib, traktorda yer ag'darib yurishibdi, deb kuyinadi... Seydahmad esa tomorqasidagi kartoshkani sho'raga bostirib yubordi. Guljamolning bir o'zi qo'lda bolasi bilan tomorqada ishlashiga to'g'ri keldi.

Seydahmad pichan o'rimini ham kechiktirib yubordi. Bobo hatto o'tgan kuni uni koyib berdi. «O'tgan qishda, – dedi u, – senga emas, mollarga ichim achidi. Shuning uchun pichan berdim. Agar yana men keksa cholning pichaniga ko'z tikadigan bo'lsang, hoziroq ayta qol, sen uchun ham o'rishga tayyorman».

Gap ta'sir qildi. Seydahmad bugun ertalabdan o'rimga tushib ketdi.

Orqadan kelayotgan qadam tovushini eshitib, Seydahmad qayrildi, ko'ylagining yengi bilan yuzini artdi.

– Nimaga kelyapsan? Meni chaqirishyaptimi?

— Yo'q. Portfel oldim. Mana. Bobom olib berdi. Men mакtabга boraman.

— Shunga shunchalik chopib keldingmi? — Seydahmad xaxolab kuldī. — Mo'min boboning esi kirarli-chiqarli bo'-lib qolgan, — u barmog'ini chakkasiga bosib aylantirdi, — sen ham shunaqa chog'i! Qani, qanaqa portfel? — U qulfchasi ni shiqillatib, portfeli u qo'lidan bu qo'liga oldi-da, kallasini liqillatgancha kulimsirab qaytarib berdi. — To'xta, — xitob qildi u, — sen qaysi maktabga ham borarding? Qayerda senga maktab tayyor turibdi?

— Qayerda bo'lardi? Fermadagi-da.

— Jilisoyga qatnamoqchimisan? — hayratlandi Seydahmad. — Axir u yoqqa tog' osha besh kilometrcha yurish kerak, bundan kam emas.

— Bobom, otda olib borib kelaman, dedi.

— Har kuni u yoqqa borib, bu yoqqa kelarkanmi? Esini yebdi chol. Uning o'zini ham o'qitish kerak. Sen bilan bir partaga o'tiradi, dars tugadimi — qaytaveradi. — Seydahmad Mo'min boboni nabirasi bilan bir partada o'tirishini ko'z oldiga keltirib qotib-qotib kuldī.

Bola o'yga tolib jim qoldi.

— Ha, men buni shunchaki kulgi uchun aytyapman-da! — tushuntirdi Seydahmad.

U bolaning burniga og'ritmaygina chertib, boshidagi bobosining furajkasini¹ tortib, qoshi ustiga bostirib qo'ydi. Mo'min o'rmon mahkamasining odatdag'i furajkasini kiyishga or qilardi. («Nima, men biron-bir boshliqmanmi? Men o'zimning qirg'iz qalpog'imni boshqa hech qanaqasiga almashmayman».) Yozda ham Mo'minning boshida qora sidirg'a satin bilan hoshiyalangan yo'l-yo'l oq qalpoq — almisoqdan qolgan eski kigiz qalpoq, qishda ham shunday

¹Furajka (fransuzcha: fourrage — yem-xashak tayyorlovchining bosh kiyimi; fourre — somon) — erkaklarning gardishli va qisqa soyabonli bosh kiyimi.

daqqiyunusdan¹ qolgan teri taqiya bo'lardi. O'rmon ishchilarining odatdag'i yashil furajkasini u nabirasiga berardi.

Seydahmadning yangilikni masxaraomuz qarshi olishi bolaga yoqmadi. U xo'mrayib furajkasining soyabonini manglayi ustiga ko'tardi va Seydahmad yana burniga chertmoqchi bo'lganda boshini burib g'ijindi...

— Tegishma!

— Obbo sen-ey, jahling tez ekan-ku! — miyig'ida kului Seydahmad. — Ha, sen xafa bo'lmay qo'ya qol. Portfeling ajoyib. — Keyin uning yelkasiga qoqib qo'ydi. — Endi tuyog'ingni shiqillat. Hali men ancha-muncha o'rishim kerak...

Seydahmad kaftiga tufladi-da, yana o'rishga tushib ketdi.

Bola esa yana chopganicha o'sha so'qmoqdan, yana o'sha toshlar yonidan uyga qaytdi. Toshlar bilan ovunishga hali-beri vaqt yo'q edi. Portfel — jiddiy narsa.

Bola o'z-o'zi bilan so'zlashishni yaxshi ko'rardi. Lekin bu safar o'ziga emas, portfelia so'z qotdi: «Sen uning gapiga ishonma, bobom unaqa emas. Uning sira shumligi yo'q, shuning uchun ham undan kulishgani-kulishgan. Chunki quvlik-shumlikni bilmaydi. U biz ikkalamizni makktabga olib borib yuradi. Sen hali makktab qayerdaligini bilmaysan-a? U unchalik uzoq emas. Men senga uning qayerda ekanligini ko'rsataman. Biz unga Qorovultog'dan durbinda qaraymiz. Men yana senga oq kemani ko'rsataman. Faqat biz avval molxonaga kirib chiqamiz. U yerda durbinimni yashirib qo'yanman. Men unda buzoqchamni kuzatib turishim kerak, lekin men, har kuni oq kemani ko'rishga chopaman. Buzog'imiz katta bo'lib qoldi, tortib ketsa to'xtatolmaysan, sigirni emib qo'yadigan odat chiqar-

¹Daqyonus, Daqqiyunus — qadimgi Rim imperatori Diokletian (boshqa bir manbalarga ko'rta Detsiy) istmini musulmon Sharqida keng tarqalgan rivoyatlar (xususan, «Ashobu Kahfa») da shasqona atalishi. Markaziy Osiyoda arablar istilosiga qader mavjud bo'lgan shahar xarobalari, tangalar va b.ni qadimiyligini angletish uchun «Daqqiyunusdan qolgan» degan ibora ishlatalig'an. Xorazm viloyatida joylashgan bir qator qadimiylar hozirgacha alsonaviy shoh — Daqqiyunus asos solgan deb nisbat berishadi.

di. Sigir uning onasi, sutini undan ayarmidi. Tushundingmi? Onalar hech qachon, hech nimani ayashmaydi. Mana, Guljamol shunday deydi, uning qizchasi bor... Tezda sigirni sog'ib bo'lishadi, keyin biz buzoqni yaylovga haydaymiz. O'shanda biz Qorovultog'ga chiqamiz-da, tog'dan turib oq kemaniko'ramiz. Men axir durbin bilan ham xuddi ana shunday gaplashaman. Endi biz uchtamiz: men, sen va durbin...»

U shu zaylda uyga qaytdi. Portfel bilan gaplashish unga juda yoqib qoldi. U bu suhbatni davom ettirib, hali portfelliha noma'lum bo'lgan o'zi haqidagi voqealardan so'zlab bergisi kelib turganda, unga xalaqit berishdi. Yon tomonda otning dupur-dupuri eshitilib qoldi. Qishloq tarafdan bo'z otliq kelardi. Bu – O'razqul. U ham uyga qaytayotibdi. Uning o'zidan boshqa hech kimga minishga ruxsat etmaydigan Olabosh bo'z otiga to'y-hashamlarda uriladigan mis uzangili egar urgan, ko'krak qayishlari tortilib, qo'ng'iroqli popukchalar osilgandi.

O'razqulning qalpog'i ensasiga surilib tutdib, soch qoplagan bir enli qizil past manglayi ochilib qolgan. Issiq elitgan uni. Tuman rahbarlari kiyadigan nusxadagi uncha kelishtirib tikilmagan chiy baxmal kitelining¹ tutmalari boshdan oxirigacha yechilib ketgandi. Oq ko'ylagi kamari tagidan chiqib yotardi. Qomi to'q, kayfi baland. Bundan sal oldin mehmonda o'tirib, qimizga to'ygan, burnidan chiq-quncha go'sht yegan edi.

Yon-atrofidagi cho'ponlar va yilqichilar yozda yaylovga kelishlari bilanoq O'razqulni tez-tez mehmonga chaqirishardi. Uning eski oshna-og'aynilari bor edi. Lekin bu takliflar tama bilan qilinardi. O'razqul kerakli odam. Ayniqsa, tog'da yashab uy qurmoqchi bo'lganlar uchun ujudayam kerak: molni tashlab biron yerga ketolmaysan, qurilish materiallarini qayerdan qidirasan, birinchi navbat-

¹Kitel (nemische) – harbiylarning bir yoqlama tugmalanadigan, tik yogali rasmiy kiyimi.

da o'rmonga kelishga majbursan. O'razqulning ko'nglini topsang, qarabsanki, daraxt kesish taqiqlangan o'rmondan ikkita-uchta yog'ochni tanlab olib ketasan-da.

Aks holda tog'da bir umr molning orqasidan sarson-sargardon bo'lib yuraverasan, uy qurishing ham bir umr cho'ziladi...

Lohas bo'lgan karaxt O'razqul xrom¹ etigining uchini uzangiga ehtiyyotsiz tirab, egarda mudrab borardi.

Bola qo'lidagi portfelini silkitib ro'parasidan chopqil-lab chiqib qolganda, bu tasodifdan uning otdan uchib ketishiga sal qoldi.

— O'razqul amaki, portfelimni ko'ring! Men mакtabga boraman. Mana mening portfelim!

— Obbo palakat-e! — O'razqul seskanib jilovni tortarkan, koyiy boshladi.

U bolaga uyqu aralash qizargan, shishgan, shirakayf ko'zlarini tiqdi:

— Nima qilib yuribsan, qayoqdan kelyapsan?

— Uyga ketyapman. Portfelimga qarang, uni Seydahmadga ko'rsatib ketyapman, — dedi bola ming'irlab.

— Mayli, o'ynayver, — to'ng'illadi O'razqul va egarda omonatgina tebranib yo'lida davom etdi. U o'z taqdiridan ranjib yurgan, xudo uni farzand dog'ida kuydirib, boshqa-larga saxiylik bilan besh-o'ntalab bola berib qo'ygan bir paytda, bu ahmoqona portfel-u, ota-onasi tashlab ketgan, xotiniga jiyan bo'lmish bu bola bilan qanchalik ishi bor...

O'razqul pishillab, xo'rsinib qo'ydi. Afsus-nadomat va qahr-u g'azabdan u bo'g'ilib borardi. U ich-ichidan ezildi, negaki umri zoye o'tyapti, shularni o'ylaganda, befarzand xotiniga nisbatan g'azabi qaynab-toshardi. Bu-

¹Xrom (*yunoncha; rang, bo'yq*) — Mendeleyev davriy sistemasining VI guruhiga mansub kimyoiy element; zangorikumush tusli, qiyin eriydigan qattiq metall (ko'pgina qotishmalarning zaruriy komponenti).

Xrom — xrom tuzlari bilan ishlov berib tayyorlangan yumshoq, yuzasi to'simon naqshli, yaltiroq yupqa teri (bu yerda shu ma'noda).

ning bariga o'sha la'natni xotini aybdor, mana bir necha yildirki tug'mayapti...

«Shoshmay tur hali!» – O'razqul go'shtdor mushtlarini siqib, xayolan do'q urdi va ho'ngrab yig'lab yuborishdan o'zini arang tutib qoldi. U uyga yetishi bilan xotinini tutib urishni bilardi. O'razqul mast bo'lqanda hamisha shunday qilardi; bu ho'kiztabiat erkak g'am va jahldan aqlini yo'qotib qo'yardi...

Bola so'qmoqdan izma-iz bora turib, oldinda birdan O'razqulning g'oyib bo'lganiga hayron qoldi. O'razqul esa daryo tomon burilib, otdan tushdi-da, jilovni tashlab, o'siq o'tlarni bosib-yanchgancha pastga tushib ketdi. U chayqalib va bukilib, yuzlarini qo'llari bilan siqqanicha boshini yelkalari ichiga tortib borardi. O'razqul qirg'oq bo'yida cho'nqayib o'tirib oldi. Daryodan hovuchlab suv olib yuziga sepa boshladи.

«Balki, issiqdan boshi og'rigandir», – O'razqulning qilayotgan harakatidan shunday xulosaga keldi bola. O'razqulning yig'layotganini va hech o'pkasini bosib ololmayotganini u bilmasdi. U shuning uchun yig'ladiki, unga peshvoz chiqqan bola uning o'g'li emas, shuning uchun yig'ladiki, u portfelli bu bolaga hech bo'lqanda bir og'iz shirin so'z aytish uchun o'zida kuch topolmadi.

IKKINCHI BOB

Qorovultog' cho'qqisidan hamina yoq yaqqol ko'riniib turardi. Bola qorni bilan yotib olib durbinni ko'ziga to'g'riliadi. Bu o'tkir dasht durbini edi. Qachonlardir boboga qorovulkxonadagi uzoq yillik xizmatlari uchun mukofotga berishgandi. Chol durbinni olib yurishni yoqtirmasdi. O'zimning ko'zlarim undan qolishmaydi, derdi. Biroq durbin nabirasiga yoqib qoldi.

Bu safar u tog'ga durbin va portfel bilan birga keldi. Boshda hamma narsa yumaloq oynachada sakrab aralashib ketaverdi, keyin birdan tiniqlik va turg'unlik kasb etdi. Mana shunisi hammasidan zavqli edi. Bola topilgan fokusni¹ buzib qo'ymaslik uchun nafasini ichiga yutar, manzaralarini go'yo o'zi yaratayotgandek mahliyo boqardi. Keyin u nigohini boshqa nuqtaga tikdi, yana hamma narsa aralashib ketdi, tiniqlik yo'qoldi. Bola yana okulyarni² aylantirishga tushdi.

Bu yerdan atrofdagi hamma narsa, hatto osmono'par yuksak qorli cho'qqilar ham ko'riniib turardi. Ular hamma tog'larning ortida, hamma tog'lardan baland, butun yer uzra yuksaklikka bo'y cho'zgandi. Qorli cho'qqilar poyidagi o'monzor tog'lar, pastroqdagi serbarg butazorlar, yuqorida qalin qarag'ayzorlar bilan burkangan tog'lar ham ko'riniib turadi. Kunga qaragan Kungay tog'i ham shunday edi; Kungayning pastki tomonlarida o'tdan bo'lak hech nima o'smasdi. Tog'ning ko'iga qaragan tomonidan yanada past-

¹Fokus (*josincha*: Fosis – o'choq, olov) – 1) optik sistema orqali o'tgan parallel nurlar dastasining o'zaro kesishidan to'plangan nuqtasi; 2) sureti olinayotgan narsaning ob'ektivda eng aniq va ravshan ko'rinadigan nuqtasi (bu yerda shu ru'a'noda); Fokus (*nemischa*) – ko'z ilg'amas darajadagi, ko'zni aldaydigan chaqqoulilik, mohirdik bilan qilinedigan, o'zing g'ayritabiyligi bilan tomoshabirlarni hayratga soladigan hiyla: ko'zboyloqchilik, nayrangbozlik.

²Okulyar (*josincha*: ocularus – ko'zga oid) – murakkab optik asbob (kuzatish trubasi, mikroskop, durbin)ning kuzatuvchi qaraydigan qismi. Bitta linza yoki linzalar tizimidan iborat bo'ladi. Ob'ektiv boshqa optik tizimlar bilan hosil qilgan tasvir okulyar yordamida ko'riliadi.

roq tushilganda nuqul mayda toshlar ko'chmasiga duch kelinardi. Bu ko'chmalar vodiya quyilib tushgan, vodiya esa ko'l bilan tutashib ketgandi. Bu tarafda dalalar, bog'lar, qishloqlar yastanib yotardi... Yam-yashil ekinzorlarning u yer-bu yeri sarg'ish tus olgan, o'rim payti yaqinlashyapti. Yo'llarda zig'irday ko'rinyotgan mashinalar xuddi sich-qonlardek g'izillar, ular orqasidan uzun dum – chang-to'zon ko'tarilardi. Dalaning arang ko'z ilg'ab oladigan uzoq chekkasida, qumlokdan, tasma tortgan qirg'oq ortida ulkan ko'l to'q samoviy rangda tovlanardi. Bu – Issiqko'l. U yerdal suv bilan osmon bir-biriga tutashib turardi. Undan narida hech nima yo'q. Ko'l harakatsiz, shu'lador, kimsasiz. Faqat qirg'oqqa urilayotgan to'lqinlarning oppoq ko'pigini arang ilg'ab olish mumkin.

Bola o'sha tomonga uzoq qarab turdi. «Oq kema hali ko'rinyayapti, – dedi u portfelga. – Kel, yana bir marta maktabimizga qaraylik».

Bu yerdan tog'ning ortidagi qo'shni pasttekislik ravanshan ko'rinnardi. Hatto durbinda uy oldidagi deraza ostida o'tirib olib, qo'lda kalava yigirayotgan kampirgacha kuzassa bo'lardi.

Jilisoy bag'ri daraxtsiz, faqat onda-sonda qirqilmay qolgan, yakkam-dukkam qarag'aylar o'sib yotardi. Qachonlardir bu yerlar o'rmonzor bo'lgan. Endi usti shifer bilan yopilgan qator molxonalar turar, katta qoramtil go'ng va somon uyumlari ko'zga tashlanardi. Bu yerdal sut fermasing zotdor buzoqlarini saqlashar va boqishardi. Molxonalar uncha uzoq bo'limgan joyda bir parchagina qishloq – chorvadorlar qishlog'i joylashgan. Qishloqcha tepalikdan pastga tomon cho'zilib tushgan edi. Qishloqning eng chekkasida, ko'rinishdan turar joyni eslatmaydigan kichkinagina uy turardi. To'rt yillik maktab mana shu edi. Yuqori sinflarning o'quvchilari sovxozdagi maktab-internatga qatnashardi. Bu yerdal esa kichkintoylar o'qishardi.

Bola tomog'i og'riganda bobosi bilan shu qishloqdagi

feldsher¹ huzuriga kelgandi. Endi u kulrang cherepitsa² bilan yopilgan, yolg'iz trubasi qiyshayib turgan, qo'lda yasalgan taxta-lavhada: «Mektep» deb yozib qo'yilgan kichkinagina mакtabga durbindan uzoq tikilib turdi. U o'qiy olmasa-da, xuddi shu so'z yozilganini faraz qildi. Durbindan hamma mayda-chuyda narsalar aniq-tiniq ko'rinib turardi. Devor suvog'iga tirnab yozilgan allaqanday so'zlar va deraza romlariga yelimlab yopishtirilgan oynalar, ayvonning g'adir-budir taxtalari ko'zga chalinardi. U qo'lda portfeli bilan bu yerga kelishni va hozir kattakon qulf osig'liq turgan anovi eshik ostonasidan qanday hatlab o'tishini tasavvur qilib ko'rди. O'sha eshik orqasida nima bor, nima bo'ladi?

Bola maktabni tomosha qilib bo'lgach, durbinni yana ko'lga to'g'riladi. Lekin u yerda hamma narsa ilgarigidek edi. Oq kema hali ko'ringancha yo'q. Bola teskari o'girilda, durbinni bir chetga qo'yib, pastga, tog' tubiga qaray boshladi. Pastda, shundoq tog'ning tagida, cho'zinchoq pastqamlik bo'ylab jo'shqin serostoni daryo kumushdek tovlanib oqardi. Qirg'oqdan daryo bo'ylab yo'l ketgan va u daryo bilan birga qoya burilishida ko'zdan g'oyib bo'ladi. Ro'paradagi qirg'oq jarlik va o'rmonzor edi. Naq tog'lar tepasidagi qorlargacha cho'zilib ketuvchi noyob San-Tosh o'rmonzori mana shu yerdan boshlanardi. Eng tepada qara-g'aylar o'sardi. Ular toshlar va qorlar orasida tog' tizmalaring qirrasidaga qoramtil taroqlardek dikkayib turardi.

Bola uylarga, bostirmalarga, qorovulkxona hovlisidagi qurilishlarga masxaraomuz qarab chiqdi. Ular yuqoridan kichkina va omonat ko'rinardi, Qorovulkxonadan nariroqda, qirg'oq bo'yida u o'zining tanish toshlarini topdi. «Tuya», «bo'ri», «egar», «tank» – hammasi joyida, ularning hamma-

¹Feldsher (*nemischa*: Feldschegeg – jaroh; harbiy qism sartaroshi) – o'rta ubbiy ma'lumotga ega bo'lgan ubbiyot xodimi, vrach yordamchisi.

²Cherepitsa (*ruscha*) – asosan, bino toniga yopish uchun ishlataladigan qurilish materiali. Cherepitsalarning aksariyati sopol, sement va qum qorishmasidan tayyorlanadi.

sini birinchi marta durbinda mana shu yerdan – Qorovultog'dan turib kuzatgan, o'shanda ularga ot qo'ygandi-da.

Bola miyig'ida kulib o'midan turdi va uylar tomonga tosh yumalatdi. Tosh shu yerning o'zida, tog'ning ustida yoq qola qoldi. Bola yana joyiga o'tirdi-da, durbindan qorovulxonaga qaray boshladi. Avval linzalarning¹ kattasidan kichigi tomonga tutib qaray boshladi – uylar uzoq-uzoqlarga siljib, o'yinchoq qutichalarga aylanib qoldi. Xarsanglar kichkina toshchalar holiga keldi. Daryoning qirg'oqqa yaqin yerdagi sayoz joyida bobosi qilgan ko'lob esa kulgili, chumchuqning inicha kelardi. Bola bosh chay-qab kulimsitadi-da, durbinni tez aylantirib, okulyarni to'g'rilay boshladi. Uning ulkan shakliga kengaygan suyukli xarsang toshlari durbinning oynalariga manglayini tirab tur-ganday tuyuldi. «Tuya», «bo'tri», «egar», «tank» kemtik-yoriqlari, yon-beridagi sarg'aygan otquloplari bilan juda haybatli va eng muhimmi, ular haqiqatan ham bola atagan narsalarga juda o'xshardi. «Eh, sen qanday zo'r «bo'tri»san! «Tank»ni qara, dahshatlil!..»

Xarsang toshlar ortidagi sayozlikdan bobo ko'lob qilgandi. Durbindan qirg'oqdagi mana shu joy yaqqol ko'rinib turardi. Shitob bilan oqqan suv bu yerdan, keng toshloq sayozlikdan qiyalab o'tar va toshlar ustidan ko'pirib o'tardi-da, yana shiddatli oqimga kelib qo'shilib ketardi. Sayozlikdagi suv tizzadan kelar, lekin oqimi shunchalik kuchli ediki, bolalarni daryoga oqizib ketishi hech gap emasdi. Oqim surib ketmasligi uchun bola qirg'oq bo'yidagi tolning shoxini ushlab olardi. Tol butalari ayni qirg'oqning chekkasida o'sib chiqqan bo'lib, bir shoxi yerda, bir shoxi suvda, naq suvgaga botib turardi. Buning nimasi cho'milish? Bog'lab qo'yilgan otdan farqi yo'q, Buning ustiga yana

¹Linza (nemischa: Linse yoki lotincha lens – yasmiq) – shishadan yoki sintetik materiallardan tayyorlanadigan, qavariq yoki botiq sirt bilan chegaralangan va nur taramini o'zgartiruvchi (sindiruvechi) shaffos jism (sun'iy ko'z, gavhari sifatida, shuningdek, lupa va ko'zoynak tayyorlashda qo'llanadi).

qancha dilsiyohlik, so'kish eshitishlar! Buvisi bobosiga uqtirardi:

«Daryoga oqib ketsa, o'zidan ko'rsin – qo'limni cho'zmayman. Endi shunisi yetmay turgan edi. O'z ota-onasi tashlab ketdi, Menga boshqa tashvishlar ham yetib ortadi, majolim yo'q».

Unga nima deb bo'ladi? Kampir bu hisobda to'g'ri gapirayotir. Lekin bolaga ham rahming keladi-da: daryo yonginasida, naq eshigining ostida. Kampir qancha qo'rqiymas, bola, baribir, suvga tushaverdi. Mana shundan keyin Mo'min chol bola bexatar cho'milsin, deb, sayozlikda toshlardan ko'lob qilishga qaror qildi.

Mo'min chol oqim yumalatib ketmasligi uchun qanchadan qancha katta toshlarni tanlab ko'tarib keldi. Ularni qorniga qo'yib tashidi, toshlar orasidan suvning bemalol o'tib turishini hisobga olgan holda ularni suvning ichida tik turib, shunday taxlab terdiki, suv haqiqatan ham bemalol oqadigan bo'ldi. Siyrak soqolli qotma chol ho'l ishtonlari badaniga yopishgan, kulgili holda kun bo'yi shu to'siq bilan ovora bo'ldi. Kechqurun esa zo'riqib yo'taldi, belini ololmay qoldi. Shunda buvisi javrab berdi:

– Kichkina ahmoq-ku – o'z oti bilan kichkina, katta ahmoqqa kim qo'yibdi bu ishlarni? Namuncha jon kuydirmasang? Yedirasan, ichirasan, yana nima kerak? Buncha erkalatmasang. Eh, bu yaxshilikka olib bormaydi...

Nima bo'lmasin, sayozlikda ajoyib ko'lob paydo bo'ldi. Endi bola hech qo'rmasdan cho'milardi. Shoxchadan ushlaganicha qirg'oqdan pastga tushar va oqimga o'zini otardi, otganda ham hamisha suvga ko'zini ochgan bo'yi tushardi. Shuning uchun ko'zini ochiq tutardiki, baliqlar ochiq ko'z bilan suzib yuradi-da. Uning g'alati orzusi bor: u baliqqa aylanib qolishni va uzoq-uzoqlarga suzib ketishni xayol qilardi.

Bola hozir durbindan ko'lobga qarab turib, ko'ylakishtonini yechib, qip-yalang'och junjikib suvga tushishini

tasavvur qildi. Tog' daryolarining suvi hamisha sovuq, entiktiradi, lekin keyin ko'nikib qolasan. Tolning shoxchasi ni ushlab, oqimga yuzi bilan otlishini ko'z oldiga keltirdi. Boshi uzra suv shovullagancha qo'shilib ketadi, qorni ostidan, yelkalari, oyoqlari ustidari suv qaynab oqib o'tadi. Suv ostida tashqaridagi hamma tovushlar tinib, quloglarda faqat suvning shildirashi qoladi. U ko'zlarini katta-katta ochib, suv ostida nimaiki ko'rinsa, bariga jon-jahdi bilan tikiladi. Ko'zlar sanchib ketadi, og'riydi, lekin u mag'rur jilmayadi, hatto suvda turib tilini ko'rsatadi. Buni u buvisiga ko'rsatmoqchi. Bilib qo'ysin, u hech qayerda ham cho'kmaydi va hech qayerda hech nimadan qo'rqlmaydi. Keyin u qo'lidagi shoxchalarni qo'yib yuboradi, toki u oyoqlari bilan to'siqdag'i toshlarga tiralib qolmagunga qadar suv uni surib ketaveradi. Shu yerda nafasi ham qaytadi. U suvdan sapchib turadi, qirg'oqqa chiqadi va yana tol shoxchasi tomon chopqillab ketadi. Bu takrorlanaveradi. U bobosi yasagan ko'lobda kuniga yuz marta cho'milishga ham tayyor. Xullas, baliqqa aylanmaguncha cho'milaveradi. Qanday bo'lmasin, uning baliqqa aylanishi shart...

Bola daryo qirg'og'ini tomosha qila turib, durbinni o'zlarining hovlisiga to'g'riladi. Tovuqlar, kurka tovuqlar jo'jalari bilan to'nkaga suyab qo'yilgan bolta, tutab yotgan samovar, hovlidagi turli-tuman narsalar aql bovar qilmaydigan darajada kattalashib, shunday yaqingga kelib qoldiki, bola beixtiyor ularga qo'lini cho'zdi. Shu payt, falokat bosib arqonga yoyilgan kirni bamaylixotir yamlayotgan qo'nig'ir buzoqcha durbinda filday ko'rini qoldi-yu, jon-poni chiqib ketdi. Buzoqcha huzur qilganidan ko'zlarini qisib olgan, lablaridan so'lak oqib turardi – u kampirning ko'ylagini og'iz to'ldirib chaynashda maza qilayotgandi.

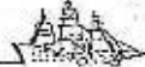
– Eh, sen jinni! – Bola durbinni ushlagancha o'midan turdi va qo'lini silkiy boshladı. – Qani yo'qol, eshityapsanmi, yo'qol nari yoqqa! Baltek, Baltek! (Kuchuk ob'ektivda uyning tagida pinagini buzmay yotardi.) Tishla, tishla

uni! – jon achchig‘ida itga buyruq qilardi u, Lekin Baltek parvo ham qilmay, go‘yo hech nima bo‘lma gandek soyada cho‘zilib yotardi.

Xuddi shu mahal uydan buvisi chiqib qoldi. Nima bo‘layotganini ko‘rib qolgan kampir qars urdi. Supurgini qo‘liga oldi-da, buzoqqa tashlandi. Buzoq ochdi, kampir orqasidan quvdi. Bola durbindan ularga tikilgan bo‘yicha tog‘dan ko‘zga tashlanib qolmaslik uchun o‘tirib oldi. Buzoqni quvgan kampir alamdan va yugurishdan bo‘g‘ilib javragancha uyga jo‘nadi. Bola uni xuddi yonma-yon turgandek, hatto yonma-yon turganidan ham yaqinroq ko‘rdi. Bola buvisini xuddi ob‘ektivda biror kishini katta qilib ko‘rsatgandek ravshan ko‘rib turdi. Bola uning jahldan qisilgan sarg‘ish ko‘zlarini, qat-qat burishgan ajinli yuzining qizarib ketganini ko‘rdi. Xuddi birdan ovozi yo‘qolib qolgan kinodagidek, durbinda kampirning yakkam-dukkam tishlari ko‘rinib, lablari ovozsiz tez-tez qimirladi. Kampirning nima deb qichqirayotganini uzoqdan eshitib bo‘lmassi, lekin bola uning so‘zlarini xuddi qulog‘i ostida jaranglayotgandek aniq va baralla eshitardi. Uh, kampir uni rosa koyirdi! Bola nima deb qarg‘ayotganini yoddan bilardi: «Qani, qarab tur. Qaytib kelarsan-ku. Dodingni beraman. Bobongga ham qaramayman. Necha marta aytdima, shu jinnilarning o‘yinchog‘ini yo‘qotgin deb. Yana tog‘ga qochib ketgan. Xudo ko‘tarsin o‘sha kemangni, o‘t tushsin, cho‘kib ketsin».

Bola tog‘ tepasida og‘ir xo‘rsindi. Portfel olgan, maktabga qanday otlanishni orzu qilib turgan shunday bir kunda buzoqni ko‘zdan qochirsaya...

Kampir javrashni qo‘ymasdi. U koyib turib, chaynab tashlangan ko‘ylagiga tikilib qaradi. Uning oldiga Guljamol qizchasini olib chiqdi. Buvi unga shikoyat qila turib, tutoqib ketdi. Mushtini tugib tog‘ tomonga do‘laytirdi. Uning qoq suyak bo‘lgan johil mushti okulyar oldida uzoqdan dag‘dag‘a solib turardi. «Ermak topding o‘zingga. Xudo ko‘tar-

sin kemangni. O't tushsin, cho'kib ketsin...»

Hovlidagi samovar qaynadi. Qopqoq ostidan burqsib ko'tarilayotgan bug' durbinda ko'rini turardi.

Bekey xola samovarni olib ketgani chiqdi. Buvisining yana jazavasi tutdi. Ma, jiyanchangning qilmishini ko'rib qo'y degandek, chaynab tashlangan ko'ylagini uning burniga tiqdi.

Bekey xola uni tinchitmoqchi, yupatmoqchi bo'ldi. Bola uning nimalar deb taskin berayotganini bilib turardi. Har qachongidek, bu safar ham shunday deyayotgandir: «Xafa bo'lman, enajon. Esi yo'q, go'dak hali – nimasidan xafa bo'lasiz. Bu yerda biron ta jo'rasi yo'q, bir o'zi. Qich-qirish, go'dakni qo'rqiishdan nima foyda». Bunga buvining ham javobi shubhasiz, aniq: «Sen menga o'rgatma. Sen oldin o'zing tug'ib ko'r, bolalarmi tergashni o'shanda bilasan. U nima qilib tog'da sanqib yuribdi? Buzoqni arqonlab qo'yishga vaqt yo'q. Tog'da u nimaga buncha tikilgani-tikilgan? Sayoq ota-onasining yo'ligami? Uni tug'ganlar turli tarafga qochib ketishdi. Senga yaxshi-da, bepusht...»

Bola hatto shunday uzoq masofadan turib durbinda Bekey xolaning ich-ichiga botgan yuzlarining qanday oqarib-bo'zarib ketganini, butun vujudi bilan titrab-qaqshab o'gay onanining yuziga – bola xolasining qanday javob qilishini aniq bilardi – to'rsillatib gapirib tashlaganlarini bilib turdi: «Sen o'zing jodugar kampir, qancha o'g'il-qiz o'stirib qo'yding? O'zing kim bo'libsan?»

G'ala-g'ovur boshlandi! Buvi jahldan uvvos sola boshladi. Guljamol ayollarni yarashtirishga urinib, buvini quchoqlab, yupatgani uyga olib kirmoqchi bo'lar, u esa battar tutoqib, hovlida jinnilardek u yoqdan bu yoqqa zir yugurardi. Bekey xola qaynab yotgan samovarni ko'targancha dog' suvni to'kib-sochib, chopgan ko'yi uyga olib kirib ketdi. Buvi esa toliqib, mollarga suv quyiladigan nov to-monga tushib ketdi. U ho'nragancha yig'lab o'z taqdiridan

qattiq kuyinardi. Bolani unutdi, endi yaratgan parvar-digoring o'ziga, bu fonyi dunyoning beparvoligiga yopishib ketdi. «Hali menga osilyapsanmi? Sen mening kimligimni so'rayapsanmi? – buvi o'gay qizning orqasidan g'azablanardi, – Agar meni xudo jazolamaganda, agar u mening besh go'dagimni bag'rimdan yilib olmaganda, yolg'iz o'g'lim o'n sakkiz yoshida urushda o'qqa uchmaganda, cholginam, mehribonginam Tayg'ar suruv bilan bo'ronda qotib qolmaganda, men siz – o'rmon odamlari ning orasida yurarmidim? Men senga o'xshaymanmi, senga-ya, tug'mas? Men qarigan chog'imda sening jinnisifat otang Mo'min bilan yashab yurarmidim? Qaysi aybim-gunohlarim uchun sen meni buncha qiyナding, la'nati xudo?»

Bola ko'zdan durbinni olib, g'amgin bosh egdi. «Biz endi uyga qanday qaytamiz? – Sekingina portfelga so'z qotdi u. – Buning hammasiga men sababchi, jinni buzoq – sababchi. Yana sen ham sababchisan, durbin. Oq kemaga qaragani har safar meni sen chaqirasan. Sen ham aybdorsan».

Bola atrofga razm soldi. Chor atrof tog'-qoya, o'rmon. Tepalikdan, muzlar qo'ynidan boshlangan irmoqlar yarqirab jilvalanganicha ohista pastga oqib tushar va faqat shu yerga, pastga tushgandan keyingina daryo bo'lib tinimsiz hayqirib yotish uchun ovoz paydo qilgandek bo'lardi. Tog'-lar esa ulkan va nihoyasiz, ko'krak kerib turardi. Bola o'zini shu daqiqalarda bag'oyat kichik, bag'oyat yolg'iz, butunlay unutilgan his qilardi. Faqat tog'lar bor uning yonida, tog'-lar, chor atrofda baland tog'lar.

Quyosh ko'l tomonga og'a boshladidi. Havo unchalik issiq emassi. Sharq tarafdag'i qiyaliklarga birinchi, kalta soyalar tushdi. Quyosh endi tobora pastga yo'nalaveradi, soyalar esa pastga, tog'lar poyiga cho'zilaveradi. Odatda, kunning ayni shu mahalida Issiqko'lda oq kema ko'rindari.

Bola durbinni ko'zga tashlanib turgan o'sha eng uzoqdagi joyga burdi va nafasini yutib kutib turdi. Ana u! Hamma narsa birdan unutildi: u yerda, oldinda. Issiq-ko'lning ko'm-ko'k sathida oppoq kema paydo bo'ldi. Mana, qalqib chiqdi. Ana u! Trubalari qator tizilgan, o'zi kuchli va chiroyli. U xuddi ip tortib qo'ygandek to'g'ri va bir tekis suzib borardi. Bola shosha-pisha durbin oynalarini ko'ylagining etaklari bilan artdi-da, yana okulyarni to'g'rilay boshladi. Kemaning ko'rinishi yanada tiniqroq bo'la boshladi. Endi uning to'lqinlararo qanday chayqalib, quyrug'i ortidan qanday oppoq ko'pikli iz qoldirib ketayotganligini ilg'asa bo'lardi. Bola oq kemadan ko'z uzmay unga zavq bilan tikilardi. Bolaning ixtiyorida bo'lganda edi, u suzayotgan odamlarni ko'rmoq mumkin bo'lishi uchun oq kemani yaqinroq suzib kelishga yolvorib ko'ndirgan bo'lardi. Lekin kema bulardan bexabar edi. U o'z yo'lidan, kim biladi, allaqayoqdan chiqib, allaqayoqqa, ohista va ulug'vor suzib borardi.

Kemaning suzib borishi uzoq vaqt ko'rinishi turdi, bola ham uzoq vaqt baliqqa aylanib, daryo bo'ylab unga, oq kemaga qarab suzib ketishi haqida xayol surib qoldi...

Bola bir kuni Qorovultog'dan turib ko'm-ko'k Issiq-ko'lda oq kemani birinchi marta ko'rib qolganida uning go'zalligidan yuragi gupirib, darhol otasini – issiqko'lilik matrosni¹ – xuddi shu oq kemada suzayotir, degan qarorga kelgandi. Bola o'zi bunga ishonar, chunki u shunday bo'lishini juda-juda istardi.

U na otasini, na onasini eslay olardi. Bola ularni biron marta ham ko'rmagan. Ularning hech qaysi biri uni biron marta yo'qlab kelmagan. Lekin bola bilardi: otasi Issiq-ko'lda matros, onasi esa otasidan ajrashganidan so'ng, o'g'lini boboda qoldirib, o'zi shaharga ketgan. Ketgan-u, shu bo'yli g'oyib bo'lgan. Tog' ortidagi, ko'l ortidagi, yana

¹Matros (*gollandcha: matroos < matien-root – karavoldosh o'rtoq (kemada)*) – harbiy dengiz flotida oddiy askar; fuqaro dengiz flotida kema komandasining a'zosi.

tag 'in tog' ortidagi uzoq shaharga ketgan.

Mo'min bobo kunlardan birida o'sha shaharga kartoshka sotgani borgandi. Rosa bir hafta yo'q bo'lib ketib, qaytgach, choy ustida Bekey xola bilan buviga qizini, ya'ni bolaning onasini ko'rGANINI gapirib bergen. U allaqanday katta fabrikada to'quvchi bo'lib ishlar ekan. Uning yangi oilasi - ikki qizi bo'lib, ularni bolalar bog'chasiga topshirar va haftada bir martagina ko'rар ekan. Katta turar joyda, lekin katalakdek xonada yashashar ekan. Hovlisida esa xuddi bozordagiday birov-birovni tanimasmish. Hamma uyiga kirdi deguncha eshigini qulflab olarmish. Xuddi turmadagiday, hamisha qamalib o'tirisharmish. Eri haydovchi bo'lsa kerak, avtobusda odamlarni ko'chama-ko'cha tashib yurarkan. Ertalab soat to'rtida ketib, kech qaytarkan. Ishi og'ir ekan, deb hikoya qilardi chol. Zor yig'lab, kechirim so'radi. Ular yangi kvartira olish uchun navbatda turishibdi. Qachon olishadi - noma'lum. Lekin qachon olishsa, eri ko'nsa, o'g'lini olib ketmoqchi. Menden picha turishni iltimos qildi. Mo'min bobo unga, g'am yemagin, debdi. Eng muhimi - er bilan murosa qilib yashash, boshqasi bitib ketaveradi. O'g'lining ham ko'p g'amini tortmasin. «Toki men tirik ekanman, bolani hech kimga bermayman, agar o'lsam, xudo uni o'zi bir yo'lga solar, tirik odam o'z taqdirini topib ketar...»

Cholning gaplarini eshitgan Bekey xola bilan buvidarhol xo'rsinib va hatto barobariga jinday ko'z yoshi qilib olishdi.

Xuddi shu o'tirishda gap aylanib kelib, bolaning otasi haqida ham so'z ochib qolishdi. Boboning aytishicha, uning avvalgi kuyovi, bolaning otasi, hali ham allaqaysi kemada matros bo'lib xizmat qilarmish, uning ham yangi oilasi, ikkitami, uchtami bolasi bor emish. Pristan¹ yaqinida yasharmish. U, chamasi, ichishni tashlagannish. Yangi

¹Pristan (ruscha: пристать - «kelib to'xtamoq») - daryo va boshqa suv havzalari sohilida qayiqlar, kernalar to'xtaydigan, maxsus jihozlangan joy; kichik port.

xotini har safar bolalari bilan uni qarshi olgani pristanga chiqarmish. «Bundan chiqdi, — o'yladi bola, — ular mana shu kemani — uning kemasini qarshi olishar ekan-da...»

Kema sekin uzoqlashib borardi. Trubasidan tutun burq-sitib, ko'lning ko'm-ko'k silliq sathida suzib borayotgan bu oppoq va uzun kema, baliqqa aylanigan bolaning o'zi tomon suzib kelayotganini bilmasdi.

U shunday baliqqa aylanib qolishni orzu qillardiki, baliqnning hamma joyi: tanasi, dumi, suzgich qanotlari, tangachalari unga o'tsa-yu, faqat ingichka bo'yinli, shal-pangqulogli, tirmalgan burunli boshi o'zida qolsa bas. Ko'zları ham o'zicha qolsin. Lekin xuddi hozirgiday emas, chin baliqlarday ko'radian bo'lishsin.

Bolaning kipriklari xuddi buzoqnikiga o'xshash uzun-uzun bo'lib, hamisha o'zidan o'zi nimagadir pirpirab turardi. Guljamol, qizimning ham kipriklari shunday bo'lqandami, qanday chiroyli bo'lardi! — deydi. Chiroyli bo'lishning nima keragi bor? Shaxsan unga chiroyli ko'zlarning keragi yo'q, unga suv ostida ko'ra oladigan ko'zlar kerak.

Bobo yasagan ko'lobga kelganda u baliqqa aylanadi. Bir qarabsizki, u baliq-da. So'ngra ko'lobdan daryoga, naq pishqirib shiddat bilan oqayotgan daryoga sakrab o'tardi va oqim bo'ylab suv ostiga sho'ng'ib ketardi. Keyin ham shu tarzda sakrab-sakrab atrofga nazar tashlab boradi, qizig'i yo'q joylarda faqat suv ostida suzardi. U jo'shqin daryo oqimida qizil tuproqli katta jarlik bo'yidan, daryo ostonalari va to'lqinlaridan, tog'lar va o'monlar yonidan oqib o'tadi. U o'zining suyukli xarsang toshlari bilan xayrlashadi: Xayr, «cho'kib yotgan tuya», xayr, «bo'ri», xayr, «egar», xayr, «tank». Qorovulxonan yonidan suzib o'tayotganda esa suvdan sakrab chiqib, suzgich qanotlarini bobosiga silkitaldi: «Xayr, bobo, men tezda qaytaman». Bobo shunda hayratdan dovdirab, nima qilishini bilmay qotib qolarmidi? Buvi, Bekey xola, Guljamol qizchasi bilan — hammasi og'zini ochib qolarmidi? Qayerda kim ko'ribdi kallasi

odam-u, tanasi baliqni?

Bola esa ularga suzgich qanotlarini silkib qo'yardi: «Xayr, men Issiqko'lga, oq kemaga suzib boraman. U yerda mening matros dadam bor». Baltek, ehtimol, qirg'oq bo'y-lab chopsa kerak. It umrida bunaqa hodisani ko'rmagan-da, axir. Agar Baltek u tomonga suvga o'zini tashlaguday bo'lsa, u qichqiradi: «Qayt, Baltek, qayt. Cho'kib ketasan!» – o'zi esa suzib ketaveradi. Osma ko'priking sim arqoni ostidan, keyin to'qaylar yonidan, so'ng gumburlab turgan daradan o'tib, to'g'ri Issiqko'lga suzib boradi.

Issiqko'l deganlari – bu butun bir dengiz. U Issiqko'l to'lqinlarida suzib yuradi, to'lqindan to'lqinga ko'chadi va shunda oq kemaning qarshisidan chiqib qoladi. «Salom, oq kema, bu menman!» – deydi u paroxodga¹. – Durbindan har doim senga qaragan menman». Kemadagi odamlar hayrat-dan yoqa ushlab, mo'jizani ko'rgani yugurishadi. Shunda u o'zining matros otasiga so'z qotadi. «Salom, dada, men sizning o'g'lingizman. Men sizning oldingizga suzib keldim». – «Sen qanaqa o'g'ilisan? Sen yarim baliq, yarim odamsan-ku!» – «Siz meni o'z oldingizga, kemaga chiqarib oling, men shunda sizning o'g'lingiz bo'lib qolaman». «Voy, tavba. Qani, ko'raylik-chi». Otasi to'r tashlab uni suvdan palubaga² tortib oladi. Shunda u o'z asliga qaytadi. Keyin-chi, keyin...

Keyin oq paroxod o'z yo'lida suzib ketaveradi. Bola otasiga hamma narsa haqida, butun hayoti davomida nimaiki bilgan bo'lsa hikoya qilib beradi. O'zi yashab turgan tog'lar haqida, o'sha xarsang toshlar haqida, daryo va noyob o'rmon haqida, baliqlarday ko'zi ochiq suzishni o'rgangan yeri – bobosining ko'lobi haqida so'zlaydi.

Mo'min bobosinikida qanday yashayotganligini ham aytib beradi, albatta. Bu odamni Mo'min chaqqon deb atashsa ham, uning yomon odam emasligini otasi bilib

¹Paroxod (ruscha: nap – bug' + xod(it) – yurmoq) – bug' dvigatelli kema.

²Paluba (ruscha) – kemalarning gorizontal holda taxta qoplangan yuzasi, sahni.

qo'ysin. Bunaqa bobo hech joyda yo'q, bobolarning eng yaxshisi. Uning hech shumligi yo'q, shuning uchun hamma undan kulib yuradi. Birovga hech yomonlikni ravo ko'r-maydi, O'razqul amaki esa cholga hadeb tird'ilaveradi! Ba'zan odamlarning oldida ham boboga qichqiraveradi. Bobo esa gapiga boplab javob qilish o'miga, O'razqul amakini kechirgani-kechirgan va hatto uning o'miga o'rmon xo'jaligi ishlarini ham o'zi boshqaradi. Faqat shugina deysizmi? O'razqul mast-alast bo'lib kelganda, uning hayosiz ko'zlariga tupirish o'miga, unga peshvoz chiqib, otdan tushirib qo'yadi, uyga suyab kiradi, karavotga yotqizib qo'yadi, sovuq yemasin, boshi og'rimasin, deb ustiga po'stin tashlaydi, otining esa egarini oladi, yuvib taraydi, yem beradi. Hammasiga sabab – Bekey xolaning tug'masligi. Nega shunday, dada? Istasang, tug'gin; istamasang, keragi yo'q, deb qo'ya qolsa bo'lmaydimi? O'razqul amaki Bekey xolani urganda boboga rahming keladi. Boboning o'zini ursa, yengil bo'lardi. Bekey xola qichqirganda u biram qiynaladiki. Qo'lidan nima ham kelardi? Qizining orasiga tushgisi keladi-yu, lekin buvi bunga yo'l qo'ymaydi. «Aralashma, – deydi u, – o'zları murosaga keladi. Sen cholga kim qo'yibdi. Xotin seniki emas, joyingda o'tir». «Axir, u mening qizim-ku!» – desa, buvi: «Xo'sh, uying uyiga tutash bo'lmay, uzoqda yashaganingda nima qilar-ding? Har safar ot choptirib borib ajratib kelarmidung? Shundan keyin kim sening qizingni xotin qilardi?» – deydi.

Men aytayotgan buvi – bu ilgarigisi emas. Siz uni, dada, balki, bilmassiz ham. Bu boshqa buvi. O'z tug'ishgan buvimi yoshligimda vafot etgan. Bu buvi bo'lsa keyin kelgan. Bizning havolarga sira tushunib bo'lmaydi – bir qarasang ochiq, bir qarasang bulutli, bir qarasang yomg'ir aralash do'l. Buvi ham xuddi shunday, tushunib bo'lmaydi. Bir qarasang mehribon, bir qarasang berahm, hech tushunolmaysan. Jahli chiqqanda naq yeb qo'yadi. Biz bom bilan jim bo'lamiz. Buvi: «Begonani qancha yedirma,

qancha ichirma, undan yaxshilik ko'rmaysan», — deydi. Men, axir bu yerda o'gay emasman-ku, dada. Men hamisha bobom bilan birga yashab keldim. Uning o'zi o'gay bu yerda, u bizga keyin kelib qo'shildi. Endi esa meni o'gay deydi.

Qishda biz tomonda qor meni ko'may deydi. Eh, qor uyulib ketadi! Agar o'rmonga borish kerak bo'lса, faqat bo'z ot — Olaboshdagina borib bo'ladi, u ko'kragi bilan qor uyumini surib ketadi. Shamollar ham shunday zo'rayadiki, oyog'ingda turolmaysan. Ko'lда to'lqinlar ko'tarilib qolsa, kemani yong'oq po'chog'idek o'ynatsa, bilingki, bizning San-Tosh shamoli ko'lni chayqaltiryapti. Bobom hikoya qilgandilar, juda qadim zamonda dushman lashkarlari bizning o'sha yerlarimizni bosib olgani yurish qilibdi. Ana shunda bizning San-Toshdan shunday shamol turibdiki, dushmanlar egarda o'tirolmay qolishibdi. Otlardan tushi-shibdi, lekin piyoda ham yurisholmabdi. Shamol ularning yuzini qonga belabdi. Shunda ular shamolga orqa o'girisibdi, shamol esa ularning yelkalariga urilib, qayrilib qarashiga imkon bermabdi, to'xtagani qo'ymabdi va ulami bitta qo'y may Issiqko'lдан haydabdi. Mana qanday bo'lган. Biz ana shu shamolda yashayapmiz! U bizdan boshlanadi. Butun qish bo'yi o'rmon daryo ortida shamoldan g'ichirlab, ingrab chiqadi. Hatto vahimali bo'ladi.

Qishda o'rmonda ish unchalik ko'p emas. Qishda biz tomonlar odamsiz huvullab qoladi — yozda ko'chmanchilar keladigan mahallarga sira o'xshaimaydi. Yozda katta yaylovda oqshomlari suruv yoki yilqi uyurlari bilan odamlarning qo'nishini juda yaxshi ko'raman. To'g'ri, ular ertalab tog'ga jo'nab ketishadi, lekin baribir ularning keli-shi yaxshi. Ularning bolalari va xotinlari yuk mashin-kalarida kelishadi. Yuk mashinalarida o'tovlarni va boshqa turli-tuman narsalarni olib yurishadi. Ular sal-pal joylashib olishgach, biz bobom bilan so'rashgani boramiz. Hammalari bilan qo'l berib ko'rishamiz. Men ham. Bobom, kichik-

lar o'zlaridan kattalarga doim birinchi bo'lib qo'l uzatishlari kerak, deydi. Kimki qo'l uzatmasa, u odamlarni hurmat qilmagan bo'ladi. Keyin bobom yettingin biri avliyo bo'lib chiqishi ham mumkin, deydi. Avliyo – bu juda xushfe'l va aqlli odam. Kimki u bilan qo'l berib ko'rishishga muyassar bo'lsa, bir umr baxtiyor bo'ladi. Men, shunday ekan, nega u o'zining avliyo ekanligini ayta qolmaydi, biz hammamiz u bilan qo'l berib ko'rishgan bo'lardik, desam, bobom kuladi: hamma gap shunda-da, deydi u, avliyo o'zining avliyoligini bilmaydi – u oddiy odam. Faqat qaroqchigina o'zining qaroqchiligin biladi. Bular menga uncha tushunarli emas, lekin biroz uyalinqirasam ham, men hamisha odamlar bilan qo'l berib ko'rishaveraman.

Bobom bilan birga yaylovgaga kelganimda esa uyalmayman.

«Ota-bobolaringizning yozgi qo'nog'iga xush kelibsizlar! Mol-u jon sog'-salomatmi, bola-chaqa omon-esonmi?» – bobom ana shunday so'rashadi. Men esa faqat qo'l cho'zib ko'rishib qo'ya qolaman. Bobomni hamma biladi, bobom ham hammani biladi. Unga yaxshi. Uning o'z suhbat mavzusi bor, u ko'chmanchilarning hol-abvolini so'raydi va o'zi biz qanday yashayotganligimizni gapirib beradi. Men esa bolalar bilan nimani gaplashishni bilmayman. Keyinchalik biz bekinmachoq, urush-urush o'ynab ketamiz va o'yinga shunday berilib ketamizki, ketgim kelmay qoladi. Qani endi, hamisha yoz bo'lsa, hamisha bolalar bilan o'tloqda o'ynab yursang!

Biz o'yinga kirishib ketguncha gulxanlar bo'y cho'zadi. Gulxanlardan yaylov toza yorishib ketadi, deb o'ylaysizmi, dada? Hamma joy emas. Olovning atrofi yorug', undan nari esa avvalgidek qop-qorong'i. Biz esa urush-urush o'ynaymiz, shu qorong'ilik qo'ynida yashirinamiz va hujum qilamiz, xuddi kinodagidek. Agar sen komandir bo'lsang, hamma senga itoat qiladi. Komandirlilik komandirning o'ziga ham yoqsa kerak.

Keyin tog'lar ustiga oy suzib chiqadi. Oy chiqqanda o'yin yana gashtli bo'ladi, lekin bobom meni olib qaytadi. Biz uyga yaylovdan, butazordan qaytamiz. Qo'ylar jimgina yotishadi. Yilqilar atrofda o'tlab yuradi. Biz ketayotib kimningdir qo'shiq aytayotganini eshitamiz. Yosh cho'-pondir, balki, keksadir. Bobom meni to'xtatadi: «Quloq sol. Bunday qo'shiqlarni hamisha eshitavermaysan». Biz to'xtaymiz, qo'shiqnini tinglaymiz. Bobom kuya ga mahliyo bo'lancha bosh chayqaydi.

Bobo hikoya qiladi: eski zamonda bir xon boshqa bir xonning qo'liga asir tushibdi. Xon asir tushgan xonga debdi: «Agar istasang, mening qulim bo'lib tirik qolasan, aks holda eng so'nggi tilagingni bajo keltiraman-da, keyin o'ldiraman».

Xon o'yab turib javob qilibdi: «Qul bo'lib yashashni istamayman. Yaxshisi, meni o'ldirgin, lekin avval mening vatanimdan birinchi duch kelgan cho'ponni chaqirtirib ber».

— «Uni senga nima keragi bor?»

— «O'lim oldidan uning qanday kuylashini tinglamoq-chiman».

Bobom aytadi: ona yurt qo'shig'i uchun odamlar jonini beradi. Qanday odamlar ekan-a, bir ko'rsang ularni. Ehtimol, katta shaharlarda yashashar?

Eshitish yoqimli. Bobom: bular eski qo'shiq deydi. «Qanday odamlar bo'lgan-a! — shivirlaydi u. — Qanday qo'shiqlar kuylashgan-a, ey xudoyim-ey...» Negaligini bilmayman-u, bobomga shunday rahmim keladi va uni shunchalik yaxshi ko'rib ketamanki, oxiri yig'lagim keladi...

Tong sahardayoq yaylovda hech kim qolmaydi. Qo'y va yilqilar yoz bo'yi boqqani nariga, tog'ga haydab ketishgan. Ular ortidan izma-iz boshqa jamoa xo'jaliklaridan boshqa ko'chmanchilar kelishadi. Kunduzlari to'xtashmaydi, yonimizdan o'tib ketishadi. Tunda esa yaylovga qo'nishadi. Biz yana bobom ikkovimiz odamlar bilan

uchrashgani boramiz. Bobom odamlar bilan ko'rishishni juda yaxshi ko'radi. Bu odatni men undan o'rgandim. Ehtiimol, vaqt kelib bir kun yaylovda haqiqiy avliyo bilan uchrashib qolarman...

Qishda O'razqul amaki bilan Bekey xolam shaharga doktorga qaratgani ketishadi. Balki, doktor yordam qilar, bir dori bersa-yu, bola tug'ilib qolsa, deb umid qilishadi. Lekin buvim hamisha, aziz joylarga borgan ma'qul, deydi. Bu qayerdadir, tog'ning ortida, dalalarida paxta o'sadigan joyda emish. Tep-tekis yerda, tog' bo'lishi mumkin bo'lma-gan tekislikda aziz bir tog' – Sulaymon tog'i bor emish. Ana shu tog' poyiga bir qora qo'chqor so'yib, xudoga iltijo qilsa, tog'ga chiqib har qadamda xudoga sig'inib, yolvorsa hamda chin ko'ngildan so'rasha, xudoning rahmi kelib, farzand ato etarmish. Bekey xolam o'sha yoqqa, Sulaymon tog'iga borishga juda intizor. O'razqul amaki esa unchalik istamaydi. Uzoq. Ko'p pul kerak, deydi. U yoqqa faqat samolyot bilan tog'dan oshib borish kerak, axir. Samolyot-gacha ham qancha yurish kerak, bu ham pul...

Ular shaharga ketishsa biz shumshayib qolamiz. Axir ko'pchilik emasmissiz-da, bor qo'shnilarimiz – Seydahmad, uning xotini Guljamol va ularning kichkinagini qizchasi, xolos.

Kechqurunlari, ishdan qo'l bo'shaganda, bobom men-ga ertaklar aytib beradi. Bilaman, uydan tashqarida zim-zoyo, sovuq tun. Izg'irin izillab turibdi. Eng ulkan tog'lar ham bunday tunlarda vahimaga tushib bir to'p bo'lib to'planishib, uyimiz oldiga – deraza ostidagi yorug'ga yaqinroq kelib olishadi. Menga bu ham qo'rqinchli, ham sevinchli tuyuladi. Pahlavon bo'lganimdam, katta po'stin kiyardimda, tashqariga chiqardim. Men u tog'larga bor ovoz bilan derdim: «Qo'rqmang, tog'lar! Men shu yerdaman. Mayli, izg'irin, qorong'u zulmat, dovul bo'lsin, men hech nimadan qo'rqlayman, sizlar ham qo'rqmanglar. Bir yerga g'uj bo'lib to'planishmasdan joylaringda turaveringlar».

Men keyin qor uyumlaridan yurib, daryodan hatlab o'tib o'rmonda paydo bo'lardim. Tunda o'rmon daraxtlar uchun juda vahimali, axir. Ular yolg'iz, bir so'z aytadigan jonzoti ham yo'q. Sovuqda yalang'och daraxtlar muzlaydi, ularga bosh suqadigan joy qayda. Men esa o'rmonga borib, ularga aytarlik vahimali bo'imaslik uchun har bir daraxtning tanasiga qo'lim bilan urib-urib qo'yardim, Ko'klam ko'karmay qoladigan daraxtlar – bu o'sha, qo'rqinchdan qotib qolgan daraxtlar bo'lsa kerak. Keyin biz bu qurib qolgan daraxtlarni o'tinga kesamiz.

Bobom menga ertak aytayotganda men mana shularning hammasi haqida o'ylayman. U uzoq hikoya qiladi. Ular har xil: kulgililari ham bor, ayniqsa, ochko'z bo'ri sho'ri qurib yutib yuborgan Chipalak otli jimjiloqday bola haqidagisi kulgili. Yo'q, avval uni tuya yutib yuboradi. Chipalak barg-xazonlarning ostida uxlab qoladi, tuya esa shu atrofda tentirab yurgan bo'ladi, «hap» etkizib barg-marglarga qo'shib yutib yuboradi. Shuning uchun ham aytishadi-da: tuya nima yutganini bilmaydi deb. Chipalak chinqirib, odamlarni yordamga chaqiradi. Keksalar o'zlarining Chipalaklariga yordam berish uchun tuyani so'yishga majbur bo'lishadi. Bo'ri bilan ham shunga o'xshagan voqeя sodir bo'ladi. U ham o'zining ovsarligi tufayli Chipalakni yutib yuboradi. Oxirida bo'zlab yig'laydi.

Bo'ri Chipalakka duch kelib qoladi. «Oyog'im ostida o'ralashgan qanaqa pashsha? Seni bir yamlab yutib yuboram». Chipalak esa deydi:

- Tega ko'rma menga, bo'ri, aks holda, kuchukka aylantirib qo'yaman.
- Ha-ha, – xaxolaydi bo'ri, – bo'rining kuchuk bo'lib qolganini kim ko'ribdi. Shu dag'alliling uchun men seni yeymen. Shunday debdi-da, uni yutib yuboribdi. Yutibdiyu, esidan ham chiqarib yuboribdi. Lekin shu kundan boshlab bo'rilik rizq-ro'zidan ayilibdi. Bo'ri pisib qo'ylar-

ga endi yetdim deganda, Chipalak uning qornida turib qichqirarkan: «Ey, cho'ponlar, uxlamanglar! Bu men, qo'ng'ir bo'riman, qo'ylaringni bo'g'izlagani pusib kelyapman!» Bo'ri nima qilarini bilmaydi. O'zining biqinini tishlaydi, yerga dumalaydi. Chipalak esa hech jim bo'lmaadi. «Ey, cho'ponlar, chopinglar bu yoqqa, uringlar meni, do'pposlanglar». Cho'ponlar tayoq ko'tarib bo'riga tashlanishibdi, bo'ri qochibdi. Cho'ponlar hayratga tushib quvisharmish. Bo'ri aqldan ozibdi, o'zi qochadi-da, tag'in o'zi qichqiradi, deb hayron bo'lisharmish. Bo'ri esa qichqirarmish: «Meni quvib yetinglar, og'alar, uringlar, rahmingiz kelmasin!» Cho'ponlar kulgidan yiqlilib qolisharmish, bo'ri esa arang qochib qutilarmish, Lekin bu bilan uning holi yengillashmabdi. Qayoqqa tumshuq suqmasin, Chipalak unga pand beraveribdi. Hamma joyda uni quvishaveribdi, hamma joyda undan kulishaveribdi. Bo'ri ochlikdan ozib ketibdi, terisi bilan suyagigina qolibdi. Tishlarini shaqirlatib ulibdi: «Bu qanaqa jazo bo'ldi men-ga? Nega men o'z boshimga o'zim baloni sotib oldim? Qariganda jinni bo'ldim, esimni yeb qo'ydim». Chipalak esa uning qulog'iga shivirlabdi: «Toshmatga chop, uning qo'ylari semiz! Boymatga chop, uning itlari kar. Ermatga chop, uning cho'ponlari uxbab yotibdi». Bo'ri esa o'tirib olib hiqillarmish: «Hech qayoqqa bormayman, yaxshisi, bitta-yarimtaga kuchuk bo'lib yollanaman...»

Kulgili ertak-a, dada, to'g'rimi? Bobomning boshqa ertaklari ham bor: muncli, dahshatli, qayg'uli. Lekin menning eng sevimli ertagim Shoxdor ona bug'u haqidagi ertak. Bobom, Issiqko'lda yashagan har bir kishi bu ertakni bilishi kerak, deydi. Bilmaslik gunoh. Balki, siz bilarsiz buni, dada? Bobomning aytishicha, buning hammasi rost, bo'lgan ish, deydi. Qachonlardir shunday bo'lgan ekan. Biz hammamiz Shoxdor ona bug'uning bolalari ekanmiz. Men ham, siz ham, boshqalar ham...

Qishda biz mana shunday yashaymiz. Qish uzoq cho-

ziladi. Bobomning ertaklari bo'limasa, qishda men juda zerikib qolardim.

Bahorda biz tomonlar yaxshi bo'ladi. Kunlar isib ketgach, yana tog'ga cho'ponlar kelishadi. O'shanda biz tog'da yana ko'payishib qolamiz. Faqat daryoning u tomonida – bizdan narida hech kim yo'q. U yoqda faqat o'rmon va o'rmondagi narsalar bor, xolos. U yoqqa hech kim oyoq bosmasin, hech kim bironta novdaga tegmasin, deb biz qorovulxonada yashaymizda. Biz tomonga hatto olimlar kelishgandi. Shim kiygan ikkita ayol, chol va bir yoshgina yigit. Bu yigit ularning shogirdi. Rosa bir oy yashashdi. O't, yaproq va novda yig'ishdi. Ular aytishdiki, bizning San-Toshdagiga o'xshagan o'rmonlar yer yuzida juda oz qolibdi. Deyarli yo'q emish. Shuning uchun ham o'rmonimizdagи har bitta daraxtni asrash kerak.

Men esa bobom har bitta daraxtni shunchaki ehtiyyot qiladi deb o'ylardim. Bobom, O'razqul amaki qarag'aylarni yog'och o'mida birovga bersa, juda yomon ko'rardi...

UCHINCHI BOB

Oq kema uzoqlashib ketdi. Uning trubasini durbinda ham ko'rish mumkin bo'lmay qoldi. Hademay u ko'zdan yo'qoladi. Endi bolaga otasining kemada suzishi haqidagi o'ylariga nuqta qo'yish payti keldi. Hammasi yaxshi boshlangan edi, mana, oxiri uncha xush kelmadi. U baliqqa aylanib, daryodan ko'lga suzishni, oq kemaning unga qanday duch kelishini, otasi bilan qanday uchrashishini osongina tasavvur qilardi. Otasiga nimalar haqida so'zlab betishni ham bilardi. Biroq ishning oxiri yurishmadi. Chunki qirg'oq ham deyarli ko'rinish qoldi. Kema pristan tomon yo'l oldi. Matroslar qirg'oqqa tushishga hozirlana boshlashdi. Ular uy-uyiga ketishadi. Otasi ham uyiga jo'nashi kerak. Pristanda uni xotini va ikki bolasi kutmoqda. Endi nima qilsin? – Otasi bilan boraversinmi? U o'zi bilan birga olib ketarmikan? Mabodo olib ketadigan bo'lsa, xotini: «Kim bu, qayerdan kelgan, nima keragi bor?» deb qolsa-chi. Yo'q, yaxshisi, bormagani ma'qul...

Oq kema ko'zga elas-elash ilashuvchi bir nuqtaga aylanib, tobora uzoqlashib boradi. Quyosh suvgaga bosh qo'ydi. Ko'l yuzasidagi ko'zni qamashtiruvchi olovli binafsha rang yog'du durbindan ko'rinish turardi.

Kema ko'zdan g'oyib bo'ldi. Shunday qilib, oq kema haqidagi ertak ham tugadi. Uyga jo'nash kerak.

Bola portfelini yerdan oldi, durbinni qo'ltig'iga qisdi. Qirdan tezgina, ilon izi so'qmoqdan qiyalab chopib tushib ketdi. Uyga yaqinlashgan sari yuragi po'killay boshladи. Buzoq yamlab qo'ygan ko'yak uchun endi javob berish kerak. Jazodan bo'lak hech nima xayoliga kelmasdi. Ruhan butunlay tushib ketmaslik uchun bola portfelga murojaat qildi:

«Sen qo'rma. Xo'sh, bizni koyishadi. Axir men atay qilganim yo'q-ku. Men, to'g'tisi, buzoqcha bo'shalib

ketganini bilmabman. Xo'sh, meni savashar ham. Chidayman. Agar seni polga qarab uloqtirishsa, cho'chima. Axir sen portfelsan-ku, sinib qolmaysan. Agar kampirning qo'liga durbin tushsa bormi, omon qolmaydi. Biz avval durbinni molxonaga berkitib qo'yamiz-da, keyin uyga boramiz...»

U shunday qildi ham. Lekin ostonadan hatlab o'tishga yuragi dov bermasdi.

Ammo uyda vahimali sukunat hukmron edi. Hovli shunday jimjit, kimsasiz ediki, egasi ko'chib ketgandek huvullab yotardi. Ma'lum bo'lishicha, Bekey xolani eri yana do'pposlabdi. Mo'min bobo yana qizining kaltaklanganligi, sochlari to'zg'ib faryod chekayotganligi ustidan chiqibdi va yana bu sharmandagarchilikning oldini olish uchun jinniligi tutgan kuyovini tinchitishga, uning mushtiga yopishib, yalinib-yolvorishga kirishibdi. Buning ustiga otasi turibdi demay, uning ko'zi oldida, qizini eng tuban so'zlar bilan haqorat qilibdi. Uni bepusht mochag'ar, yaramas qisir eshak va yana maza-bemaza so'zlar bilan so'kibdi. Qizining yovvoysi va telbalarga xos ovoz bilan: «Xudo meni befarzand qilib yaratgan bo'lsa, mening gunohim nima? Bu dunyoda qo'yday tug'ib yotgan ayollar ozmi, faqat meni xudoyim farzanddan qisgan. Nega? Nima uchun mening taqdirim shunday? Bundan ko'ra o'ldir meni, yirtqich. Mana, ur, ur ...», — degan hayqirig'ini ham eshitgan.

Mo'min chol burchakda g'ujanak bo'lib o'tirgancha, hamon entikib-entikib nafas olar, tizzasi ustiga tashlangan qo'llari iztirob va alamdan titrardi. Yuzlari dokaday oqarib ketgan edi.

Mo'min nabirasiga qaradi-yu, so'z qotmadi, yana horg'in ko'zlarini yumdi. Buvisi uyda yo'q edi. U Bekey xolani eri bilan yarashtirib qo'ygani, ularnikida tinchlik o'matgani, singan idish-tovoqlarni yig'ishtirgani ketgandi. Buvisining shunaqa fe'li bor: O'razqul xotinini savalayot-

ganda oraga tushmaydi, cholni ham qaytaradi. Janjaldan keyin esa yarashtirgani boradi. Shunisiga ham rahmat.

Hammadan ko'ra bolaning cholga rahmi kelardi. Har safar shunday damlarda cholning joni halqumiga kelardi. Burchakka tikilgancha karaxt o'tirar, hech kimning ko'ziga ko'ringisi kelmasdi. Hech kimga, hech bir zotga qalbida nimalar kechayotganini bildirmasdi. Aslida bunday paytlarda Mo'min juda qartayib qolgani, yakka-yu yolg'iz o'g'li urushda halok bo'lgani haqida xayol surardi. O'g'limni hozir hech kim bilmaydi, eslamaydi ham. O'g'li yonida bo'lganida balki, bunchalik xo'rlnmasmidi. Mo'min umr bo'yi bir yostiqqa bosh qo'yib yashagan xotinini ham qo'msardi. Lekin eng katta baxtsizligi – uning qizlariga baxt kulib boqmadi. Kenjatoyi nabirasini unga qoldirib shaharga ketdi, endi u yerda katta oilasi bilan bir xonaga tiqilib o'tiribdi. Ikkinchisi bunda O'razqulning jabrini tortyapti. U keksayib qolgan bo'lsa ham, farzandi huzurida bo'lib, qizi uchun hamma xo'rliklarga bardosh beradi, alam qiladigan joyi shundaki, qiziga ona bo'lishdek baxt nasib qilmayapti. O'razqul bilan turmush qurbaniga ham mana qancha yillar bo'ldi. Bu turmush qizining joniga tegdi, lekin qochib qayoqqa ham borardi? O'zi ham qarib qoldi, kuni bitib bir kun o'lib-netib qolsa, unda nima bo'ladi, baxti qaro qizining holi nima kechadi?

Bola birpasda kosadagi qatiqni bo'shatdi-da, bir burda nonni kavshab, deraza ostiga jimgina cho'kdi. Chiroqni yoqmadni, bobosini bezovta qilgisi kelmadi. Qo'y, o'zicha o'tirib xayol sursin.

Bola ham o'z o'ylariga berildi. U hech tushunolmasdi. Bekey xola nega eriga aroq tutgani-tutgan. Eri bo'lsa uning evaziga do'pposlagani-do'pposlagan, xola bo'lsa yana yarimta topib kelaverardi.

Eh, Bekey xola, Bekey xola! Necha marta eri chalajon qilib ursa ham, baribir kechiraveradi. Mo'min bobo ham uni hamisha kechiraveradi. Nega kechirishadi? Bunaqa odami-

larni kechirmaslik kerak. U yaramas, sayoq odam. Bizga uning keragi yo'q. Usiz ham kunimiz o'tadi.

Shiddatli bolalik tasavvurlari uning xayolida adolatli jazo hukmini jonlantirardi. Bu hukimning hammasi O'razqulga qaratilgan bo'lib, bular uni, yo'g'on, beso'naqay, iflos odamni daryoga sudrardi. Keyin esa havoda silkitib-silkitib daryoning naq o'rtasiga itqitadi. U esa Bekey xola va Mo'min bobodan kechirim so'raydi. Axir u baliqqa aylanib qololmaydi-da...

Bola ancha yengil tortdi. U o'z tasavvurida O'razqulning daryoda qanday g'arq bo'lib borayotganini va yonginasida kigiz qalpog'i suzib ketayotganini ko'z oldiga keltirganda o'zini kulgidan tiyolmadi.

Ammo kattalar, ming afsuski, bola o'ylagandek odil ish tutishmadi. Ular hammasini aksincha qilishdi. O'razqul uyga yana mast bo'lib qaytdi. Uni hech nima bo'limganday qarshi olishdi. Bobo otini ushladi, xotini samovarga yugurdi. Hamma yoq faqat uni kutayotgandek. U esa jinnilik qila boshlaydi. Oldiniga ma'yuslanib yig'laydi. Nega yig'lamasin, axir, bu qanaqasi, qo'l berib so'rashishga arzimaydigan eng jo'n odamning ham istaganicha bolasi bor. Beshta, hatto o'nta. O'razqulni-chi? Uning nimasi kam boshqalar dan? Nimasi yetmaydi uning? Yoki martabasi pastmi? Xudoga ming qatla shukur, noyob o'rmonning katta qorovuli! Yoki u qandaydir daydi zotmi? Axir lo'lining ham lo'livachchasi bor. Yoki u betayinmi, obro'si yo'qmi? Hammasi bor. Hammasinga yetishgan. Egarlangan oti bor, qo'lidan qamchi tushmagan, har yerda uni hurmat bilan kutib olishadi. Xo'sh, uning tengdoshlari o'z farzandiga to'y qilishadi, u-chi? O'g'ilsiz, urug'siz, kim u?

Bekey xola ham yig'laydi jonini hovuchlab, erining ko'nglini topishga tirishadi. Yashirib qo'ygan «yarimta»sin ni oladi. Alamidan o'zi ham ichadi. Borgan sari ichish ortadi, keyin oxiri O'razqul hayvonga aylanib, o'zining butun alamini ana shu ayoldan, o'zining xotinidan oladi. U

esa uning hamma gunohini kechiradi. Bobo ham kechiraveradi. Hech kim O'razqulga bas kelolmaydi. Hushiga kelib qarasaki, momataloq bo'lib ketgan xotini erta turib samovar qo'ygan bo'ladi. Chol esa otini to'yg'azib, egarlab qo'yibdi. O'razqul choyni ichib, otga mingach, yana boshliq, San-Toshdag'i barcha o'rmonning xo'jayini. Lekin O'razquldaka odamni allaqachon daryoga uloqtirish kerakligi hech kimning xayoliga ham kelmaydi.

Qosh qoraydi. Halizamon qorong'i tushadi.

Bolaga birinchi portfel olib berilgan kuni ana shunday o'tdi.

U uqlash oldidan portfelin qo'ygani joy topmasdi. Oxiri bosh tomoniga qo'ydi. Xuddi shunday portfeldan sinflarning yarmisida bo'lishini bola hali bilmasdi. Lekin bu ham baribir uning ko'nglini buzolmaydi, uning portfeli go'yo boshqacha, alohida portfelday tuyulardi. Xuddi shunday, uning jazzi hayotida katta voqealar yuz berishi, bir kun kelib, yorug' jahonda yolg'iz o'zi, faqat mana shu portfel bilan qolishini hali bilmasdi. Buning hammasiga uning o'zi sevgan Shoxdor ona bug'u haqidagi ertak sabab bo'lishidan bexabar edi...

Bu oqshom ham o'sha ertakni yana bir bor eshitgisi keldi. Mo'min cholning o'zi bu afsonani sevar, go'yo hammasini o'z ko'zi bilan ko'rganday, xo'rsinib, yig'lam-sirab, jim qolib va o'yga tolib hikoya qilardi.

Biroq bola bobosini bezovta qilishga botinmadni. U bobosining ertak aytishga holi yo'qligini sezardi. «Biz undan boshqa safar iltimos qilamiz, — dedi bola portfeliga. — Hozir esa senga Shoxdor ona bug'u haqidagi ertakni xuddi bobomdan eshitganimdek so'zma-so'z o'zim aytib beraman. Shunday sekin so'zlaymanki, boshqa hech kim eshitmaydi, sen esa eshitgin. Men hamma narsani kinodagiday so'zlashni va ko'rishni sevaman. Mana shunday. Bobom buning hammasi bo'lgan ish, deydi. Shunday bo'lgan ekan...»

TO'RTINCHI BOB

Bu juda qadimda o'tgan. Zamonlarning zamonida, yet yuzida maysalardan ko'ra dov-daraxtlar ko'p bo'lgan, qurg'oq yerlardan ko'ra o'l kamizda obi hayot mo'l bo'lgan davrlarda bir qirg'iz qabilasi ulkan va muzday daryo bo'yida yashardi. Bu daryoni Enasoy deb atashardi. U bu yerlardan uzoqda, Sibirdan boshlanadi. U yerkarga otda uch yil-u uch oyda yetib borish mumkin. Bu daryoni hozir Yenisey deyishadi, ilgarilari Enasoy deb yuritishgan. U haqda shunday qo'shiq ham to'qilgan:

*Sendan ulkan daryo bormi, Enasoy,
Sendan aziz tuproq bormi, Enasoy.
Sendan chuqur dard ham bormi, Enasoy,
Sendan ozod quchoq bormi, Enasoy.
Sendan ulkan daryo yo'qdir, Enasoy,
Sendan aziz tuproq yo'qdir, Enasoy.
Sendan chuqur dard ham yo'qdir, Enasoy,
Sendan ozod quchoq yo'qdir, Enasoy.
Mana shunaqa edi, bu Enasoy daryosi.*

Enasoy bo'yida turli xil elat yashardi. Ular g'oyat og'ir hayot kechirardi, chunki ular bir-birlariga doimo adovat ko'zi bilan qarar edilar. Qirg'iz qabilasini dushmanlar turli tomondan qurshab olgandi. Goh ular, goh bular hujum qilishar, goho qirg'izlarning o'zi ham boshqalarga chovut solib, mollarni haydab ketishar, uylariga o't qo'yishar, odamlarni o'ldirishardi. Qulay kelib qolganda bir tomon ikkinchi tomon odamlarini o'ldirib yuborar edi. Zamon shunaqa edi. Odamning odamga ichi achimasdi. Odam odamni g'ajirdi. Shu darajaga borildiki, hech kimning dehqonchilik qilgisi, mol boqqisi, ov qilgisi kelmay qoldi.

Qaroqchilik bilan kun kechirish oson tuyulardi: qo'qqisdan bosasan, o'ldirasan, olasan-ketasan. Bir qotil-

likka qasdma-qasd o'n qotillik bilan javob berishga harakat qilishardi. Shu zaylda kun o'tgan sayin ko'proq qon to'kildi. Odamlarda aql o'tmaslashib borardi. Dushmanlarni yarashtiradigan, insofga keltiradigan odam yo'q edi. Dushmanaga qiron keltirib, o'zga qabilaning so'nggi odamigacha qonini oqizgan, mol-u mulkini qo'lga kiritgan odam eng aqli va uddaburon sanalardi.

O'rmonda bir g'aroyib qush paydo bo'lib qoldi. Inson ovoziga o'xhash ayanchli ovoz bilan tundan tonggacha sayrar va yig'lar, shoxdan shoxga sakrab so'ylardi; «Katta baxtsizlik bo'ladi! Katta baxtsizlik bo'ladi». Shunday bo'lidi ham, o'sha qora kun keldi.

O'sha kuni qirg'iz qabilasi Enasoy bo'yida o'zining buyuk oqsoqolidan judo bo'lди. Botir Qulchi ko'p yillar yo'lboshchilik qildi, ko'pgina yurishlarda, jang-jadallarda qatnashdi. Janglarda omon qoldi, lekin ajali yetdi. Qabiladoshlar ikki kun katta g'am-alamda o'rtandilar, uchinchi kuni esa botirning jasadini yerga topshirgani yig'ildilar. Eski odatga ko'ra, buyuk oqsoqolni Enasoyning o'nqircho'nqirli qirg'og'i bo'ylab so'nggi yo'lga kuzatish lozim edi, toki marhumning ruhi Enasoy daryosi bilan yuksakklikda judolashsin, axir «Ena» bu – ona demak, «soy» esa bu daryoning o'zani-ku. Uning qalbi Enasoy haqidagi qo'shiqni so'nggi bor kuylasin.

*Sendan ulkan daryo bormi, Enasoy,
Sendan aziz tuproq bormi, Enasoy,
Sendan chuqur dard ham bormi, Enasoy,
Sendan ozod quchoq bormi, Enasoy.
Sendan ulkan daryo yo'qdir, Enasoy,
Sendan aziz tuproq yo'qdir, Enasoy.
Sendan chuqur dard ham yo'qdir, Enasoy,
Sendan ozod quchoq yo'qdir, Enasoy.*

Dafn etish lozim bo'lgan tepalikda yorug' jahonning to'rt tomonini ko'rsatmoq uchun botirning qabri bosh uzra ko'tarildi: «Mana sening daryong. Mana sening osmoning. Mana sening yering. Sen biz bilan, hanimamiz bir urug' odamlarimiz. Osuda uxla. Biz hammamiz seni kuzatgani keldik». Kelajak avlod xotirasi uchun botirning qabri ustiga marmar tosh qo'yildi.

Botirning jasadini dafn etishga olib o'tishganda har bir oila o'z ostonasi oldida u bilan vidolashishadi, oq motam yalovini egib, uv tortib yig'lashadi, keyin boshqalar bilan birga qo'shilib yana oq motam yalovlarini egiltirgan holda, ayrib yig'lashayotgan kelgusi o'tov tomon ilgarilab borishadi va shu zaylda so'nggi manzilga, to qabristongacha yetib borishlik uchun motam kunlarida barcha qabiladoshlari o'tovlarini daryo yoqasiga qator tikishdi.

O'sha kuni hamma tayyorgarlik ko'rib bo'linganda quyosh uyqudan bosh ko'targandi, Uchiga otning dumi bog'langan tug' va botirning urush aslahalari – nayza va qaiqoni olib chiqildi. Uning oti dafn etish yopiqlari bilan burkalgan edi. Karnaychilar jangovar kuy chalishga, barabanchilar¹ barabanga tayoqni jon-jahdlari bilan urishga shay edilarki, toki o'rmon larzaga kelsin, qushlar bulut yanglig' osmonga ko'tarilib, shovqin-suron va nola solsinlar. Yirtqich hayvonlar bo'kirib-hayqirib chakalakzorlarga chopib qolsin, maysalar yerga qapishib ketsin, sadolar jaranglab, tog'larmi larzaga keltirsin. Motamsaro ayollar sochlarni yoyib, botir Qulchiga aza ochishga shay turishardi. Yigitlar zabardast yelkalarida botirning katta, og'ir jasadini bezovta qilmay ko'tarish uchun tiz cho'kkani edilar. Hamma narsa botirni oxirgi yo'lga kuzatib qo'yishga tayyor edi. O'rmon etagida esa to'qqizta biya, to'qqizta ho'kiz, to'qqizta to'qqizlik qo'y qurbanlik uchun hozirlab qo'yilgandi. Shunda kutilmagan hodisa ro'y berdi. Enasoy-

¹Baraban (forscha; baland ovoz) – gardishining bir yoki har ikkala tomoniga teri qoplangan, urma (zarbli) musiqa asbobi.

liklar bir-biriga har qancha dushman bo'lmasin, oqsoqol-larning dafn marosimi kunlarida bir-biri bilan urush qilishni rasm qilmagandi. Mana hozir esa bir to'da dushman g'am-anduhga botgan qirg'oqdagilarni tong chog'i to'rt tomon-dan sezdirmay o'rabi kelib, pistirmalardan barobariga otilib chiqib, hamlaga o'tdilarki, oqibatda hech kim otga ham minolmadi, qo'liga qurol ham ola olmadi. Shu tariqa ko'z ko'rmagan qirg'in urush boshlandi. Hammani bir chekka-dan o'ldira boshlashdi. Yengilmas qirg'iz qabilasini bir hamla bilan qirib tashlash – dushman rejası ana shunday edi. Hammani bir boshdan qilich damidan o'tkazishdi, toki bu yovuzlikni eslab hech kim yodga olmasin, qasoskor qolmasin, vaqt esa o'tmish izlarini qumlar bilan ko'mib yuborsin. Tuya ko'rdingmi – yo'q.

Insonni tug'ish va o'stirish qanchalar qiyin, o'ldirish esa – hammasidan oson. Ba'zi birovlar o'zi qoniga botib qiymalanib yotishar, birovlar esa qilich va nayzadan qutulib qolmoq uchun o'zini daryoga otar, Enasoy to'lqinlari orasi-da cho'kib ketardi. Daryo yoqalab jarliklar-u tikka kesib tushgan qirg'oqlar bo'ylab butun bir chaqirim yo'lda olov-ga qoplangan qirg'iz o'tovlari lovullab yonardi. Hech kim qochib qutula olmadi, hech kim omon qolmadi. Hammasi o'ldirildi va kuydirildi. O'lib yotganlarning jasadini qirg'oqdan Enasoya uloqtirdilar. Dushmanlar: «Endi bu yerlar bizniki! Endi bu o'monlar bizniki! Endi bu mollar bizniki!» – deb quvonishardi,

Ular boy o'lja bilan qaytishar ekan, o'mondan ikki bola – bir o'g'il va bir qizning qanday chiqib kelganini payqashmadidi. Bu o'zboshimcha va sho'x bolalar ota-onalaridan yashirinchcha ertalaboq yaqin o'rnonga qo'lsavat uchun po'stloq shilgani ketishgandi. Ular o'ynab yurishib, o'monning ancha ichkarisiga kirib ketishganini sezmay qolishdi. Jang suronini eshitib orqaga otilgan go'daklar na otasini, na onasini, na akasini, na opasini tirik topa oldilar. Go'daklar ota-onasidan va elatidan judo bo'lib qoldi. Ular

bo'zlab kultepadan kultepaga chopishar, lekin biron ta tirik jonne topib bo'lmadi. Bir zum ichida yetim bo'lib qolishdi. Yorug' jahonda yakka-yu yolg'iz qoldilar. Uzoqlarda esa jang to'zoni ko'kka urilardi, dushmanlar qonli kurash nati-jasida qo'lga kiritgan mol va qo'yalarini haydab ketishardi.

Bolalar tuyoqlar ostidan ko'tarilgan changni ko'rib, o'sha tomonga yugurishdi. Ular qonxo'r dushman izidan yig'lab, qichqirib chopishardi. Faqat bolaning qalbigina shunday sodda dil bo'ladi. Jallodlardan yashirinish o'miga ularga yetib olishga shoshilishardi. Har nima bo'lsa ham yolg'iz qolishmasa, bu vayronadan, la'nati joydan nari ketishsa bas. Bir-birining qo'lidan ushlab olishgan bola va qizcha ketayotganlar orqasidan quvib jindakkina kutishni, o'zları bilan birga olib ketishlarini yolvorib so'rashardi. Biroq qiy-chuv va tuyoqlarning dupur-dupuri-yu, haydov-chilarning hayqirig'ida bu ojiz ovozlarni kim eshitardi.

Bolalar jon-jahdi bilan uzoq chopishdi. Lekin baribir, yetib olishholmadi. Keyin esa yiqilib qolishdi. Atrofga boqishga, qimirlashga qo'rqlishardi. Hamma yoq vahimali edi, Shu zaylda bir-birining pinjiga kirib ko'zları yumil-ganini bilmay qolishdi.

Yetimcha – yetti ko'cha, deb bekorga aytmaganlar. Tun bexatar o'tdi. Hayvon ularga tegmadi, o'mon mahluqlari ko'tarib ketmadi. Ular uyg'onishganda, tong otgandi. Quyosh nur sochib, qushlar sayrardi. Bolalar o'rinalardan turib yana mol haydovchilarning izidan yo'lga tushishdi.

Yo'lma-yo'l meva va ildiz yeb jon saqlashdi. Yo'l yura-yura uchinchi kuni bir tog' tepasida to'xtashdi. Pastga qarashsa – keng, yam-yashil maysazorda katta tantana bo'layotibdi. Bu yerda tikilgan o'tovlarning, gurullab yonayotgan gulxanlarning, gulxan atrofida o'tirgan odamlarning son-sanog'i yo'q. Qizlar hayinchak uchib qo'shiq aytishmoqda. Davra tortgan odamlar o'rtasida polvonlar xuddi burgutday gir aylanib, bir-birini itqitib otishyapti. Dushmanlar o'zlarining g'alabasini nishonlashardi.

Bola bilan qiz yaqin borishni ham, bormaslikni ham bilmay tog' tepasida turishardi. Lekin go'sht qovurdoq, non, sarimsoqning yoqimli hidi ufurib turgan gulxan atrofida paydo bo'lib qolishni istashardi.

Bolalar chidab turisholmadi, tog'dan tusha boshlashdi. Tantana egalari hayron bo'lishdi, ularni to'da bo'lib o'rabolishdi.

– Kimsanlar? Qayoqdan?

– Biz ochmiz, – javob berdi bola bilan qizcha, – bizga yeydigan bir nima bersangiz.

Ular bolalarning tilidan kim ekanligini darrov payqab qolishdi. Baqirib-chaqirib, shovqin solishdi. Tutatilmagan dushman oilasining omon qolgan a'zolarini hozir o'ldirish kerakmi yoki xonning oldiga olib borish kerakmi? – deb bahsga tushib ketishdi. Ular bahslashib turganda rahmdilgina bir ayol bolalarga jindek pishgan ot go'shti uzatdi. Bolalarni xon huzuriga sudrab borishar ekan, ular qo'llaridagi ovqatni yutoqib yeyaverishdi. Ularni ostonada oybolta ushlab turgan yasovullar xonning baland qizil o'toviga olib kelishdi. Butun qarorgoh bo'ylab esa allaqayoqdan paydo bo'lib qolgan qirg'iz zotlari haqidagi tashvishli xabar tarqaldi. Bu nimadan darak berishi mumkin? Hamma o'z o'yini va tantanani tark etib, ur-to'polon bilan xonning o'tovi tomon chopib ketdi. Bu payt xon mashhur lashkarlari bilan qorday oppoq namat to'rida savlat to'kib o'tirardi. U asal qo'shilgan qimizni simirib, maqtov qo'shiqlarini sel bo'lib tinglab o'tirardi. Xon odamlar nima uchun to'planishganini bilgach, g'azabdan quturib ketdi: «Meni bezovta qilishga qanday jur'at etdilaring? Biz axir qirg'iz zotini butunlay qirib tashlamagan edikmi? Men senlarni Enasoyning abadiy hukmroni qilib qo'ymadimmi? Namuncha o'pkalarining qo'ltiqlab yugurib kelmasalaring, qo'rkoqlar? Qaranglar, oldilaringda kim turibdi! Ey, cho'tir yuzli Baymoq kampir, – qichqirdi xon. U olomon orasidan ajralib chiqqanda esa unga dedi:

— Mana bularni o'rmonga olib borib shunday qilginki, shu bilan qirg'iz zoti tugasini, xayolda ham qolmasini, nomi abadiy o'chsin. Boshla, Cho'tir Baymoq kampir, aytganini darhol bajo keltir...»

Cho'tir Baymoq kampir jimgina itoat qilib, bola bilan qizni qo'lidan ushladi-da, olib ketdi. Ular o'rmon oralab uzoq yurgach, Enasoy qirg'og'idagi baland jarlikka yetib kelishdi. Cho'tir Baymoq kampir bolalarni shu yerda to'xtatib, ularni jar yoqasiga olib jeldi. So'ng, ularni jarlikka itarib yuborish oldidan shunday dedi:

— O, muazzam Enasoy daryosi! Sening qa'ringga tog'ni qulatsa, u bir xarsangday jo bo'ladi. Agar yuz yillik qaraq'ayni tashlasa, uni cho'pday oqizib ketasan. Kel endi, ikki qum zarrasini — ikki inson bolasini o'z bag'ringga olgin. Ularga yer yuzida joy yo'q. Senga men aytib o'tirishim kerakmi, Enasoy? Agar yulduzlar odamga aylanib qolsa bormi, osmon ularga torlik qilib qoladi. Agar baliqlar odamga aylanib qolsa bormi, ularga daryo va dengizlar torlik qilib qoladi. Senga men aytib o'tirishim kerakmi, Enasoy? Ol, bu bolalarni, uloqtirib ket. Qo'y, ular bu manfur dunyomizni go'daklikda, toza qalb bilan, bolalik hayosi bilan, yovuz niyat va yovuz ishlar bilan o'z nomiga isnod keltirishga ulgurmasdanoq tark etishsin, toki inson azob-uqubatini ko'rish va boshqalarning ham g'am-alamiga sababchi bo'lish ularga nasib qilmasin. Ol bularni, ola qol bularni, qudratlari Enasoy...

Bolalar zor qaqshab, ho'ngrab yig'lardi. Tik qirg'okdan pastga qarash qanchalik dahshatli ekanligini ko'rib turgan bolalarning qulog'iga kampirning so'zi kirmasdi. Pastda esa quturgan to'lqinlar sapchiydi.

— Quchoqlashinglar, bolalar, oxirgi marta xayrashib olinglar, — dedi Cho'tir Baymoq kampir. O'zi esa ularni jarga irg'itish qulay bo'lsin uchun yenglarini shimardi. Keyin shunday dedi:

— Endi meni kechiringlar, bolalar. Peshanangizga yozgani shu ekan. Bu ishimni hozir o'z ixtiyorim bilan qilma-yotgan bo'lsam ham, lekin sizlarning baxtingizga...

U gapini tugatmagan ham ediki, yonginasidan bir ovoz keldi:

— To'xta, dono, oqila kampir, gunohsiz bolalarni juvonmarg qilma.

Cho'tir Baymoq kampir qayrilib qaradi-yu, hayratda qoldi: qarshisida g'aroyib ona bug'u turardi. Uning yirik-yirik ko'zлari ta'nali va g'amgin boqardi. U sutdek oq, qorni bo'taloqning yungidek qo'ng'ir yung bilan qoplangan. Shoxlari bo'lsa go'zallik timsoli: serbutoq, go'yo kuzgi daraxtning bir bo'lak shoxi. Yelini emizikli ayolning ko'kragidek top-toza va silliq.

— Kimsan? Nega odamga o'xshab gapiryapsan? — so'radi Cho'tir Baymoq kampir.

— Men ona bug'uman, — javob berdi u. — Shuning uchun odamga o'xshab gapirdimki, aks holda sen tushunmaysan, quloq ham solmaysan.

— Nima istaysan, ona bug'u!

— Qo'yib yubor bolalarni, donolarning donosi. Sendan iltimos qilaman, ularni menga ber.

— Nima qilasan ularni?

— Odamlar mening ikki egizimni, ikki bug'u bolasini o'ldirishdi. Men o'zimga bola izlab yuribman.

— Sen bularni boqmoqchimisan?

— Ha, donolarning dono ayoli.

— Sen yaxshilab o'ynab ko'rdingmi, ona bug'u? — masxaraomuz kului Cho'tir Baymoq kampir. — Bular, axir, odam bolasi-ku. Bular katta bo'lishadi, keyin sening bolalaringni o'ldirishadi.

— Ular katta bo'lishsa, mening bolalarimni o'ldirishmaydi, — javob qildi unga bug'ular onasi. — Men ularga ona bo'laman, ular esa mening bolalarim. Axir ular o'z aka-ukalarini o'ldirishadimi?

— Eh, nimasini aytasan, ona bug'u, sen odamlarni bilmaysan, — bosh tebratdi Cho'tir Baymoq kampir, — ular o'rmon hayvonlarigagina emas, hatto o'z-o'zlariga ham rahm-shafqat qilishmaydi. Bu yetimchalarini senga berardim, shunda mening so'zlarim qanchalik rostligiga o'zing guvoh bo'larding, lekin odamlar, baribir, qo'lingdan tortib olib bu bolalarni o'ldirishadi. Buncha g'amning senga nima keragi bor?

— Men bolalarni uzoq o'lkalarga olib ketaman, u yerdan bolalarni hech kim qidirib topolmaydi. Bolalarga rahm qil, donolarning donosi, ozod qil ularni. Men ularga sadoqatli ona bo'layin. Yelinlarim to'lib turibdi. Sutim bolalarni orziqib kutyapti. U bolalarga intizor.

— Ha, mayli, shunday bo'ladigan bo'lsa, — dedi oxiri Cho'tir Baymoq kampir o'ylab turib, — bularni tezroq olib jo'na. Yetimlarni o'zingning uzoq yurtingga olib ket. Agar ular uzoq yo'l yurib toliqib halok bo'lsa yoki duch kelgan qaroqchilar o'ldirib ketsa yoki bu odam bolalari sening yaxshililingga yomonlik bilan javob qaytarishsa, o'zing dan ko'r.

Ona bug'u Cho'tir Baymoq kampirga minnatdorchilik bildirdi. Bola bilan qizga esa:

— Endi, men sizlarning onalaringman, sizlar esa mening bolalarimsizlar, — dedi. — Senlarni uzoq yurtga, qorli tog' va daraxtzorlar qo'ynda joylashgan iliq dengiz — Issiqko'lga olib ketaman.

Bola va qizcha shodlanib, Shoxdor ona bug'u ortidan chopqillab ketishdi. Lekin asta-sekin charchab, holdan to'yishdi, yo'l esa olis — dunyoning bu chetidan u chetiga cho'zilgan. Ona bug'u bolalarni o'z suti bilan boqib, kechallari bag'riga bosib isitmaganda ular hech qayerga ham yetisholmas edi. Ular uzoq yurishdi. Ona yurt bo'lmish Enasoy tobora ortga chekinib borar, lekin yangi vatan bo'lmish Issiqko'lga hali juda uzoq edi. Yo'l yurishdi, yo'l yurishsa ham, mo'l yurishdi. Yoz-u qish, ko'klam-u yoz va

kuz, yana yoz-u qish, yana bahor-u, yana yoz va kuz qalın o'rmonlardan, jazirama cho'llardan, ko'chma qum sahrolardan, baland tog'lardan va hayqirib oqqan daryolardan ne mashaqqat bilan o'tishdi. Ularning izidan bo'rilar galasi quvdi, Shoxdor ona bug'u esa bolalarni ustiga mindirib yovuz yirtqichlardan qutqarib ketdi. Ularning izidan tushgan otliq ovchilar o'q uzib, qichqirishardi: «Bug'u odam bolasini o'g'irlab ketyapti! Ushla! Tut!» va ketma-ket o'q uzishardi. Shoxdor ona bug'u bolalarni opichib, g'izillab uchayotgan o'qlarga, chaqirilmagan qutqaruvchilarga yetkazmay borardi. U o'qdan ko'ra tezroq chopar va shivirlardi: «Mahkamroq ushlanglar, bolalarim, bosqinchilar!»

Oxiri Shoxdor ona bug'u o'z bolalarini Issiqko'lga yetkazib keldi. Ular tog' tepasida turib, hayratlanishardi. Chor atrof qorli tog'lar bilan qoplangan, tog'lar o'rtasida ko'm-ko'k o'rmon, ko'z ilg'agan hamma joyda dengiz chayqalib shovullab turardi. Ko'm-ko'k suv yuzida oppoq to'lqinlar yugurar, shamol ularni uzoqlardan haydab kelib, yana yiroqlarga haydab ketardi. Issiqko'l qaydan boshlanib, qayda tugaydi – bilib bo'lmasdi. Bir chekkasida quyosh bosh ko'tarsa, ikkinchisida hali tun pardasini yig'ishtirolmasdi. Issiqko'lning chor atrofini qancha tog' qurshab olgan – sanab bo'lmasdi, u tog'lar ortida yana shunga o'xshash qanchadan qancha qorli tog'lar bo'y cho'zib turibdi.

– Mana shu yangi vataningiz bo'ladi, – dedi Shoxdor ona bug'u. – Mana shu yerda yashaysizlar, yer haydaysizlar, baliq tutasizlar, mol-u hol qilasizlar. Ming yillar tinch-totuv yashanglar. Ha, sizlarning avlodining yashaydi, ko'payadi. Sizlar keltirgan tilni avlodlar unutishmaydi. Ularga o'z ona tillarida so'zlash va kuylash yoqimli bo'ladi. Insonlarga qanday yashash lozim bo'lsa shunday yashanglar. Men esa sizlar va sizlarning bolalaringizning bolalari bilan hamisha birga bo'lay...

Mana shunday qilib, bola va qizcha qirg'iz avlodining ajdodlari sifatida mangu jannatmakon Issiqko'lda o'zlariga yangi makon topdilar.

Vaqt tez o'tib boraverdi. Bola baquvvat yigit bo'ldi, qiz bo'yga yetdi. Shunda ular qovushib, er-xotin bo'ldilar. Shoxdor ona bug'u esa Issiqko'lni tark etmasdan, yaqin o'rtadagi o'rmonda yashay boshladи.

Bir kun tong mahali Issiqko'l qo'qqisidan notinchlanib, shovullay boshladи. Qizni to'lg'oq tutib, azoblanmoqda edi. Er esa cho'chib ketdi. Qoya ustiga chopib chiqdi-da, ovozining boricha chaqira boshladи:

— Qayerdasan, Shoxdor ona bug'u? Issiqko'l qanday shovqin solyapti, eshityapsanmi? Qizing tug'yapti. Tezroq kel, Shoxdor ona bug'u, bizga yordam qil...

Shunda uzoqdan xuddi karvonlarning qo'ng'irog'iday jarangdor tovush eshitildi. Bu tovush tobora yaqinlashib kelaverdi. Shoxdor ona bug'u yetib keldi.

U shoxlarida beshik keltirdi. Beshik oppoq qayindan yasalgan bo'lib, bandida kumush qo'ng'iroqcha jaranglab turardi. Bu qo'ng'iroq Issiqko'l beshiklarida hozirgacha ham yangrab turibdi. Onalar beshiklarni tebratar, kumush qo'ng'iroq jaranglar, go'yo Shoxdor ona bug'u uzoqlardan chopib, shoshib, shoxlarida qayin beshik ko'tarib kelayotganday tuyuladi...

Shoxdor ona bug'u yetib keldi-yu, shu payt qizning ham ko'zi yordidi.

— Bu beshik sizlarning to'ng'ichlarigiz uchun, — dedi Shoxdor ona bug'u. — Hali ko'p farzand ko'rasizlar. Yetti o'g'il, yetti qiz!

Ota-onas xursand bo'lishdi. To'ng'ich farzandlarini Shoxdor ona bug'u sharafiga — Bug'uboy deb atashdi. Bug'uboy o'sib-ulg'aydi, qipchoqlar avlodidan bo'lgan go'zal qizga uylandi, shu bilan Bug'uboy avlodи — Shoxdor ona bug'u avlodи ko'paya boshladи. Bug'uboy avlodlari Issiqko'lda ko'p va qudratli bo'lib qoldi. Bu avlod Shoxdor

ona bug'uni muqaddas deb bilishardi. Bug'uboy avlodlarining o'tovida eshik tepasiga bug'u shoxi osib qo'yilar, bu esa uzoq-uzoqlardan ham o'tovning Bug'uboylar avlodiga mansub ekanligidan darak berib turardi. Bosqinchi dushmanlarni daf etganda yoki poyga musobaqalarida Bug'uboy avlodlarini «Bug'u»! degan bitta laqabning o'zidanoq anglab olishar, ular esa har doim g'olib chiqishardi. O'sha kezlar Issiqko'l o'rmonlarida oppoq shoxdor bug'ular bo'lardi, go'zallikda hatto ko'kdagi yulduzlar ham ularga rashk qilardi. Ular shoxdor ona bug'uning bolalari edi. Ularga hech kim tegmasdi, hech kim hurkitmas edi. Bug'uboy avlodlari bug'uga duch kelgan joyda otdan tushib, unga yo'l berardi. Oshiqlar suygan qizlarini suluylikda go'zal oq bug'uga qiyos qilishardi...

Bug'uboy avlodining oshib-toshib ketgan mashhur bir boyi to o'lguniga qadar shu odad saqlanib qoldi. Uning ming-minglab qo'ylari, ming-minglab yilqilari bo'lib, mollariga qaraydigan qancha-qancha cho'ponlar ham uning izmida edi. O'g'illari unga katta ma'raka qilishdi. Ular bu ma'rakaga yet yuzining hamma ma'lum va mashhur kishilarini chaqirishdi. Mehmonlar uchun Issiqko'l qirg'og'iga bir ming bir yuzta o'tov tikdilar. Qancha mol so'yildi, qancha qimiz ichildi, qanchalab qashqarcha noz-ne'matlar berildi, sanog'iga yetib bo'lmasdi. Boyning o'g'illari gerdayib yurishardi: Axir otadan bitmas-tuganmas meros qolganligini, farzandlar otani hurmatlab, uning xotirasini qanday e'zozlashlarini odamlar ko'tib qo'ysin-da... («E bo'tam, odamlar aql o'miga boyligini ko'z-ko'z qilishsa, bu qanday yaramaslik».)

Marsiya aytuvchilar esa marhumning o'g'illari taqdim etgan arg'umoqlarda yelib, sovg'aga berilgan suvsar' tel-pak va shoyi to'nлага o'ralib, marhumni va uning meros-xo'rilarini ko'klarga ko'tarib maqtashardi.

¹Sovsar (suvsar) – qimmatbaho, qalin va yurnashoq mo'ynali yirtqich sutemizuvchilar oilasining bir turining mo'ynasi.

– Bu olamda bunday baxtli hayot va shukuhli ma'rakan ko'rgan bormi? – deb kuylardi biri.

– Dunyo bino bo'lgandan beri bunaqasi hali bo'lman-gan! – derdi ikkinchisi.

– Hech qayerda bo'lman! Faqat bizdagina ota-onalarni shunday hurmatlashadi, ota-onal shon-sharafini yuksak tutishadi, ularning muqaddas nomini ulug'lashadi, – kuylardi uchinchisi.

– Ey, qaqildoq marsiyachilar, nima deb valdirayapsiz! Olamda bu hotamtoylikning ta'tifiga loyiq so'z, marhumning shon-shuhratiga teng keladigan shuhrat bor ekanmi? – kuylardi to'rtinchisi...

Ular shu zaylda kecha-kunduz kim o'zarga bahslashardi. («E-e, bo'tam, hofizlar hamd-u sano o'qishda bahslashsa, qanday yaramaslik, ular qo'shiqchidan qo'shiq kushandasiga aylanishadi».)

Dovruq solgan ma'raka ko'p kunlik bayramday o'tdi. Boyning maqtanchoq o'g'illari boshqalarni lol qoldirishni, shuhratlari olamga yoyilishini orzu qilishdi. Yana buning ustiga mangu uyquga ketgan shavkatli otalari Shoxdor ona bug'u avlodidan ekanligini hamma bilish uchun uning qabriga bug'u shoxini o'rnatishni o'ylab topishdi. («E bo'tam, qadimgi odamlardan qolgan gap bor: boylik takabburlikni, takabburlik esa telbalikni tug'diradi».)

Boyning o'g'illari ota xotirasiga ko'z ko'rib, qulqoq eshitmagan yodgorlik o'rnatishni istashgani uchun ham hech nima ularga to'sqinlik qila olmadi. Aytilgan so'z – otilgan o'q. Ovchilarni yo'llashdi. Ovchilar bug'u otib, shoxini tanasidan ayirishdi. Bug'u shoxlarining tepaga tara-lib turishi ko'kda parvoz qilayotgan burgutning qanotlariga o'xshardi. Bug'u shoxlari o'g'illarga yoqib tushdi: ularning har biri o'n sakkiz butoqqa bo'lingan, demak, o'n sakkiz yoshda ekan. Yaxshi! Ular shoxni qabr ustiga o'rnatish uchun ustalarga farmon berishdi.

Qariyalar hayratda qolishdi:

– Bug'uni o'ldirishga qanday haddingiz sig'di? Shoxdor ona bug'u avlodiga qo'l ko'tarishga kim jur'at etdi?

Boyning merosxo'rlari ularga javoban:

– Biz o'z yerimizdag'i bug'uni o'ldirdik. Bizning saltanatimiz ostidagi yerlarda nimaiki qimirlagan, uchgan tirik jonzot bo'lsa, pashshadan tortib tuyagacha – hammasi bizniki. O'zimizga qarashli jamiki narsalarni nima qilish-qilmaslikni O'zimiz yaxshi bilamiz. Yo'qolinglar! – deyishdi.

Xizmatkorlar qariyalarni qamchi bilan savalab, otga teskari mindirishdi-da, sazoyi qilib haydashdi.

Hamma balo shundan boshlandi. Shoxdor ona bug'u avlodlarining boshiga katta baxtsizlik tushdi. Deyarli har bir kishi o'rmonlarda oq bug'ularni ovlashga tushib ketdi. Bug'uboy avlodidan bo'lgan har bir kishi o'z ajdodlari qabriga bug'ushox o'matishni burch deb bilar edi. Bu ish endi marhumlar xotirasiga bo'lgan muqaddas vazifa, alohi-da hurmatga aylandi. Kimki bug'u shoxlarini topolmas ekan, endi uni odam o'mida sanamay qo'yishdi. Bug'u shoxlari bilan savdo qilish, ularni oldindan g'amlab qo'yish odad tusiga kirib qoldi. Shoxdor ona bug'u avlodlari orasida shunday kishilar paydo bo'ldiki, ular bug'u shoxlaridan o'lja yig'ishni va pullashni hunar qilib oldilar. («E bo'tam, pul hukmron bo'lgan joyda ezgu so'zga o'rin yo'q, go'zallikka o'rin yo'q».)

Issiqko'l o'rmonlarida bug'ularga qirg'in keldi. Ularga shafqatsiz bo'lishdi. Bug'ular qadam yetmagan joylarga qochdi, lekin u yerda ham qo'yishmadı. Ovchilar tozilarni qo'yib pistirma tomon haydashar, o'zlari esa pistirmalarda berkinib yotib, yaqinlashgan bug'ularni bexato otib olishardi. Bug'ularni to'da-to'dasi bilan qirishdi, Shox butoqlari eng ko'p bo'lgan bug'uni kim otarga garovga bog'lashardi.

Bug'ular g'oyib bo'ldi. Tog'larni tark etdi. Na tunda, na tongda bug'u ovozi eshitilardi. Na o'rmonda, na yaylovida uning qanday irg'ishlab, qanday sapchishlarini, shoxla-

rini yelkasi ustiga tashlab, parvozdagi qushday jarliklardan qanday sakrab o'tishlarini endi hech kim ko'rmasdi. Butun umri bo'yli bug'u nima ekanligini ko'rmanган yangi insonlar tug'ildi. Faqat u haqidagi ertaklarni eshitib, qabrlar ustidagi shoxlarni ko'rishdi, xolos.

Shoxdor ona bug'uga nima bo'ldi?

U odamlardan ranjidi, juda qattiq ranjidi. Aytishlaricha, son-sanoqsiz o'qlar va tozilar dastidan bug'ularga kun qolmagan, ularning eng so'nggi avlodi barmoq bilan sanarli darajada oz qolgan chog'da Shoxdor ona bug'u eng baland cho'qqiga ko'tarilib, Issiqko'l bilan vidolashibdi va so'nggi bolalarini ulkan dovon ortiga, boshqa yurtlarga, boshqa tog'larga boshlab ketibdi.

Mana, olamda. qanday ishlar bo'ladi. Mana, ertak ham tugadi. Xoh ishon, xoh ishonma.

Shoxdor ona bug'u esa ketishi oldidan bundan buyon bu yerlarga aslo qadam bosmayman, debdi... .

BESHINCHI BOB

Yana tog'lar qo'yniga kuz kirib keldi. Yana shovqinsuronli yozdan so'ng hamma narsa kuzgi sokinlikka moslascha boshladidi. Mol qamaydigan qo'ralar atrofidagi changlar bosildi, gulxanlar o'chdi. Mollar qishlovga ko'chdi. Odamlar jo'nab ketishdi. Tog'lar huvullab qoldi.

Burgutlar bazo'r qur-qurlab, yolg'iz ucha boshladidi. Yoz bo'yi o'z o'midan shovullab oqqan daryo sayozlanib, ovozi pastlashib qoldi. O'tlar o'sishdan to'xtadi, ildizlardan jon ketdi. Barglarning shoxlarda osilib turishga ortiq mado-ri qolmay, uzilib tusha boshladidi.

Eng baland cho'qqilarga esa kechalari kumushrang yupqa qor yog'ib chiqardi. Ertalab g'ira-shira tog' tizmalari qoraburul tulkinining yoliday oppoq tusga kirardi.

Sovuq tushib, daralarda izg'irin shamol esa boshladidi. Lekin hamon kunlar charog'on va quruq edi.

Daryo ortida, qorovulxona ro'parasidagi o'rmon tezda kuz og'ushiga kirdi. Daryodan to yuqoriga, Qora qarag'ayzor chegarasigacha cho'zilib ketgan chakalakzorlarni dudsiz olov yanglig' kuzgi xazonrezgi bosgandi. Eng chidamli daraxtlar – to'q sariq rangli tog' teragi va qayin o'rmonlari, ayniqsa, ko'zga yaqqol tashlanib turardi. Ular ulkan o'rmonning qor bosgan baland cho'qqilarigacha – qayrag'och va archalar qorayib turgan yergacha cho'zilib ketgan edi.

Qarag'ayzor qo'yni hamma vaqt top-toza va qasrlarda gidek salobatli. Qayoqqa qaramang, faqat qattiq daraxtlarning jigarrang tanasi, smolali¹ quruq hid, butun o'rmon poyiga to'kilgan qoramitir igna yaproqlar. Keksa qarag'aylarning uchida g'ir-g'ir shamol esadi.

Lekin bugun erta tongdanoq tog'lar boshida chag'illab, bezovtalangan zag'chalar aylanib qoldi. Jon-jahdi bilan

¹Smola (ruscha: смола – yelimi; qatron, chirk) – ignabargli va boshqa ba'zi bir o'simliklardan ajralib chiqadigan, havoda qo'ib qoladigan yelimshak modda; shira.

chag'illagan zag'chalarning kattakon galasi qarag'ayzor o'mon tepasida betinim aylanaverdi. Ular bolta ovozini eshitgan zahotiyoy bezovtalangan bo'lsa, so'ng xuddi birov ozor bergandek bir-birlariga gal bermay chag'illab, qirqilgan qarag'aylarni tog'dan olib tushayotgan ikki kishining izidan ta'qib etardi.

Yog'ochlarni otlarga bog'lab sudratib kelishardi. O'razqul otning jilovini tutib oldinda borardi. U turtinib, plashining bari butalarga ilinib, qo'shga qo'shilgan ho'kizday hansirardi. Uning ortidan, yog'och orqasidan Mo'min bobo yelib kelardi. Bunday balandlikda unga ham osonmasdi, cholning nafasi qisilib qolgandi. Uning qo'lida qarag'ay pishang bo'lib, bu bilan u yo'l-yo'lakay yog'ochlarni o'nglab borardi. Yog'ochlar goh to'nakalarga, goh toshlarga hadeb qadalib qolaverar, qiyalikka kelganda esa nishabga ko'ndalang burilar va pastga yurnalab ketguday bo'lardi. Unda falokatdan qochib qutulib bo'psan – naq majaqlab o'ldiradi.

Pishang bilan yog'ochlarni to'g'rilab borayotgan kishiga ayniqsa, xavfli, har balo yuz berishi mumkin. Qo'rquvdan bir necha bor yuganni tashlab qochgan O'razqul har safar chol o'z hayatini xavf ostiga qo'yib, yog'ochni qiyalikda tutib, uning ot yoniga qaytishini va yugandan tutishini kutayotganini ko'rib uyalib ketardi. Lekin o'z aybingni yashirmoq uchun uni birovga to'nkamoq kerak deb bekorga aytishmagan-da.

– Sen nima, meni narigi dunyoga jo'natmoqchimisan?

– O'razqul qaynatasiga qichqirdi.

Atrofda O'razqulning ovozini eshitadigan va unga dakki beradigan hech kim yo'q edi: keksalarga shunday muomala qilishni kim ko'rgan?

Qaynatasi: – Buni men ataylab qilibmanmi, axir o'zim ham yog'och tagida qolib ketishim mumkin-ku, xuddi u buni qasddan qilayotgandek, unga buncha qichqirishning nima keragi bor, – deb qo'rqa-pisa pichirladi.

Bu hol O'razqulning yana battar jahlini chiqardi.

— Eh, seni qara-ya! — g'azablandi u. — Seni bosib qolsa, axir sen yoshingni yashagansan. Senga nima? Men mayib bo'lsam, qizing kimiga qoladi, uni kim oladi? Shaytonning qamchisiday bu bepusht kimiga kerak...

— Tushunib bo'lmaydigan odamsan, o'g'lim. Senda odamlarga hurmat degan narsa yo'q, — dedi bunga javoban Mo'min.

O'razqul hatto to'xtab, cholga razm soldi:

— Senday chollar allaqachon o'choq oldida yonboshlab, o'zini olovga toblab yotibdi. Senga esa maosh oqib kelib turibdi. Qayoqdan kelyapti bu maosh? Mening sharofatim bilan kelyapti. Senga yana qanaqa hurmat kerak?

— Kel, qo'y endi, aytdim-qo'ydim-da, — muloyimlashdi Mo'min.

Shunday qilib, ular yurishda davom etdi. Yana bir dovon oshib, qiyalikda tin olgani to'xtashdi. Ot butunlay terga tushib, ko'pikka qoplandi.

Son-sanoqsiz zag'chalar esa hamon tinchimas, charx urib aylangani-aylangan. Go'yo butun kun bo'yi chag'ilashga qasd qilganday zo'r berib chag'illardi.

— Qishning erta tushishini sezyapti, — dedi Mo'min ohista gapni boshqa yoqqa burib va bu bilan O'razqulni jahldan tushirmoqchi bo'lib. — Uchib ketishning payida bo'lyapti. Xalaqit berganni yoqtirmaydi, — deb qo'shib qo'ydi, xuddi aqlsiz qushlar uchun uzr so'ragandek.

— Kim ularga xalaqit beryapti? — keskin burilib qaradi O'razqul. Birdan qizarib ketdi. — Allanimalar deb aljiysan, chol, — dedi sekin do'q urgan ohangda.

«Eh, — xayolga keltirdi u, — nimaga ishora qilyapti! Bu nimasi, uning zag'chalari dastidan qarag'ayga tegmaslik, bir shoxini ham sindirmaslik kerak ekan-da? Yo'q, bekor aytibsan? Hozircha bu yerga men xo'jayinman». U g'azab bilan uymalashayotgan zag'chalar galasiga qaradi:

— Eh, pulemyot¹ bo'lgandami! — dedi va burilib uyatsiz so'z bilan so'kindi.

Mo'min jim qoldi. U kuyovini so'kishini ko'p eshitgandi.

«Yana ayniyapti, — ich-ichidan g'am tortdi chol. — Ichdi — hayvonga aylanadi. Naborda bosh og'rig'iga tortsa ham — bir so'z qotma. Odamlar nega bunday bo'lib qolishar ekan-a? — o'yga toldi Mo'min. — Sen unga yaxshilik qilasan, u senga yomonlik qaytaradi. Uyalmaydi ham, uyalishni xayoliga keltirmaydi ham. Xuddi sbunday bo'lishi lozim-dek. Hamisha o'zinikini to'g'ri deb biladi. Faqat unga yaxshi bo'lsa bo'lgani. Hamma uning atrofida girdikapalak bo'lishi kerak.

Agar istamasang, majbur qiladi. Yaxshiyamki, mana bunday tog'da, o'rmonlar orasida o'tiradi, uning qo'li ostida bitta, ikkita odami bor. Kattaroq amalga minsa bormi? Xudo ko'rsatmasin... Bundaylarni joyidan siljitim ham bo'lmaydi. Hamisha o'z ulushini changallab qoladi. Sen bunaqalardan hech joyga qochib qutulolmaysan ham. Hamma joyda u seni kutib turadi, izlab topadi. O'zining dorilomon yashashi uchun sening joningni sug'urib oladi. Hamisha haq bo'lib chiqadi. Ha, bundaylarni siljitim bo'psan...»

— Xo'sh, yetar qaqqayib turish, — O'razqul cholning xayollarini tarqatib yubordi. — Ketdik! — buyruq qildi u. Ular yo'lda davom etishdi.

Bugun ertalabdanoq O'razqulning kayfiyati joyida emasdi. Ertalab, asbob-uskulalari bilan narigi qirg'oqqa, o'rmon tarafga o'tish kerak bo'lgan chog'da, Mo'min nabirasini mакtabga olib borishga shoshardi. Bugun aqidan ozib bo'ldi! Har kun ertalab otni egarlaydi, bolani mакtabga eltib qo'yadi, keyin uni yana olib kelgani boradi. Bu tashlandiq daydi bilan ovora. Qarang-a, mакtabga

¹Pulemyot (ruscha: пуль — o'q va metal) — o'qni tez otadigan avtomatik quol.

kechikish munikin emasmish. Bu yerdagi ish shundayki, xudo biladi oxiri nima bo'larkin, bundan chiqdi – bu ishni keyinga qoldirib tursa bo'larkan-da? Shunday emasmi? «Men, deydi, bir zumda qaytib kelaman, bola maktabga kechiksa, muallimaning oldida uyalaman». Uyaladigan odamingni topibsan! Ahmoqsan-da! Bu muallimang o'zi kim bo'libdi? Besh yildan beri ustidan bitta palto tushmaydi. Faqat daftar bilan, sumka bilan ko'rasan... Doimo yo'lda qo'l ko'tarib mashina kutgani-kutgan – hadeb tumanga tushadi, hamisha unga nimadir yetishmaydi, goh maktabga ko'mir deydi, goh oyna, goh bo'r, hatto lattagacha so'raydi. He, nomusli muallima bunday maktabga kelarmidi? Qanaqa ot topishibdi-ya – «mitti maktab». U chindan ham mittida. Undan nima naf kelardi. Haqiqiy o'qituvchilar shaharda. Maktablari oynadan. O'qituvchilari galstuk taqib olgan. Lekin shaharda shunday-da... Boshliqlar u yerda hashamatli mashinalarda ko'chalardan qanday o'tishadi. Mashinalarni aytmaysanmi?! Qop-qora, yaltiroq, bu mashinalarni «lip» etib o'tib ketguncha to'xtab tomosha qilging keladi. Shahar odamlari esa xuddi bu mashinalarni ko'r mayotgandek parvo ham qilishmaydi. Vaqtleri yo'q: shoshilishadi, qayoqqa-dir chopishadi. Ana u yerda, shaharda, hayotni hayot desa bo'ladi. Qani endi, o'sha yoqqa yetishsang, biron joyga o'mashib olsang ekan. U yerda odamlarni amaliga qarab hurmat qilishni bilishadi. Lozimmi, demak, hurmat qilishing shart. Katta amalga – katta hurmat. Madaniyatli odamlar. Shuning uchun ham u yerda mehmonma-mehmon yurish yoki u-bu sovg'a qilish, yog'och tashish yoki shunga o'xshash allaqanday ishlarni qilishga to'g'ri kelmaydi. Bu yerdagiga o'xshab – ellik so'm, ko'pi bilan yuz so'm berib, yog'och olib, ustingdan shikoyat yozib yurmaydi: O'razqul poraxo'r, falon-piston... Nodonlik!

Ha, shaharda bo'lgandami... Eh, tog'iga ham, o'moniga ham, mana bu dardisar yog'ochlarga ham, pushtsiz xotiniga ham, manavi valaki-salang, beaql cholga ham qo'l

siltab yuborgan bo'lardim. Eh, suliga to'yan otdek jo'sh urib ketardim-da! O'zimni hurmat qilishga majbur etardim. «O'razqul Balajanovich, kabinetningizga kirishga ruxsat eting». U yerda shaharlikka uylanib olardim. Nega mumkin emas ekan? Aytaylik, bitonta qo'lida mikrofoni bilan o'ynab ashula aytadigan go'zal artistkaga: aytishadiki, ular uchun eng muhimi odamning amaldor bo'lishimish. Mana shunaqasini qo'ltig'idan olib galstuk taqib yursang. Kinoga borsang. U bo'lsa tuflisini tigillatib, atir taratib yursa. O'tgan-ketgan burnini cho'zib qolaveradi. Qarabsan-ki, bolalar tug'iladi... O'g'limni huqushunoslikka o'qitardim, qizim esa royal¹ chalsin. Shaharlik bolalar darrov ko'zga tashlanadi – aqli bo'lishadi. Uyda faqat ruscha gaplashishadi: ular kallalaridan eski qishloq so'zlarini chiqarib tashlashadi. U o'z farzandlarini shunday tarbiyalagan bo'lardi: «Papochka, mamochka, uni olib ber, buni olib ber...» o'z jiigarbandingdan biron narsani ayab o'tirar-miding? U ko'plarni boplardi-da, kim ekanini ko'rsatib qo'yardi. Boshqalardan nimasi kam uning? Nima, yuqorigadilarning undan biron joyi ortiqmi? Ular ham o'ziga o'xshagan odamlar-da. Ularning omadi kelgan faqat. Uning esa omadi kelmagan. Baxt kulib boqmagan. O'zida ham ayb bor. O'monchilar kursini bitirgach, shaharga ketishi kerak edi, texnikumga kirishi kerak edi yoki bo'lmasa institutga. Shoshdi – amalga uchdi-da. Kichkina bo'lsa ham, har holda amal-da. Mana endi tog'ma-tog'yur, eshakka o'xshab yog'och tashish... Buning ustiga mana bu qarg'alar ortiqcha, Nimaga buncha qag'illashadi, nimaga aylanib qolishdi? Eh, pulemyot bo'lgandami...

O'razqulning avzoyi buzilishiga arzigelik sabablar bor edi. Yozni yallo qilib o'tkazdi. Kuz yetib keldi, yoz bilan birga cho'ponlar va yilqiboqarlar davrasidagi mehmondorchilik davrlari ham o'tib ketdi. Xuddi qo'shiqda aytilgan-

¹Royal (fransuzcha: royal – qiroqga oid, tegishli) – torlari, qopqog'i va mexanizmi gorizontall joylashgan, klavishli musiqa asbobi.

day: «Yaylovdagi chechaklar ochilib bo'ldi, etagingni yig'ishtirib qol...»

Kuz keldi. O'razqulga ko'rsatilgan hurmatlar uchun, ziyofatlar uchun, qarzlar uchun, va'dalar uchun hisoblashadigan payt keldi. Buning ustiga maqtanib katta ketganlari-chi: «Senga nima kerak? Xari bo'ladigan ikkita qarag'ay yog'ochmi, faqat shumi? Shuning nimasini gapirib o'tiribsan. Mashina olib kelasan-da, olib ketaverasan».

Og'zidan gullab, hadyalar olib, aroqni ichaverdi, mana endi bo'g'ilib, terga botib, yer yuzidagi hamma narsaga la'nat o'qib, tog'ma-tog' yog'och sudrab yuribdi. Bu yog'ochlarning daxmaza bo'lganini aytmaysizmi? Umuman, butun hayotida ro'shnolik ko'rmadi. Bexosdan kallasiga lop etib bir fikr keldi: «Hammasiga tupuraman-da, boshim oqqan tomonga ketaman». Lekin u shu zahotiyoy hech qayoqqa ketolmasligini tushundi. Hech kimga hech qayerda keraklik joyi yo'q va ko'ngli tilayotgandek hayotni hech qayerdan izlab topolmaydi.

Bu yerdan ketib yoki va'dangdan tonib ko'r-chi! Uni o'z oshna-og'aynilari tutib berishadi. Odamlar yaramas bo'lib ketgan. O'tgan yili o'zining bug'u avlodni qarindoshiga hadya qilingan qo'zichoq uchun qarag'ay yog'och va'da qilgandi, kuzda esa qarag'ay uchun yuqoriga chiqqisi kelmadidi. Bu aytmoqqa oson, qani, u yoqqa bir chiqib boq, yog'ochlarni arralab, yumalatib ko'r, keyin bilasan qanaqa ekanligini. Yana buning ustiga qarag'aylar besh yil-o'n yillik bo'lsa, qani, ularni eplab ko'r-chi! Oltin bersa ham, bu ishga qo'l urging kelmaydi! Aksincha, o'sha kunlari Mo'min cholning tobi qochib, ko'rpa-to'shak qilib yotib oldi. Bir kishi uddasidan chiqolmaydi bunday ishni. Ha, biron kimsa umrida yolg'iz o'zi tog'dan yog'och olib tushishning uddasidan chiqqan emas. Yiqitish-ku mumkin, lekin yiqitgan bilan qarag'ayni pastga olib tushib bo'lmaydi... Nima bo'lishini oldindan bilganda, Seydahmadni yoniga olib chiqqan bo'lardi. Lekin O'razqul tog'ga tirmashib

chiqib yurishga erindi-da, birinchi duch kelgan qarag'ay bilan qarindoshidan qutulib qo'ya qolmoqchi bo'ldi. Lekin u uncha-munchasiga ko'nmadidi: unga haqiqiy qatag'ay kerak emish, vassalom. «Qo'zichoqni olishni bilasan, gapingning uddasidan chiqishni bilmaysanmi?» O'razqul jahli chiqib, hovlidan uni haydab chiqardi: olmaysanmi - jo'nab qol. U yigit ham bo'sh kelmadi. San-Tosh o'rmon-chilik qo'riqxonasining qorovuli O'razqul Balajanov ustidan darhol shikoyat xati yozib, unga shunday to'g'ri va noto'g'ri gaplarni qo'shdiki, oqibat-natijada O'razqulni «sotsialistik o'rmon kushandası» sifatida otish lozim edi. Keyin tumanning va o'rmonchilik ministrligining turli xil tekshiruv komissiyaları¹ O'razqulni uzoq vaqt sarson qilishdi. Zo'rg'a qutuldi. Mana senga qarindosh! Yana: «Biz ham-mamiz Shoxdor ona bug'u bolalarimishmiz. Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun!» emish. Hammasi bekor gap, qachonki bir tiyin uchun bir-birimizning yoqamizdan olib, turmaga tifishga tayyor bo'lsak. Qanaqasiga bug'u avlodidan bo'laylik, Bug'u ilgari vaqtida bo'lган, odamlar bug'uga ishonishgan. Naqadar befahm va sodda bo'lish-gan-a o'sha zamonning odamlari, kulgili! Endi esa hamma madaniyatli, hamma savodli. Kimga keragi bor buni, bu ertakni yosh bolalarga aytsa boshqa gap.

Shu voqeadan keyin O'razqul boshqa hech kimga, hech qanaqa tanishga, hech qanday qabiladoshga, hatto Shoxdor ona bug'uning ming tug'gani bo'lsa hamki, biron ta novdani, biron ta cho'pni bermaslikka ont ichdi.

Yana yoz keldi. Ko'm-ko'k tog'li yaylovlarda o'tovlar oqarib, yer-ko'kni podalarning shovqin-suroni tutib, ariq-

¹Komissiya (otincha: commissio – topshirish; topshiriq, yurush) – 1) biron aniq vazifani bajarish yoki alohida maxsus chora-tadbirlar o'tkazish uchun tashkil etilgan organ; 2) shunday ishlarga vakolati bo'lган shaxslar gurushi (bu yerda shu ma'noda); 3) bir tomon (komissioner)ning boshqa tomon (komitent) topshirigiga ko'ra ma'lum haq evaziga uchinchi shaxs bilan o'z nomidan, lekin komitent hisobidan uning manfaati yo'lida tuzgan shartnomasi; 4) shunday bitimi tuzganlik uchun to'lanadigan haq (tuzilgan bitim summasining avvaldan belgilangan foizi miqdorida).

larda va daryoda suv tortilib qoldi. Quyosh porlagan, sarxush qimiz hidi kelar, gul bo'yli ufurardi. Ochiq havoda o'tovlarning oldida, ko'm-ko'k maysalar ustida, oshna-og'aynilar davrasida o'tirib qimiz ichib, qo'zi go'shtiga to'yib kayf qilishga nima yetsin. Keyin esa boshni aylan-tirish uchun bir stakan aroqni simirib, shunday kayfga kelasanki, o'zingni go'yo daraxtlarni ildizi bilan qo'porib tashlagudek yoki bo'lmasa anovi tog'ning boshini uzib olgudek his qilasan...

Bunday kunlarda O'razqul ichgan ontini unutardi.

Katta o'rmonning katta xo'jayini deb atashlari unga naqadar xush kelardi. Yana va'dalar berdi, yana hadyalar qabul qildi. Yana qadimiy qarag'aylar qaysi birlarining kuni bitib, kuz kelganda umri tugashini sezmasdi.

Kuz esa hosili o'tib olingen dalalardan sezdirmay kelib, tog' sari pinhona siljidi-da, butun atrofni qoplab oldi. U bosib o'tgan yo'lda maysalar sarg'aydi, o'rmonni xazon-rezgi bosdi.

Mevalar pishdi. Qo'zilar to'qli bo'ldi. Ularni alohida otarlarga – to'qlilarni alohida, qo'ylarni alohida to'daga ayirishdi. Ayollar yig'ilgan sarig' yog'ni meshga joylab olishdi. Erkaklar vodiyga kim birinchi bo'lib qaytishi haqidagi gurung qilishardi. Ketish oldidan esa yozda O'razqul bilan gaplashganlar falon kuni, falon soatda va'da qilingan yog'ochga mashina olib o'rmonga kelishlari haqida uni ogohlantirib qo'ydilar.

Mana shu bugun kechqurun ikkita qarag'ay yog'och olib ketgani pritsepli¹ mashina keladi. Qarag'ayning bittasi pastda tayyor turibdi, mashina keladigan joyga daryodan o'tkazib qo'yilgan. Ikkinchisini mana, pastga olib tushish-yapti. Agar O'razqul hozir ushbu yog'och ustidan yeb-ichganlarini quşish imkonini topgandami, hozir chidashga majbur bo'layotgan bu azob-uqubatlardan qutulish uchun

¹Pritsep (ruscha: присепить – tirkamoq, ulamoq) – O'ziyurar transport vositalariga tirkalgan arava (motorsiz vagon, platforma); traktorga tirkalgan mashina, quroq.

shu zahotiyoy qusib tashlagan bo'lardi.

Afsuski, o'zining tog'dagi la'nati bu taqdirini o'zgartirishga qodir emas: mashina tunda yog'och olib ketish uchun shu bugun kechqurun pritsepi bilan keladi.

Hamma ish o'ngidan kelsa yaxshiku-ya: yo'l sovxoz o'rtasidan, to'g'ri idoraning oldidan o'tadi, boshqa yo'l yo'q, sovxozga esa militsiya, davlat inspeksiyasi¹ kelib turadi. U yerda yana tumandan kelganlar ham bordir? Ularning ko'ziga yog'och ortgan mashina duch kelib qolsami: «Xo'sh, yog'ochni qayoqdan olib kelyapsiz va qayoqqa?» – deb surishtira boshlashadi.

Bu xayoldan O'razqulni sovuq ter bosib ketdi. Hamma-hamma narsaga – boshi ustida aylanayotgan zag'chalarga, baxtsiz Mo'min cholga, bundan uch kun burun shaharga kartoshka sotgani ketgan dangasa Seydahmadga g'azabi jo'sh urib ketdi. U tog'dan yog'och olib tushilishini bilardiku axir! Demak, sezdirmay jo'nab qolgan... Endi faqat bozordagi ishlarini bitirgandan keyingina qaytadi. Aks holda O'razqul chol bilan ikkalasini yog'och sudrab kelishga jo'natib, o'zi bu azobdan qutulgan bo'lardi.

Lekin Seydahmad uzoqda, zag'chalarga ham qo'l yetmaydi. Hammasining alamini xotinidan olishi mumkin, lekin uyga yetish amrimahol. Birgina Mo'min chol bor. Tog'dan nafasi bo'g'ilib, qahir-g'azabi ortib, har qadamda og'zidan oq it kirib, qora it chiqib kelayotgan O'razqul otga ham, uning orqasidan kelayotgan cholga ham rahm qilmay, changallar orasidan yo'l soldi. Bu ot harom o'lsa mayli, bu chol o'lsa ham mayli, yuragi yorilib o'zi o'lsa ham mayli. O'razqulning sha'ni va amaliga yarashmagan, uning ko'nglidagidek bo'lмаган бу дуньога о't tushsin.

O'razqul o'zini tutolmay, otni qiyalikdan tikka changallar orasiga haydar ketdi. Mayli, Mo'min chaqqon yog'ochlar atrofida girdikapalak bo'lib qolsin. Qani, u

¹Inspeksiya (jotincha: inspectio – kuzatish, nazorat) – 1) muayyan soha qaramog'idaq organlari va shaxslar faoliyatining to'g'riligini nazorat qiluvebi va tekshiruvchi tizim.

yog'ochni eplamay ko'rsin-chi! «Majaqlab tashlayman ahmoq cholni, vassalom», ko'nglidan o'tkazdi O'razqul. Boshqa vaqtida u hech qachon yog'och bilan bunday xavfli nishablikka o'zini urishga yuragi betlamagan bo'lardi. Bu safar shayton yo'ldan ozdirdi. Mo'min ham uni to'xtatib qolishga ulgurmadi, faqat qichqirib qololdi, xolos: «Qayoqqa ketyapsan? Qayoqqa? To'xta!» – yog'och chirpirak bo'lib aylanib, butalarni yanchib pastga yumalab ketdi. Yog'och ho'l va og'ir edi. Mo'min yog'ochni ushlab qolish uchun pishang solmoqchi bo'ldi. Lekin zarb shunday kuchli ediki, pishang cholning qo'lidan otilib chiqib ketdi.

Hamma ish ko'z ochib yunguncha bo'lib o'tdi. Ot yiqildi va yoni bilan pastga surilib ketdi. Ot surilayotib O'razqulni ham urib yiqitdi, U titrab-qaqshab butalarga tirmashib, ilinib, yumalab ketdi. Shu payt qalin xazon ustidagi allaqanday shoxli jonivorlar hurkib qochib qoldi. Ular talvasaga tushib, jon-jahdi bilan sakray-sakray qayin-zorlar ichida g'oyib bo'ldi.

– Bug'ular! Bug'ular! – qo'rquv va shodligidan o'zida yo'q xursand bo'lib qichqirdi Mo'min. Keyin go'yo o'z ko'zlariga ishonmagandek jum bo'lib qoldi.

Nogoh tog' qo'yniga sukunat cho'kdi. Zag'chalar bir-dan g'oyib bo'ldi. Yumalab ketayotgan yog'och yoshgina baquvvat qayinni bosib, ezib qiyalikda ilinib qoldi. Ot egar-abzali og'ib, oyoqqa turdi.

Hamma yog'i yirtilib ketgan O'razqul emaklab bir tomonga chiqib oldi. Mo'min kuyoviga yordamlashgani tashlandi:

– O, muqaddas ona Shoxdor bug'u! Bizni hozir u qutqazdi! Ko'rning-ku. Bu Shoxdor ona bug'uning bolalari. Bizning onamiz qaytib kelibdi! Qara-ya!

O'razqul yuz bergen voqeaga hali ham ishonqiramay joyidan g'amgin holda xijolat chekib turdi-da, qoqina boshladi:

– Ko'p vaysama, chol. Yetar endi, otning abzalini chi-

qar.

Mo'min itoatkorona shoshilinch ravishda otning abzalini ola boshladi.

— O, qudratingdan o'rgilay, Shoxdor ona bug'u! — u xursandligidan g'o'ldirashini qo'ymasdi. — Bug'ular bizning o'rmonimizga qaytibdi. Shoxdor onamiz bizni unutmabdi! Bizning gunohimizdan o'tibdi...

— Hali ham g'o'ldirayapsanmi? — do'q qildi O'razqul. U endi qo'rquvni unutgan va yana eski g'azabi bo'g'ziga kelgandi. — Ertagingni aytyapsanmi? O'zing jinni bo'la turib, boshqalar ham ahmoqona ertagimga ishonaveradi, deb o'ylaysanmi!

— Men o'z ko'zim bilan ko'rdim. Bular bug'ular edi, — bo'sh kelmasdi Mo'min bobo. — Nahot sen ko'rmagan bo'lsang, o'g'lim? Sen o'zing ko'rding-ku.

— Xo'sh, ko'rdim. Uchtasi chopqillab ketdi, shekilli.

— Rost, uchta. Menga ham shunday tuyuldi.

— Nima qilibdi shunga? Bug'u bo'lsa bug'u-da. Mana bu yerda odam o'z jonidan judo bo'lishiga sal qoldi. Nimasiga quvonish kerak ekan. Bular agar bug'ular bo'lsa, demak, doyon ortidan kelgan. U yoqda — Qozog'istonnda, tog'ning narigi tomonida, o'rmonlarda hali bug'ular bot, deyishadi. U yer ham qo'riqxona. Qo'riqxonaning bug'ulari bo'lsa ehtimol. Kelsa kelibdi-da. Bizning nima ishimiz bor. Qozog'istonning bizga daxli yo'q.

— Balki, bizda yashab qolar ular? — orzu qilib gapirdi Mo'min bobo. — Qani endi, qolsa...

— Bas endi, — uning so'zini bo'ldi O'razqul. — Ketdik!..

Yog'ochni hali ancha pastga sudrab tushish, keyin esa yana otda daryodan sudrab olib o'tish kerak edi. Bu ham og'ir ish. Agar yog'och daryodan omon-eson olib o'tilsa, so'ngra yana mashinaga ortiladigan tog' yonbag'rigacha yetkazish darkor.

Eh, qancha mehnat.

O'razqul o'zini butunlay baxtsiz his qildi. Butun borliq

unga nobaq yaratilganday tuyuldi. Tog'lar bo'lsa, hech nima sezmaydi, hech nima istamaydi, hech nimadan zorlanmaydi, bir joyda turgani-turgan, o'rmonlar esa avval kuzga, undan keyin qishga o'tadi, buning hech qanday mashaqqatli joyi yo'q. Zag'chalar ham o'z erkicha uchib yuradi. Istaganicha chag'illaydi. Bug'ular, agar ular haqiqatan ham bug'ular bo'lsa, dovonning narigi yog'idan keladi-da, o'rmonda daydib yuraveradi, qanday yuradi, qanaqa yuradi, o'zining ishi. Shaharda odamlar asfalt ko'chalarda beparvo qadam tashlashadi, taksilarda yurishi-di, restoranlarda o'tirishadi, vaqtichog'lik qilishadi. Uning peshanasiga mana shu tog'larda yurish bitilgan, u bebaxt... Hatto uning mana shu hech nimaga yaramaydigan qaynataси Mo'min chaqqon ham undan baxtliroq, chunki u ertakka ishonadi. Ovsar odam. Ovsarlar hamisha o'z hayotidan mamnun.

O'razqul o'z hayotini ko'rarga ko'zi yo'q. Hayoti o'zi istagancha emas. Bu hayot Mo'min chaqqonga o'xshagan-larga xos: Unga esa nima ham kerak? Umri mehnatda o'tyapti, bir kun dam olish yo'q. Umrida esa biron inson unga qaram bo'lgan emas, u esa hammaga qaram bo'lib kelgan, hatto o'zining kampiriga ham – chol hatto unga bir so'z qaytarmaydi. Shunday sho'rpeshana erkak bilan ham baxtiyor bo'laveradi. O'rmonda bug'ulami ko'rib, xuddi yuz yil dunyoda izlagan aka-ukalarini uchratgandek, ko'z yoshi qilib yuribdi-ya.

Eh, nimasini gapirasan...

Ular axiri so'nggi manzilga chiqishdi, u yerdan uzun tik yo'l daryoga tushib boradi. Tin olgani to'xtashdi.

Daryoning narigi betida, qorovulkxonan yonidagi O'razqulning uyi oldida qandaydir bug' ko'tarilardi. Bug'ga qarab samovar qaynab turganini bilsa bo'lardi. Demak, uni xotini kutayotibdi. Lekin bundan O'razqul yengil tortmadi. U og'zi bilan entikib nafas olar, havo yetishmasdi. Ko'kragi, boshi og'rir, yuragi gupullab urardi. Peshanasidan ter

quyilardi. Oldinda esa hali uzoq va tik nishab turibdi. Uyda esa pushtsiz xotin kutib o'tiribdi, samovar qo'yib o'tirganlariga quyayimi, ko'nglimni topmoqchi... Birdan chopib borib, bu qorindor samovarni bir tepib, uchirib yuborgisi kelib ketdi. Keyin esa xotiniga tashlanib, o'lquday ursa. U xayolan xotinining dod-faryodini eshitib, uning baxtsiz qismatini tasavvur qilib, huzur qildi.

«Yaxshi bo'pti, — o'ylardi u. — Ajab bo'pti. Men qiynganimda nega u rohat qilib o'tirishi kerak?»

Uning xayollarini Mo'min bo'ldi.

— Men esimdan chiqarayozibman, o'g'lim, — shoshapisha xatosini tuzatmoqqa urinib O'razqulning oldiga keldi,
— Men bolani olgani mакtabga borishim kerak axir. Darslari tutadi-ku.

— Xo'sh, nima bo'pti? — atayin vazmin ohangda so'z qotdi O'razqul. — Nima qil deysan?

— Jahling chiqmasin, bolam. Yog'ochni shu yerda qoldiramiz. O'zimiz pastga tushamiz. Sen uyingga borib ovqatlanasan. Men shu paytda otda chopib maktabga borib kelaman. Bolani olib qaytaman. Keyin kelib yog'ochni olib ketamiz.

— Shuni o'ylab topguncha ancha bosh qotirdingmi, chol? — zaharxandalik bilan gap qotdi O'razqul.

— Bola axir yig'laydi-da.

— Nima bo'pti shunga? — qizishdi O'razqul. Nihoyat cholni xumordan chiqquncha so'kishga bahona topildi. Kun bo'yi O'razqul janjalga bahona axtardi, mana endi Mo'mining o'zi unga bahona topib berdi. — U yig'lar ekan deb biz ishimizni tashlab ketaylikmi? Ertalab, maktabga olib boraman, deb boshni qotirding. Olib boarding, yaxshi. Endi maktabdan olib kelaman deysan. Men nima senga? Yo biz maynabozchilik o'ynayapmizmi bu yerda?

— Keragi yo'q, o'g'lim, — zorlandi Mo'min. — Shunday kunda. Menga-ku mayliya, bola kutadi-da, shunday kunda yig'laydi-da...

– Nima shunday kunda? Bu qanaqa xosiyatli kun o‘zi?

– Bug‘ular qaytdi. Nima keragi bor edi shunday kunda...

O‘razqul dovdirab, hatto hayratidan jim bo‘lib qoldi. U tikanli butalar orasida yumalab, qo‘rquvdan yuragi yorila-yozganda sakragan soyalari lip etib o‘tganday ko‘zga tashlangan bu bug‘ularni allaqachon unutgan edi. Yog‘och bilan pastga yumalaganda birligda daqiqada taqdiri hal bo‘lib ketardi. Uning bug‘ularga qarashga ham, cholning vaysashiga qulq solishga ham holi kelmay qolgandi.

– Sen meni nima deb o‘ylayapsan? – dedi u sekin va jahd bilan cholning yuziga pishqirib. – Afsus, soqoling yo‘q, bo‘lmasa boshqalarni o‘zingdan ko‘ra ahmoqroq deb o‘ynamasliging uchun yulib tashlardim. Sening bug‘ularingni boshimga uramanmi. Nimasiga yana men ularni o‘ylashim kerak ekan. Sen meni gap bilan chalg‘itma. Qani tur, yog‘ochni ushla. To daryodan olib o‘tmagunimizcha, biron nima haqida g‘ing dema. U yoqda kim maktabga boryapti, kim yig‘layapti – mening ishim yo‘q. Bas, endi ketdik...

Mo‘min har safargidek bo‘ysundi. U toki yog‘och joyiga bormaguncha O‘razqulning qo‘lidan qutulib ketolmasligini bilib, sukul saqlagancha jon-jahdi bilan ishlardi. Qalbi tug‘yon urib yotsa ham, u boshqa biron so‘z qotmadi. Nabirasi uni maktab oldida kutib turibdi; hamma bolalar uy-uyiga tarqab ketishgan, faqat yolg‘iz uning yetim nabirasigina yo‘l poylab, bobosini kutmoqda.

Chol barcha sinfning bolalari maktabdan qanday yer tepinib otolib chiqishini, qanday uy-uyiga chopqillab ketishini ko‘z oldiga keltirdi. Och qolishgan. Ular yo‘ldayoq o‘zlariga tayyorlangan ovqatning hidini sezishadi va quvonchga to‘lib, hayajonlanib uylarning derazasi ostidan chopib o‘tishadi, Onalari allaqachon kutib o‘tirishibdi. Har birining chehrasida odamni quvontiradigan tabassum. Ona o‘ziga og‘irmi, yengilmi, bolasi uchun tabassum qilishga

har qachon o'zida kuch topa oladi. Hatto ona: «Qo'llaringchi? Qo'llaringni kim yuvadi?» – deb o'shqirib turganda ham, baribir, uning ko'zlarida o'sha tabassum yashiringan bo'ladi.

Mo'minning nabirasi o'qishga tutingan kundan beri qo'li siyohdan arimay qoldi. Bu bobosiga hatto yoqib tushardi: demak, yigitcha ish bilan mashg'ul. Ana, hozir uning nabirasi siyohli qo'llarida shu yil yozda sotib olingen portfelini ushlab yo'lda turibdi. U, ehtimol, kutaverib charchagan va endi ko'zini uzmay, otta yo'rtib kelayotgan bobom do'nglikda ko'rinish qolmasmikan, deb bezovtalanib turgandir. Axir u hamisha o'z vaqtida kelardi-ku. Bola har safar maktabdan chiqqanida bobosi sal narida uni toqatsizlik bilan kutib turardi. Hamma uy-uyiga tarqab ketar, u esa bobosi tomonga chopardi. «Ana bobom turibdi, chopdik!» – derdi bola portfeliga. Chopib borayotib hayajonga to'il-gancha to'xtab qolardi. Agar yon-berida hech kim bo'lmasa, u bobosiga tashlanib, eski ust-boshlarining va yozgi quruq pichanning o'zi ko'nikib ketgan hididan nafas olib, yuzlarini uning qorniga ishqab quchoqlab olardi. O'sha kunlari bobosi narigi qirg'oqdan pichan tashirdi, qishda qalin qorda u yerga yetib bo'ladimi. Yaxshisi kuzda tashib keltirgan ma'qul-da. Keyin ancha paytgacha Mo'mindan to'zg'igan pichanning achimsiq hidi kelib yurdi.

Bobo bolani o'zining orqasiga, otning sag'risiga mingashtirib olar, shu bilan u yoqdan bu yoqdan gaplashib yetib kelib qolganlarini sezishmasdi. Tog' tepaligining ikki cho'qqisi orasidagi pastqamlikdan oshib, to'g'ri San-Toshga kelishardi.

Bolaning maktabga qattiq berilgani buvisining achchig'ini keltirardi. Bola ko'zini ochgan zahoti, apil-tapil kiyinib, portfeliga kitob-daftarlarni solardi. Kechasi ham portfelini yoniga qo'yib yotishidan buvisining jahli chiqardi:

– Bu yaramas portfelga buncha yopishib qolding? Shu senga xotin bo'lib qolgandami, qaliniga bizni sotib yer

ekansan-da...

Buvisining gapi bolaning u qulog'idan kirib, bu qulog'idan chiqib ketar, qolaversa, gap nima haqda borayotganini ham uncha tushunib yetmasdi. Uning uchun eng muhimi mактабга kechikmaslik edi. U hovliga otilib chiqib bobosini shoshirardi. Faqat maktab ko'zga tashlangandagina tinchlanardi.

Bir safar ular baribir kechikib qolishdi. O'tgan haftada tong xiyol yorishganda Mo'min otda narigi qирг'oqqa yo'l oldi. Ertalab barvaqt pichanga bir qatnov qilishga qaror qilgandi. Hammasi joyida bo'layotgandi, lekin yo'lда pi-chan sochilib ketdi. Yana hamma pichanni qayta bog'lab, yana otga ortish kerak edi. Shoshib bog'langan pichan qирг'oqning o'zida yana sochilib ketdi.

Nabirasi esa narigi tomonda kutib turardi. U g'adir-budir toshning ustiga chiqib, portfelini silkir va qichqirib allakimni chaqirardi. Chol shoshar – arqon chalkashib ketgan, yechib bo'lmas, ko'r tugun tushib qolgandi. Bola esa hamon qichqirardi, shunda chol uning yig'layotganini angladi. Pichanni ham, arqonni ham tashladi-da, tezroq nabirasining oldiga yetib borish uchun otga minib, uni kechuvdan haydab ketdi. Daryodan o'tguncha ham ancha vaqt o'tdi: kechuvdan o'tish osonmas, suv ko'p, oqim tez. Kuzda hali uncha qo'rqinchli emas, yozda otni chappa ag'daradi. Mo'min nihoyat daryodan o'tib nabirasining oldiga borganida u ho'ngrab yig'lardi. Bobosiga qaramas, faqat yig'lar va so'ylanardi: «Kechikdim, mактабга kechikdim». Chol otdan engashib, bolani egarga ko'tarib oldi-da, yo'rtib ketdi. Bu maktab qurg'ur yaqin orada bo'lgandami, bolaning o'zi g'iz etib borib kelaverardi. Shuning uchun butun yo'l bo'yи to'xtamay yig'ladi, chol uni hech nima bilan ovutolmadi. Maktabga ham ho'ngrab yig'lagan holida olib keldi. Dars boshlanib ketgan edi. To'g'ri sinfga olib kirdi.

Mo'min muallima oldida qayta-qayta uzr so'rab, bu-

ning boshqa takrorlanmasligini aytib so'z berdi. Lekin hammasidan ham chol kechikkani uchun nabirasining ku'yib-pishganini va zorlanib yig'laganini ko'rib iztirob chekdi. «Ilohim maktabni hamisha shunday sevsin-da», – xayoliga keltirdi u. Har holda bolapaqir nimaga bunchalik yig'ladi. Demak, yuragida bir armon bor-da...

Hozir ham yog'ochning atrofida charx urib, goh u tomoniga, goh bu tomoniga chopib o'tar, tog'dan tezroq pastlikka sirg'alib tushsin, hech qayerga ilinib qolmasin deb, yog'ochning ostiga pishang solib, itarib borarkan, Mo'minning xayolidan nabirasi ketmasdi – nima bo'sidi ekan-a?

O'razqul esa shoshmasdi. U ot ni yetaklab borardi. Bu yerda ko'p shoshib bo'lmaydi – uzun, tik nishablikdan qiyalab yurishga to'g'ri keladi. Lekin uning gapini inobatga olib, yog'ochni shu yerda qoldirib, keyin kelib olib ketish mumkin emasmi? Eh, kuch-quvvati bo'Igandami, yog'ochni shartta yelkasiga qo'yib, daryodan o'tgan va mashinaga ortiladigan joyga eltib tashlagan bo'lardi. Mana-e, olinglar yog'ochlarining va yo'qolinglar. Mo'minning o'zi bo'lsa nabirasining oldiga otilgan bo'lardi.

Qayonda deysiz, bular xomxayol. Hali toshlar va shag'alliklardan yurib qirg'oqqa yetish, so'ng kechuvdan yog'ochni ot bilan sudrab narigi tomonga olib o'tish kerak. Otning sillasi quridi – u tog'da qancha past-balndliliklarga chiqib tushmadi... Ishqilib, oxiri baxayr bo'lsin, agar yog'och daryo o'rtasida toshlarga ilinib, yoki ot qoqilib yiqilib tushsa ish chatoq!

Ular suvdan kechib o'tishayotganda Mo'min bobo duo qilib turdi: «O'zing qo'lla, Shoxdor ona bug'u, ilohim yog'och ilinmasin, ilohim ot yiqilmasin». Etiklarini yelkasiga tashlab, ishtonining pochasini tizzasidan yuqori shimarib olgan yalangoyoq Mo'min bobo qo'lda pishang bilan suvda suzib borayotgan yog'och ortidan arang yetib ulgurardi. Yog'ochni oqimga qiya qilib sudrashardi. Daryo suvi

qancha toza va tiniq bo'lsa, shuncha sovuq ham edi. Kuzning suvi-da.

Chol bunga bardosh berardi: Mayli, oyoq uzilib tushmaydi. Ishqilib, yog' och tezroq olib o'tilsa bo'lgani. Baribir yog' och ilinib qoldi, aksiga olganday, sertoshli yerga kelganda taqqa to'xtadi. Bunday hollarda otga jinday dam berib, keyin yaxshilab bir «chu!» deyilsa, kuchli siltov bilan yog'ochni toshlar panjasidan tortib olsa bo'ladi. Lekin otga minib olgan O'razqul toliqib kuchdan ketgan jonivorni qamchi bilan ayamay savaladi. Ot orqa oyoqlari bilan cho'qqayib, sirg'alib, qoqinib ketar, lekin yog' och joyidan qo'zg' almasdi. Cholning oyoqlari muzlab qoldi, ko'zi tina boshladidi. Boshi aylandi. Jarlik, jarlik ustidagi o'rmon, osmondag'i bulutlar pastga tusha boshladidi, daryoga sho'n-g'ib, sho'x oqimda suzib, yana joyiga qaytdi. Mo'minning mazasi qocha boshladidi. La'nat! yog'och! U qurib yotganda edi, boshqa gap edi, suvda o'zi suzib ketardi. Buni esa hozirgina qirqishdi-yu, darrov daryoga sudrab tushishdi. Kim axir shunday qiladi! Oqibati shu bo'ladi-da. Uylanmay qilingan ishning oxiri voy. Qayrog'ochni qurisin deb tashlab kelishga O'razqulning ra'y yi yo'q. Inspeksiyaning ko'zi tushib qolsa, taqiqlangan o'rmondan qimmatli daraxtlarni o'g'irlikcha qirqqan, deb bayonnomma tuzadi. Shuning uchun ham qirqilgan yog'ochni shu zahotiyoy gumdon qiliishi kerak.

O'razqul poshnasi bilan otni niqtar, qamchi bilan boshiga urar, so'kinar, xuddi hammasi uchun go'yo u, Mo'min aybdordek, cholga baqirardi, yog' och esa joyidan jilmasdi, u battar toshga o'rnashib borardi. Cholning sabrtoqati tugadi. U butun umrida birinchi marta g'azab bilan ovozini balandlatdi.

— Tush otdan! — u O'razqulning yoniga jiddiy borib, uni egardan tortdi. — Otning tortolmayotganligini ko'rmayapsanmi? Hoziroq-tush!

Hayron qolgan O'razqul jimgina bo'ysundi. Egardan

etigi bilan to'g'ri suvgaga sakradidi. Xuddi shu daqiqadan boshlab, u garang va qulog'i bitib qolganday, o'zini yo'qotgan edi.

— Qani kel. Ko'tardik! Qani ol! — Mo'minning guruhi bilan ular yog'ochni joyidan biroz ko'tarib, uni toshlarning siquvidan bo'shatib, pishangning ustiga mindirdilar.

Ot naqadar aqlli jonivor! U ayni shu paytda toshlarga qoqinib, toyinib arqonni torday tarang tortib oldinga silkindi. Lekin yog'och o'rnidan bir qo'zg'aldi-yu, toyib yana botib qoldi. Ot yana bir silkindi va o'zini tutib qololmay suvgaga yiqlilib tushib, tipirchilagancha egar-jabdug'iga o'ralashib qoldi.

— Otni! Otni ko'tar! — Mo'min O'razqulni turtdi. Ular birgalikda otni bazo'r oyoqqa turg'azib qo'yishdi. Ot sovuqdan titrar, arang suvda turardi.

— Yech otni!

— Nimaga?

— Yech deyapman senga. Boshqatdan bog'laymiz. Arqonni ol.

Yana O'razqul jimgina bo'ysuna qoldi. Otni yechib bo'lga, Mo'min uning yukanini qo'lga oldi.

— Endi ketdik, — dedi u. — Keyin kelamiz. Ot damini olsin.

— Qani, to'xta-chi! — O'razqul cholning qo'lidan yuganini tortib oldi. U xuddi uyqudan ko'z ochgandek bo'ldi. Birdan yana asl holiga qaytdi.

— Sen kimning boshini qotiryapsan. Hech qayoqqa bormaysan. Yog'ochni hozir chiqaramiz. Kechqurun yog'ochga odamlar kelishadi. Gap-so'zsiz otni egarla, eshit-yapsanmi?

Mo'min jimgina burildi-da, sovuq qotgan oyog'i bilan oqsagancha sayozdan qirg'oq tomon yurdi.

— Qayoqqa ketyapsan, chol? Qayoqqa deyapman?

— Qayoqqa! Qayoqqa! Maktabga. Nabiram u yerda rosa tushdan beri kutyapti.

— Qani qayt-chi! Qayt!

Chol qulq solmadi. O'razqul otni dalada qoldirib, sal-kam qirg'oqda, toshloq ustida Mo'minga yetib oldi, yelkasidan ushlab o'ziga tortdi.

Ular yuzma-yuz turib qolishdi.

O'razqul epchillik bilan cholning bo'yniga osilgan eski kirza etikni yulib oldi-da, qaynatasining boshiga, yuz-ko'ziga ikki marta qulochkashlab urdi.

— Qani yur! — xirilladi O'razqul etiklarni bir chekkaga uloqtirarkan.

Chol etik oldiga borib, uni ho'l qumdan ko'tarib, qaddini rostlaganda lablaridan qon tirqirab oqardi.

— Yaramas! — dedi Mo'min qonni tupurarkan, etikni yana yelkasiga ilib.

Bu hech kimning so'zini qaytarmagan Mo'min chaqqonning so'zi edi. Bu sovuqdan ko'kargan, eski etiklarini yelkasiga ilgan, lablari qonab ketgan bechora cholning so'zi edi.

— Yur!

O'razqul uni sudradi. Lekin Mo'min kuch bilan uning qo'lidan sultanib chiqdi-da, orqasiga qaramay jimgina nariga ketdi.

— Xap sanimi, qari ahmoq! Endi kuningni ko'rsataman! — O'razqul uning orqasidan mushtini do'laytirib dag'dag'a qildi.

Chol qayrilib qaramadi. U «yotoq tuya»ning oldidagi supachaga borib o'tirdi, etigini kiydi va uyiga tez yurib ketdi. Hech yerda to'xtamay, to'g'ri otxonaga kirdi. U yerdan O'razqulning daxlsiz, mehmonga miniladigan, poygada chopadigan, birov egarlashga botinolmaydigan bo'z oti — Olaboshni yetaklab chiqdi. Xuddi yong'in chiqqandek Mo'min uni hovlidan egarsiz, uzangisiz minib chiqib ketdi. U derazalar yonidan, hali ham shaqillab qaynab yotgan samovar yonidan ot choptirib o'tganida tashqariga otlib chiqqanlar — Mo'minning xotini, qizi Bekey va yosh Gulja-

mol cholga bir gap bo'lganini darrov fahmlashdi. U hech qachon Olaboshga minmas va hech qachon hovlidan bunalik shoshilib chiqmagandi. Bu Mo'min chaqqonning isyoni ekanligini ular hali bilishmasdi. Keksaygan chog'i-dagi bu isyon uni nimalarga giriftor qilishini ham bilishmasdi.

Qirg'oq tomondan esa otni yetaklab O'razqul uyga qaytardi. Ot oldingi oyog'ini oqsab bosardi. Ayollar jim turib, uning hovliga yaqinlashib kelishiga ko'z tikib turi-shardi. O'razqulning ko'nglidan nimalar kechayotganini, u o'sha kuni ularga qanday g'am-alamlar keltirayotganini hali ayollar xayoliga ham keltirishmasdi...

U ho'l, shaloplagan etikda, ho'l ishtonda vazmin va og'ir qadamlar bilan ular oldiga yaqinlashib, ayollarga g'amgin nazarda xo'mrayib qaradi. Xotini Bekey bezov-talanib qoldi:

— Nima qildi, O'razqul? Nima bo'ldi? Hamma yo-g'ingiz ho'l bo'lib ketibdi-ku. Yog'och oqib ketdimi?

— Yo'q, — qo'l siltadi O'razqul. — Ma. — U yuganni Guljamolga uzatdi. — Otni otxonaga olib bor. — Shunday deb o'zi eshik tomonga yurdi. — Yur uyga, — dedi u xotiniga. Kampir ham ular bilan birga bormoqchi edi, O'razqul uni ostonaga yo'latmadni.

— Sen nari tur, kampir. Senga hech qanday ish yo'q bu yerda. Uyingga bor-u, xap o'tir.

— Nima bo'ldi senga? — xafa bo'ldi kampir. — Bu nimas? Cholimga nima bo'ldi? Nima gap?

— Uning o'zidan so'ra, — javob qildi O'razqul. Uyda Bekey erining ho'l ust-boshlarini yechib, unga po'stin berdi, samovarni olib kirib, choy qo'yishga tutindi.

— Choyni qo'y, — qat'iy rad qildi O'razqul. — Aroq ber.

Xotini ochilmagan yarimtalikni olib, stakanga quydi.

— To'ldirib quy, — buyruq qildi O'razqul. Bir stakan aroqni suvdek ichib yuborgach, po'stinga o'raldi-da, kigizza cho'zilib, xotiniga dedi:

— Qo'ydim, sen mening xotinim emassan, men sening ering emasman. Jo'na, bu uyda sening izing qolmasin. Qorangi ham ko'rsatma. Vaqt g'animatida jo'nab qol!

Bekey uh tortdi, karavotga o'tirdi va har galgidek ko'z yoshlarini ichiga yutib, sekin gapirdi:

— Yanami?

— Nima, yanami? — bo'kirib yubordi O'razqul. — Yo'qol!

Bekey uydan otilib chiqdi va har doimgidek qo'llarini bukib, hovlini boshiga ko'tarib ho'ngrab yig'lay boshladи:

— Men, baxti qaro, bu dunyoga nega kelgan ekanman-a...

Bu choq Mo'min chol Olaboshda nabirasi oldiga yo'r-tib borardi. Olabosh — chopqir ot. Lekin baribir Mo'min ikki soatdan ziyodroq kechikdi. U nabirasini yo'lida uchratdi. Bolani muallimaning o'zi uyiga olib kelayotgandi. O'sha muallima beshinchi yil kiyayotgan, shamol yalab ketgan, yenglari qo'pol, hech o'zgarmas paltosida. Horigan ayolning qovog'i soliq ko'rindari. Anchadan beri yig'lay-verib ko'zlar shishgan bola qo'lida portfeli bilan bechora va xo'rangan qiyofada uning yonida kelardi. Muallima Mo'min cholni qattiq so'roqqa oldi. Chol esa ayolning oldida otdan tushiib, boshini quyi solib turardi.

— Agar vaqtida kelib olib ketmaydigan bo'lsangiz, — dedi muallima, — bolangizni maktabga olib kelmang. Menga ishonmang, o'zimda ham to'rttasi bor.

Mo'min yana uzr so'radi, bunday hol boshqa takror-lanmaydi deb, yana so'z berdi.

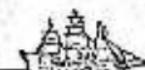
Muallima Jilisoya qaytib ketdi, bobo bilan nabira esa uya yo'l olishdi.

Bola otta bobosining oldiga o'tirib jimgina borardi. Chol ham unga nima deyishini bilmasdi.

— Juda och qoldingmi? — so'radi u.

— Yo'q, muallimamiz non berdi, — javob berdi nabira.

— Nega bo'lmasa miq etmay kelyapsan? Bola shunda

ham gapirmadi.

Mo'min gunohkorona jilmaydi;

- Oh, arazgo'y bolaginam. - U bolaning furajkasini olib, boshidan o'pdi va yana furajkasini boshiga kiygizib qo'ydi.

Bola qiyo ham boqmadi.

Ikkalasi ham shunday ma'yus va jim ketishdi. Mo'min jilovni mahkam tutib, salt otda bola urinib qolmasin deb, Olaboshning boshini bo'shatmay borardi. Endi shoshishning ham keragi yo'qday edi.

Ot tezda undan nima talab qilinayotganini payqadi-da, yarim yo'rg'alab yurib ketdi. U yerga nag'alini taqillatib urib, pishqirib borardi. Shunaqa otda, qani endi, yolg'iz o'zing xirgoyi qilib ketsang. Odamning yolg'izlikda kuylaydigan qo'shig'i ozmi? Ro'yobga chiqmay qolgan orzular haqida, o'tgan umr haqida, sevgan chog'laring, boshdan kechirgan voqealaring haqida...

Inson ko'nglida armon bo'lib qolgan narsalarni eslashni xush ko'radi. Aslini olganda insonning o'zi ham nimadan armon qilayotganini unchalik tushunib yetmaydi. Lekin har zamon-har zamon shu haqda o'ylab qo'ygisi, uning tagiga yetgisi keladi.

Yaxshi ot - mehribon hamroh...

Mo'min chol nabirasining sochi taqir olingan ensasiga, ingichka bo'yni-yu, shalpangqulqlarigacha qarab o'ngmag'an hayotida butkul ishi-yu, mehnatidan, chekkan barcha tashvish va g'amlaridan endi faqatgina yolg'iz mana shu hozircha nochor bola qolganini o'yldi. Bobosi uni oyoqqa turg'izishga ulgursa yaxshiku-ya. Lekin u yolg'iz qolsami - og'ir bo'ladi. O'zi mushtdek-ku, ammo fe'lli-huyli. Uning oddiygina, mo'mingina bo'lgani yaxshi edi...

Axir O'razqulga o'xshaganlar uni o'Iguday yomon ko'rib, bo'rining ta'qibiga tushgan bug'uchaday burda-burda qilib tashlaydi-ku...

Shunda Mo'min boyagini lip etib shitobli soya solib

o'tgan va ko'ksidan hayrat va shodlik xitoblari otilib chiqi-shiga sababchi bo'lgan o'sha bug'ularni esladi.

— Bilasanmi, o'g'lim, nima? Bug'ular yurtimizga qaytib keldi, — dedi Mo'min bobo.

Bola yelkasi ustidan yalt etib qaradi:

— Rostimi?

— Rost. O'zim ko'rdim. Uch bosh.

— Qayoqdan kelganikin ular?

— Menimcha, dovon orqasidan. U yerda ham o'rmon bor. Hozirgi kuz xuddi yozdagiday-da, dovon ochiq. Shuning uchun bizga mehmon bo'lib kelgan.

— Ular biz tomonda qoladimi?

— Yoqsa qoladi. Hech kim tegmasa, yashab yuraveradi. Ozuqa serob bizda. Xohlasang, bu yerda mingta bug'u boq. Ilgarigi vaqtarda, Shoxdor ona bug'u davrida, bu yerda ularning son-sanog'i bo'limgan...

Bu xabarni eshitib bolaning muzlagan ko'ngli erib, xafaligi tarqalganini sezgan chol yana o'tgan zamonlar haqida, Shoxdor ona bug'u haqida hikoya qilishga tushib ketdi. O'zining ertagiga o'zi ham berilib ketib, qani endi, birdan shunday baxtli bo'lib qolsang-da, boshqaga ham baxtingni ulashsang! — deb qoldi. Butun umr shunday yashasang. Mana shunday, xuddi hozirgiday, xuddi hozirgi soatdagiday. Lekin hayot bunday qurilmagan, baxt bilan yonma-yon, izingdan izma-iz yuradigan, hech mahal arimaydigan baxtsizlik qalbingga, hayotingga bemavrid daxl qilib turadi. Hatto hozirgi damda, u nabirasi bilan baxtiyor borayotgan chog'ida ham, cholning qalbida shodlik bilan tashvish yonma-yon turardi: u yoqda O'razqul nima qildi ekan? U yana nima shumlikni tayyorlab turgan ekan, qanaqa zulm? Unga, itoatsizlik qilishga jur'at etgan cholga qanaqa jazo o'ylab qo'ydi ekan? Axir O'razqul buni shunday qoldirmaydi-ku. Bo'lmasa uni O'razqul deyishmasdi-da.

Qizini va uning o'zini kutayotgan baxtsizlik to'g'risida

o'ylamaslik uchun Mo'min nabirasiga bug'ular, bu jonivorlarning karomati, marhamati, go'zalligi va uchqurligi, xuddi shularning sharofati bilan har qanday baloni daf qilishi haqida hikoya qilardi.

Bolaga yaxshi edi. U uyda nima kutayotganligini bilmasdi. Uning ko'zi va quloqlari yonardi. Nahotki bug'ular qaytib kelgan bo'lsa? Demak, hammasi to'g'ri ekan-da! Bobosining aytishicha, Shoxdor ona bug'u odamlarning yovuzligini kechirgan emish va o'z bolalariga Issiqko'l tog'lariga qaytishga ruxsat etganmis. Bobosi aytadiki, bu yer qandayligini bilish uchun hozircha uchta bug'u kelgan, agar ularga yoqsa, unda hamma bug'ular yana vataniga qaytadi.

— Bobo, — deb bobosining so'zini bo'ldi bola, — balki, Shoxdor ona bug'uning o'zi ham kelgandir? Balki, bu yer qandayligini uning o'zi ko'rib, keyin bolalarini chaqirmoqchidir?

— Ehtimol, — dedi Mo'min ishonchsizgina. U tutilib qoldi, o'zini noxush seza boshladi: ortiqcha berilib ketgani yo'qmi, bola uning so'zlariga ortiqcha ishonib yuborgani yo'qmi? Lekin Mo'min chol nabirasini ishonchdan qaytarishga urinmadni. Bu endi juda kech edi. — Kim biladi, — yelkalarini qisdi Mo'min, — Balki, balki, Shoxdor ona bug'uning o'zi ham kelgandir. Kim biladi...

— Hozir bilamiz-da. Yuring, buva, siz bug'ularni ko'rigan joyga boramiz, — dedi bola. — Men ham bir ko'ray.

— Ular axir bir joyda turmaydi-da.

Biz izidan boramiz. Ularning izidan uzoq-uzoqlarga izlab boraveramiz. Ularga ko'zimizning qiri tushdi deguncha, qaytamiz. Shunda ular odamlar tegmasligini bilib oladi.

— Go'daksan-da, — kulimsiradi bobo. — Uyga boraylik, o'sha yerda ma'lum bo'ladi.

Ular qorovulxonaga yaqinlashib, uylar ortidagi so'q-moqdan borishardi. Uylar orqa tomondan — xuddi yelkasini o'girib turgan odamga o'xshardi. Uchala uy ham ichida

nima bo'layotganidan hech bir nishon bermay turardi. Hovli ham bo'nii-bo'sh va jumjit. Mo'minning yuragini noxush vahm bosdi. «Nima yuz bergan bo'lishi mumkin? O'razqul uning baxtsiz qizi Bekeyni urdimikin? Yoki mast bo'lguncha ichganmikin? Yana qanday falokat yuz berishi mumkin? Nega buncha jumjitlik, nega shu mahalda hovlida hech kim yo'q? Agar hamma narsa joyida bo'lsa, bu mash'um yog'ochni daryodan sudrab chiqish kerak, – o'yladi Mo'min. – Qo'y, shu O'razqulni, yaxshisi u bilan aloqani uzish kerak. Bilganini qilib, qolgan hammasiga tupirish darkor. Eshakka uning eshak ekanligini isbotlab berolmaysan-ku».

Mo'min otxonaning oldiga keldi.

– Tusha qol. Mana, yetib ham keldik, – u nabirasiga hayajonlanganini bildirmaslik uchun xotirjam gapirdi. Bola qo'lida portfeli bilan uyga chopmoqchi bo'lganida, Mo'min bobo uni to'xtatdi: – To'xta, birga boramiz.

U Olaboshni otxonaga bog'lab chiqdi-da, bolani qo'li dan ushlab, uyga qarab yurdi.

– Menga qara, – dedi bobo nabirasiga, – agar meni so'kishsa, sen qo'rqmagin va u yerdagi har xil gaplarga ahamiyat qilmagin. Buning senga daxli yo'q. Sening ishing mактабга qatnash.

Biroq aytadigan hech nima sodir bo'lmadi. Ular uyga kelishganda, faqat kampir Mo'minga xushlamaygina tikildi-da, labini tishlab, yana o'zining tikayotgan ishiga berildi. Mo'min chol ham unga hech nima demadi. U xona o'rtasida qovog'ini solgan holda sergak turib, keyin qozondan katta kosadagi un oshini olib, non va qoshiq keltirdi-yu, nabirasi ikkalasi kechikkalan tushlikka o'tirishdi.

Jimgina ovqatlanishdi, buvisi esa hatto ular tomonga qayrilib ham qaramadi. Uning jigarrang so'lg'in yuzida g'azab to'ngib qolgandi. Bola qandaydir mudhish hodisa sodir bo'lganini payqadi. Chol-kampir esa jim edi.

Bolaga shunday vahimali, shunday tashvishli tuyuldi-

ki, tomog'idan ovqat ham o'tmay qoldi. Ovqat ustida odamlarning jim qolib, o'zlarining allaqanday yomon va shubhali xayollariga berilishidan yomoni yo'q. «Balki, bunga biz sababchidirmiz?» – dedi bola xayolida portfeliga. Portfel deraza tokchasida turardi. Bola xayolan portfeli bilan shivirlasha boshladi:

«Sen hech nima bilmaysanmi? Bobom nega buncha g'amgin? Uning gunohi nima? Bugun nega u kechikdi, nega Olaboshni egarsiz minib bordi? Axir hech qachon bunday bo'limgandi-yu. Balki, u o'rmonda bug'ularni ko'rib qolib, ushlanib qolgandir?.. Ehtimol, hech qanday bug'u yo'qdir. Bu yolg'ondir? Unda nima? Nega bo'lmasa gapiradi? Agar u bizni aldagani bo'lsa, Shoxdor ona bug'u qattiq ranjiydi-ku...»

Mo'min ovqatlanib bo'lgach, bolaga sekingina dedi:

– Sen hovliga chiqavergin, bir ish bor. Menga yordamlashasan. Men hozir chiqaman.

Bola itoatkorona chiqib ketdi. U eshikni yopgan zamon, buvisining ovozi keldi:

– Qayoqqa?

– Yog'ochni keltirgani boraman. Boya daryoda tiqilib qolgandi, – javob qildi Mo'min.

– Ha, payqab qoldingmi! – qichqirdi kampir. – Esingga tushdi! Sen borib qizingning holini ko'r. Uni Guljamol uyiga olib ketdi. Sening tug'mas telba qizing kimga kerak endi. Bor, kimga o'xshab qolganini endi o'zi aytsin. Eri uni uyidan qutirgan itday haydadi.

– Xo'sh, nima bo'pti, haydasa haydabdi-da, – dedi qiziq ustida Mo'min.

– Eh, seni qara! Kimsan o'zing! Qizlaringni bari sayoq, nabirangni o'qitib amaldor qilmoqchi bo'lasanmi? Kutaver. O'zingni baloga giriftor qilganingga arzisa edi. Tag'in Olaboshni minib chopibdi. Seni qara-yu! Ko'rpangga qarab oyoq uzatganingda edi, kim bilan o'ynashayotganiningni bilarding... U sening bo'yningni sapchaday uzib tashlaydi.

Sen qachondan beri odamlarga gap qaytaradigan bo'lib qolding? Qachondan beri botir bo'lib qolding? Qizingni biznikiga yetaklab kelishni xayolingga ham keltirma. Ostonaga yo'latmayman...

Bola ma'yus bosh egib hovlida sekin-sekin yurardi. Uydan kampirning qichqirig'i kelardi, keyin eshik taraqladi va Mo'min uydan otilib chiqdi. Chol Seydahmadning uyiga yo'l oldi, yo'lida esa unga Guljamol duch keldi.

— Yaxshisi hozir emas, keyin, — dedi u cholga. Mo'min bo'shashib to'xtab qoldi. — Yig'layapti. Urni uni, — pichirladi Guljamol. — Aytadiki, ular endi birga yashamasmish: U sizni qarg'ayapti. Hammasiga otam aybdor, dedi.

Mo'min churq etmadi. Nima desin? Endi uni hatto o'z qizi ham ko'rishni istamaydi.

— O'razqul o'zinikida ichib yotibdi. Hayvon hayvonligini qiladi-da, — pichirlab gapirdi Guljamol.

Ular o'y surib qolishdi. Guljamol achinib xo'rsindi.

— Hech bo'lmasa, bizning Seydahmad tezroq kela qolsa edi. Butun qaytishi kerak. Birgalashib shu yog'ochni olib chiqsalaring, bir balodan qutulardilaring.

— Gap yog'ochdam? — boshini chayqadi Mo'min. U o'ylab qoldi va yoniga kelib turgan nabirasini ko'rib, unga:

— Bor, sen o'yna, — dedi.

Bola nariga ketdi. U molxonaga kirib, yashirgan durbinini oldi. Uni artdi. «Ishlarimiz yomon, — u durbingga g'amgin so'zlay boshladı. — Bunga biz portfel ikkalamiz aybdorga o'xshaymiz. Biron-bir joyda boshqa maktab bo'lganda edi. Biz portfelim bilan o'sha yoqqa o'qishga ketardik. Hech kimga bildirmasdig. Faqat bobomga qiyin bo'ladi, qidiradi. Sen-chi, durbin, kim bilan oq kemaga qaraysan? O'ylaysanki, men baliq bo'lolmaymanni? Mana ko'rasan. Oq kemaga suzib boraman...»

Bola pichan g'aramining orqasiga berkinib, durbinda atrofga qaray boshladı. Uzoq qarash ko'ngliga sig'madi. Boshqa vaqtida bo'lsa, qarab ko'zing to'ymaydi: kuz o'r-

monlariga qoplangan tog'lar ko'rindi, yuqori oppoq qor, past yal-yal yonadi, qip-qizil cho'g'.

Bola durbinni joyiga qo'yib, saroydan chiqarkan, bobosining egar-jabduqli otni hovlidan olib o'tib ketayot-ganini ko'rib qoldi.

Bola bobosining oldiga chopaman deb turgandi, uni O'razqulning qichqirig'i to'xtatdi. O'razqul ichki ko'ylakda, yelkasiga po'stin tashlagan, basharasi sigirning shishgan yeliniday qip-qizil edi.

— Ey! — dag'dag'a bilan qichqirdi u Mo'minga. — Otni qayoqqa olib ketyapsan? Qani, joyiga kiritib qo'y. Sensiz olib chiqamiz. Qo'lingni tegiza ko'rma. Endi sen bu yerda hech kim emassan. Men seni ishdan bo'shataman. Xohlagan tomoningga jo'na.

Bobo alamli kulimsirab otni qaytarib otxonaga olib kirdi. Mo'min qo'qqisdan behad keksayib va cho'kib qolgandek bo'ldi. U chorig'ini shapillatib, atrofga boqmay borardi.

Bola bobosi tortgan jabrdan bo'g'ilib, yig'laganini hech kimga ko'rsatmaslik uchun daryo qirg'og'i bo'ylab chopib ketdi. Oldidagi so'qmoqni tuman bosganidan goh ko'z ilg'amas, goh yana oyog'i ostida ko'riniq qolardi. Bola ko'z yoshlarini oqizib chopib borardi. Mana uning suyukli xarsanglari: «tank», «bo'ri», «egar», «yotoq tuya». Bola ularga hech nima demadi: ular hech nima tushunmaydi, joyida qotib turgani-turgan. Bola faqat «yotoq tuya»ning o'rkachini quchoqladi va sarg'ish toshga engashib, ilojsiz dard-u hasrat o'tida o'rtanib ho'ngrab yig'ladi. U yig'lay-yig'lay yuragini bo'shatdi va tinchlandi.

Oxiri boshini ko'tarib, ko'zini artdi-da, oldinga qarab dong qotib qoldi.

Naq uning ro'parasida, narigi qirg'oqda, suvda uchta bug'u turardi. Haqiqiy bug'ular. Tirik. Ular suv ichgani kelgan, endi tashnalikni qondirganga o'xshardi. Bittasi — eng katta shoxlisi yana suvgaga boshini egib suv simirar ekan,

suvga go'yo shoxlarini oynada ko'moqchi bo'lib tikila-yotgandek tuyulardi. U qo'ng'ir tusli, ko'krakdor va kuchli edi. Boshini silkitganda yungli, oqish labidan tomchilar sachrab tushdi. Erkak bug'u quloglarini qimirlatib bolaga diqqat bilan razm soldi.

Lekin hammasidan ham ko'ra mayda shoxli, ikki biqini do'ppaygan oq bug'u bolaga ko'proq tikildi. Uning shoxlari kaltaroq, lekin juda chiroyli, xuddi Shoxdor ona bug'uning o'zginasi edi. Ko'zlar shahlo, tip-tiniq. O'zi esa har yili bittadan qulunlaydigan qomatdor biyaga o'xshaydi, Shoxdor ona bug'u bu xumkalla, shal pangquloq bolani qayerda ko'r ganini eslayotganday, unga ko'z uzmay qarab turdi. Uning ko'zlar namli yaltirab, uzoqdan yonib turardi. Burnidan yengil hovur ko'tarilardi. Uning yonginasida shoxsiz bug'ucha orqasini o'girib tolning novdasini kemirardi. Uning hech niima bilan ishi yo'q. Semiz, g'ayratli, quvnoq. U birdan novda kemirishni qo'ydi-da, dikirlab yelkasi bilan ona bug'uga turtinib ketdi va uning atrofida o'ynoqlab, erkalana boshladи. O'zining shoxsiz boshini Shoxdor ona bug'uning biqiniga ishqaladi. Shoxdor ona bug'u bo'lsa hamon bolaga tikilib turardi.

Bola nafasini ichiga yutib, toshlar panasidan chiqdi va xuddi tushdagiday, qo'llarini oldinga cho'zib qirg'oqqa, suvning o'ziga yaqin keldi. Bug'ular hech bir hurkmadi, narigi qirg'oqdan unga bamaylixotir qarab turaverdi.

O'rtada, suv ostidagi toshlar ustidan irg'ishlab, tezoqar, ko'm-ko'k tiniq daryo qaynab oqib yotardi. Agar ularni ayirib turgan shu daryo bo'l maganda go'yo bug'ularning oldiga borib ularga qo'l tekkezish mumkinday edi. Bug'ular tekis, toza shag'al ustida turishardi. Ularning orqasida, shag'al tugagan joyda zich o'monning kuzgi xazonrezgisi alvon tusda tovlanardi. Undan yuqorida – jar tepasida qara-g'ay va tog' teragi yal-yal yonadi. Undan ham yuqoriqda cheksiz o'mon-u tog' tizmasidagi oppoq qor ko'zga tashlanadi.

Bola ko'zlarini yumi va yana ochdi. Ko'z oldida hamon o'sha manzara, oltin yaproqli daraxtzordan sal beriroqda, top-toza shag'al ustida hamon o'sha ertaklardagi bug'ular turardi.

Mana ular burildi-da, tizilgancha shag'aldan o'rmon tomonga yurib ketdi. Oldinda – katta bug'u, o'rtada shoxsiz bug'ucha, ular ortida Shoxdor ona bug'u. U qayrilib, bolaga yana bir bor qarab qo'ydi. Bug'ular daraxtzorga kirib, butalar oralab ketdi. Ular tepasida qizil novdalar chayqalar va oltin yaproqlar ularning tarang va silliq yelkasiga to'kilardi.

Keyin ular so'qmoqdan jar tomon yuqoriga ko'tarildi va shu yerda to'xtadi. Bolaga go'yo bug'ular yana qarab turgandek tuyuldi. Katta bug'u bo'ynini cho'zib va shoxlarni orqasiga tashlab xuddi karnayday sado soldi: «Ba-ba!» Uning ovozi jar va daryo ustida uzoq aks sado berib taraldi: «A-a!»

Shundagina bolaning hushi joyiga keldi. U oyog'ini qo'lga olib tanish so'qmoqdan uyga chopib ketdi. U joning boricha chopardi. Hovlidan g'izillab o'tib, eshikni lang ochib, entikkancha, ostonadan turib qichqirdi:

– Bobo! Bug'ular keldi! Bug'ular! Ular shu yerda! Bir burchakda g'amgin va jimgina o'tirgan Mo'min bobo unga bir qarab qo'ydi-yu, hech nima demadi, gap nima haqda ekanligini aniq tushunmadi.

– O'chir, ovozingni! – do'q qildi kampir. – Kelsa kelib-di-da, hozir ulardan ham boshqa tashvish ko'p.

Bola jimgina chiqib ketdi. Hovli kimsasiz edi. Kuz quyoshi g'ira-shira yalang'och tog' tizmalari – Qorovultog' ortiga botdi. Quyosh haroratsiz quyuq shafag'i bilan tog'larni lola rangiga burkardi. Muz qotgan shafaq bu yerdan kuzgi tog' cho'qqilariga beqaror shu'la sochib turardi. O'rmonga g'ira-shira qorong'ilik cho'kdi.

Izg'irin turdi. Bola eti uvushib qaltiray boshladi.

OLTINCHI BOB

To'shakka kirganida ham eti uvushishi qolmadi. Anchagacha uxmlay olmadi. Hovliga allaqachon qorong'ilik cho'kkani. Boshi zirqirardi. Lekin u miq etmasdan yotardi. Uning og'rib qolganini hech kim bilmasdi. Unutgandilar.

Bu yerda uni unutmey ham nima qilishsin!

Bobo butunlay tinchini yo'qotib qo'ydi. O'zini qo'yarga joy topolmasdi. Goh tashqari chiqar, goh ichkari kirar, goho achinish bilan chuqur nafas olib o'tirib olar, goho turardi-da, qayergadir ketardi. Kampir bo'lsa cholga dakki berar va ayni paytda u ham tinmay goh u yoqqa, goh bu yoqqa yurar, hovliga chiqar va yana zum o'tmay qaytib kirardi. Hovlida qandaydir noaniq, uzuq-yuluq ovoz eshitildi, kimningdir shoshilinch oyoq sharpasi, kimningdir so'kinishi qulqoqqa chalinardi, astidan, O'razqul yana so'kina boshlagandi, allakim entikib-entikib yig'lardi...

Bola o'rinda jimgina yotar, barcha ovoz va oyoq sharpalaridan, uyda va hovlida yuz berayotgan butun voqealardan charchog'i ortar edi.

U ko'zini yumib oldi. O'zining yolg'izligini, unutilganini sezdirmay, bugun ko'pdan beri orzu qilib yurgan narsasini ko'rganini eslay boshladi. U katta daryo qirg'og'ida turardi, Suv shunchalik tez oqardiki, unga uzoq tikilib turish mumkin emasdi, ko'z tinib, bosh aylanib ketardi. Daryoning narigi qirg'og'ida esa unga bug'ular qarab turardi. U kechga yaqin ko'rgan o'sha uchala bug'u hozir ham o'sha joyida edi. Hamma-hammasi uning ko'z oldida qayta takrorlana boshladi. Shoxlari katta erkak bug'u boshini suvdan ko'targanda uning namli lablaridan yana o'sha suv tomchilari oqib tushdi. Shoxdor ona bug'u esa xuddi avval ko'rgani singari mehribonlik bilan tikilib turardi. Uning ko'zlarini katta-katta, qop-qora va namli edi. Bola hayratda qoldi, Shoxdor ona bug'u xuddi odamlarga o'xshab, xuddi bobosi singari g'amgin va ayanchli xo'rsinar edi. Keyin

ular butalar orqali daraxtzorlarga kirib ketdi. Bug'ular ustida qizil novda chayqalar va oltin yaproqlar ularning tarang, silliq yelkasiga uchib tushardi. Ular jar bo'yiga ko'tarilib, shu yerda to'xtadi. Katta bug'u bo'ynini cho'zib, shoxlarini yelkasi osha orqasiga tashlab «Ba-ba!» deya karnayday sado soldi. Bola uning ovozi daryo ustida uzoq yangrab turganini eslab, o'zicha jilmayib qo'ydi. Shundan keyin bug'ular o'rmonga kirib, g'oyib bo'ldi. Lekin bola ulardan ajralishni istamasdi. U o'zi istagan narsalarni yana ko'rish uchun xayol sura boshladi.

Yana tezoqar ulkan daryo ko'zi oldidan shiddat bilan oqib o'ta boshladi. Oqim tezligidan uning boshi aylandi. U bir sakradi va daryo ustidan uchib o'tdi. Hamon qumloqda yotgan bug'ular yaqiniga yengil va ohista qo'ndi. Shoxdor ona bug'u uni yoniga chaqirdi:

— Sen kimning bolasisan?

Bola indamadi. U kimning bolasi ekanligini aytishga uyalardi.

Biz bobom bilan seni juda yaxshi ko'ramiz, Shoxdor ona bug'u. Biz seni anchadan beri kutayotgan edik, — dedi.

— Men ham seni bilaman. Sening bobongni ham. U yaxshi odam, — dedi Shoxdor ona bug'u.

Bola sevinib ketdi. Lekin o'z minnatdorchiligini qanday bayon etishni bilmasdi.

— Istanang, baliqqa aylanaman-u, daryo bo'ylab suzib Issiqliko'lga, oq kemaga yetib boraman, — dedi bola to'satdan.

U buning uddasidan chiqa olardi. Biroq Shoxdor ona bug'u unga hech nima demadi. Shunda bola yechina boshladi va xuddi yozdagidek, daryo yoqasida tolning shoxidan ushlab, suvg'a tushdi. Suv issiq va dimiqqan edi. U ko'zi ochiq holda suv tagidan suzib ketdi. Son-sanoqsiz oltin qum donachalari mayda suv osti o'tlari bilan qo'shilib girdob hosil qilardi. Uning nafasi bo'g'ilab boshladi. Issiq oqim esa uni hamon olib ketardi.

— Yordam ber, Shoxdor ona bug‘u, yordam ber menga, men ham sening farzandingman, Shoxdor ona bug‘u! — deya baqirdi u.

Shoxdor ona bug‘u uning ortidan qirg‘oq bo‘ylab yugurdi. U shunday tez yugurdiki, havo vizillab ketdi.

Bola ustidagi ko‘rpani otib tashladi va darhol yengil tortdi. U terlab-pishgan edi. Lekin bunday paytlarda bobosi uni yana yaxshiroq o‘rab qo‘yishini eslab, ko‘rpaga o‘ralib oldi. Uyda hech kim yo‘q edi. Chiroq piligi yonib tugagan, shuning uchun ham u xonani xiragina yoritib turardi. Bola o‘midan turmoqchi, suv ichmoqchi bo‘ldi, lekin tashqaridan qandaydir keskin ovoz eshitildi. Kimdir birovga baqirdi, allakim yig‘ladi, kimdir uni yana yupantirdi. G‘alag‘ovur, oyoq sharpasi eshitildi. Keyin naq deraza tagidan uh tortib ikki kishi o‘tdi. Ular bir-birini yetaklab borayotgandek edi. Eshik taraqlab ochildi, kampir jahl bilan harsil-laganicha Mo‘min boboni uy ichiga itarib yubordi. Bola bobosining bunchalik qattiq qo‘rqanligini hech qachon ko‘rmagan edi. Aftidan, u hech narsani anglamasdi. Cholning ko‘zлari besaranjom javdirardi. Kampir uni ko‘kragidan itarib, o‘tirishga majbur qildi:

— O‘tir, o‘tir, ahmoq chol, so‘ramasa aralashib nima qilasan. Birinchi marta shunday bo‘lyaptimi ularda. Hammasi yaxshi bo‘lsin desang, tumshug‘ingni suqmay tek o‘tir. Nima desam, shuni qil. Eshityapsanmi? U biz bilan do‘stlashmoqchi emas, balki, dunyodan bezdirmoq-chi, tu-shunyapsanmi? Keksayganda qayerga ham boramiz? Qayerga? — Kampir shunday dedi-yu, eshikni taraqlatib yopib, shoshganicha chiqib ketdi.

Uy yana jimib qoldi. Faqat cholning xirillagan, uzuq-yuluq nafas olishi eshitilib turardi. U o‘choq yonida cho‘n-qaygancha boshini qaltirayotgan qo‘llari orasiga olib o‘tirardi. Birdan chol tiz cho‘kdi va qo‘llarini cho‘zib, kimgadir zorlangancha iltijo qila boshladi:

— Ol meni, olib ket, bu tolei pastni! Unga farzand ato

qil! Unga qarasam, yurak-bag'rim qon bo'ladi. Hech bo'lmasa, bittagina tirnoq ato et, rahming kelsin bizga...

Chol yig'lagancha gandiraklab o'midan turdi-da, devorni ushlab borib, eshikni ochdi. U tashqari chiqdi, eshikni yopdi va eshik ortida kafti bilan og'zini berkitib ich-ichidan o'ksinib yigladi.

Bola nochor ahvolda qoldi. U yana qaltiray boshladi. O'zini goh issiqqa, goh sovuqqa otardi. U turmoqchi, bobosи yoniga bormoqchi bo'ldi. Lekin qo'l-oyoqlari unga itoat qilmas, boshi zirqirab og'rirdi. Chol eshik orqasida yum-yum yig'lar, hovlida esa yana badmast O'razqul to'polon ko'tarardi, Bekey xola dod-faryod solib yig'lardi. Ikki tomonni ham Guljamol bilan buvi yalinib-yolvorib tinchitishdi.

Bola o'z xayol daryosiga cho'mgan edi.

U yana o'sha tezoqar daryo yoqasida. Ikkinci soqilda, shag'al ustida esa xuddi o'sha bug'ular turibdi. Shunda bola iltijo qildi: «Shoxdor ona bug'u, Bekey xolaga shoxingda beshik olib kel. Sendan o'tinib so'rayman, ularga beshik olib kel. Ularda ham farzand bo'lsin». O'zi bo'lsa suv yuzasidan Shoxdor ona bug'u tomon yugurgilab ketdi. U suv yuzasidan chopib borar ekan, qulab tushmasdi, shu bilan birga, sohilga ham yaqinlasholmasdi, xuddi bir joydadepsinib turib qolgandek edi. U hamma vaqt Shoxdor ona bug'uga yalinib-yolvorardi. «Sen shoxingda beshik olib kel. Shunday qilginki, bobomiz yig'lamasin, shunday qilginki, O'razqul amaki Bekey xolani urmasin, shunday qilginki, ularda farzand tug'ilsin. Men hammalarini sevaman, O'razqul amakini ham sevaman, sen unga faqat farzand ber. Ularga shoxingda beshik olib kel...».

Bolaga uzoqdan qo'ng'iroqcha jaranglaganday eshitildi. U tobora kuchliroq jaranglardi. Ona bug'u tog' bo'y lab yugurardi, u beshikni - qayindan yasalgan qo'ng'iroqchali bola beshigini bandidan shoxlarida ko'targancha keltirayotgan edi. Beshik qo'ng'iroqchasing jarangi hamma yoqqa

tarala boshladı. Shoxdor ona bug'u juda shoshilayotgan edi. Qo'ng'iroqcha ovozi tobora yaqinlasha boshladı.

Bu nimaning ovozi? Qo'ng'iroqcha jarangiga motoringning uzoqdan gurullagan ovozi jo'r bo'ldi. Qayerdadir yuk mashinasi kelardi. Mashinaning gurullahi tobora kuchayib, aniqroq eshitilardi, qo'ng'iroqchaning jarangi esa xuddi undan cho'chiganday uzuq-yuluq eshitila boshladı, ko'p o'tmay esa uni motoring gurullahi butunlay bosib ketdi.

Bola temirlarni sharaqlatib, hamma yoqni larzaga solib hovliga og'ir mashina kelib to'xtaganini eshitdi. It hurigancha tashqariga otildi. Deraza oynasiga bir zum chiroq yorug'ining aksi tushib turdi-yu, shu zahotiyoy o'chdi. Ayni chog'da motoring ovozi ham jimb qoldi. Kabina eshigi taraqlab yopildi. Kelgan kishilar, aftidan, uchovlon bo'lsa kerak, o'zaro gaplashib, bola yotgan deraza yonidan o'tib ketishdi.

Seydahmad keldi, – birdan Guljamolning quvonchli ovozi yangradi, uning eri tomon shoshilayotgani eshitilib turardi. – Biz bo'lsak kutaverib, toqatimiz toq bo'ldi!

– Assalomu alaykum, – javob qilishdi unga notanish kishilar.

– Xo'sh, tinch o'tiribsizlarmi? – so'radi Seydahmad.

– Shukur. Nega muncha kech?

– Shunisiga ham shukur. Sovxozgacha yetib keldim, yo'lovchi mashinalarni kutaman-kutaman, qani kela qolsa. Hech bo'lmasa, Jilisoygacha yetib olsam deyman. Bir mahal mana bular yog'och olib ketgani bizning tomonimizga kelishayotibdi, – deya hikoya qilardi Seydahmad. – Tog' oralig'i qorong'i. Yo'lni o'zing bilasan...

– O'razqul qani? Uydami? – qiziqib so'radi kelganlardan biri.

– Uyda, – ikkilanib dedi Guljamol. – Sal tobi qochibdi. Tashvishlanmanglar. Bizda tunab qolasiz, joy bo'lsa bor. Yuringlar.

Ular rozi bo'lishdi. Lekin bir necha qadam bosgach, to'xtab qolishdi.

— Assalom, oqsoqol. Assalomu alaykum, boybicha. Kelganlar Mo'min bobo va kampir bilan salomlashishdi. Chol bilan kampir ham uyatga qolmaslik uchun ulami hovlida kutib olishdi. Balki, O'razqul ham uyalar? Ishqilib, o'zini va boshqalarni uyatga qo'ymasin-da.

Bola biroz tinchlandi. Umuman, u o'zini yengil his eta boshladi. Boshi ham unchalik og'rimayotgan edi. Hatto o'midan turib, mashinani ko'zdan kechirmoqchi bo'ldi: u qanaqa, to'rt g'ildiraklimi yoki olti g'ildiraklimi? Yangimi, eskimi? Pritsepi qanaqa? O'tgan yozda ularning uyiga hatto harbiy yuk mashinasi ham kelgandi — g'ildiraklari baland, xuddi tumshug'i kesib olingandek edi. Yosh askar haydovchi bolani kabinaga o'tirg'izgan edi. Qanday yaxshi! Oltin rang pogonli harbiy kishi esa O'razqul bilan birga o'rmonga tushib ketishdi. Qanaqasi bu? Hech bunaqasi bo'limgandi-ku.

— Sizlar jesusni izlayapsizmi? — so'radi bola askardan. U jilmayib qo'ydi.

— Ha, jesusni izlayapmiz.

— Biznikiga hali biron ta ham jesus kelgani yo'q, — dedi bola g'amgin.

Askar kulib yubordi.

— Nimaga kerak u senga?

— Men uni izidan quvlab, tutib olardim.

— Obbo izquvar-e, hali yoshlik qilasan.

Oltin rangli pogonli harbiy kishi O'razqul bilan o'rmonni aylanib yurishganda, bola haydovchi bilan gaplashib oldi.

— Men hamma mashinalarni, hamma haydovchilarni yaxshi ko'raman, — dedi bola.

— Nima uchun? — qiziqib so'radi haydovchi,

— Mashinalar — yaxshi, kuchli va tez yuradi. Ulardan yoqimli benzin hidi keladi. Haydovchilar bo'lsa yosh, ular-

ning hammasi ham Shoxdor ona bug'uning bolalari.

— Nima? Nima? — tushunmadi askar. — Qanday Shoxdor ona?

— Sen hali bilmaysanmi?

— Yo'q. Bunaqa g'aroyibotni hech qachon eshitmaganman.

— Sen o'zing kimsan?

— Men qarag'andalik qozoqman. Shaxtyorlar maktabida o'qiganman.

— Buni so'rayotganim yo'q, sen kimning farzandisan?

— Ota-onamni.

— Ular kimniki?

— Ular ham ota-onasining farzandlari.

— Ular-chi?

— Ey, og'ayni, shu zaylda to'xtovsiz savol berib, surish-tiraverish mumkinmi, axir.

— Men bo'lsam Shoxdor ona bug'u farzandlarining farzandiman.

— Buni kim aytdi senga?

— Bobom.

— Har qalay, to'g'ri emas, — askar ikkilanib, bosh chayqadi.

Bu katta boshli, shal pangquloq bolaning Shoxdor ona bug'u avlodni ekanligi uni qiziqtirib qo'ydi. Askar o'z avlodni qayerdan tarqalganini bilmasligi ma'lum bo'lib qolganligidangina emas, hatto yetti pushtini bilmasligidan biroz xijolat ham tortdi. Askar faqat o'z otasini, bobosini va bobokalonini bilardi, xolos. Boshqalari-chi?

— Senga yetti ota-bobolarning nomlarini esda tutishni o'rgatishmaganmi? — deb so'radi bola.

O'rgatishmagan. Nimaga kerak bu? Men ular haqida hech nimani bilmasam ham, hamma qatori binoyidek yashayapman.

— Bobom, agar odamlar o'z ota-bobolarini bilmasalar, ular aynib ketadi, deydi.

- Kim ayniydi? Odamlarmi?
- Ha.
- Nima uchun?

Bobom aytadiki, unda hech kim yomon ishlardan hazar qilmaydi, chunki bolalar va bolalarning bolalari ham uni eslamaydi. Shuningdek, hech kim yaxshi ish ham qilmaydi. Chunki, baribir, bolalar uning yaxshi ishlari haqida eslamaydi-da.

— Bobong qiziq ekan-ku! — Askar chinakam hayratda qoldi. — G'aroyib. Ammo u sening boshingni bo'limg'ur narsalar bilan gangitib qo'yayotganini bilmasa kerak. Axir, sening boshing katta-ku... Quloqlaring ham shunchalik kattaki, xuddi bizning poligonimizdag'i¹ lokatorlarga² o'xshaydi. Sen uning gaplarini tinglama. Kommunizmga³ boryapmiz, kosmosga⁴ uchyapmiz, u bo'lsa seni nimaga o'rgatyapti? Uni bizga, siyosiy mashg'ulotga olib borishsa bormi, bir zumda ma'lumotli qilib qo'yardik. Sen o'sib, o'qib-o'r ganib olganidan so'ng bobongdan voz kechib qo'ya qol. U nodon, madaniyatsiz kishi.

— Yo'q, men hech qachon bobomni tashlab ketmay-

¹Poligon (yunoncha: polygonos – ko'p burchakli < poli.. + gonja – burchak) – 1) ko'pburchaklik; tekislikdagi siniq chiziq; 2) quruqlik yoki dengizning maxsus jishootlar, qurilmalar bilan jihozlangan va har xil qurollar va jangovar texnikani sinab ko'rish; shuningdek, harbiy mashqlar o'tkazish uchun mo'ljalangan qismi (bu yerda shu ma'neda); 3) yig'ma qurilish konstruksiyalari va qismlari (mosalan, temir-beton panellari) tayyorlash uchun maxsus jihozlangan ochiq maydon; 4) muayyan ish-harakat, faoliyat bilan shug'ullanish maydoni, sohasi.

²Lokator (lotincha: locare – joylashtirmoq) – turli ob'ektlarning (samolyot, kema va boshqalarning) fazoda joylashgan o'mini radiolokatsiya, optik (jumladan, lazer) yoki tovush lokatsiya metodlari yordaniida aniqluvchi qurilma.

³Kommunizm (lotincha: communis – umumiy, ommaviy) – 1) xususiy mulkchilikni inkor etish va moddiy boyliklarni barchaga teng taqsimlashni talab qilib qo'yishra asoslangan turlicha qarashlar, nuqtai nazarlarining umumiy nomi; 2) kapitalizm o'mini egalluvchi va o'z rivojlanishi tarixida ikki bosqich (faza)ni: sotsializm deb ataluvchi quiyi horda to'liq kommunizm deb ataluvchi yuqori bosqichini o'tuvchi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya.

⁴Kosmos (yunoncha: cosmos – butun olam; koinot) – Yer atmosferasidan tashqarida chon'zilb ketgan, o'zida mayjud bo'lgan barcha ob'ektlarni ham qanub olgan fazo; Yer atmosferasidagi fazo.

man, – e'tiroz bildirdi bola. – U yaxshi.

– Hozircha shunday. Keyinroq tushunib olasan. Hozir ovozlarga qulq solib turar ekan, bola o'sha harbiy mashinalarni esladi. U o'shanda askarga nima uchun bu yerdagi haydovchilar, ayniqsa, u bilgan haydovchilar Shoxdor ona bug'uning farzandlari ekanligini yaxshilab tushuntirib berolmagan edi.

Bola unga to'g'risini aytdi. Uning so'zlarida hech qanday uydirma yo'q edi. O'tgan yili xuddi shunday kuz pallasida, ehtimol, sal kechroqmidi, pichan olib ketish uchun tog'ga sovxozi mashinalari kelgan edi. Ular qorovulxonaning yonidan emas, balki unga biroz yetmasdan Archa-daraga olib boradigan yo'lga burilishdi so'ng yuqorilab borib, yozda o'rib qo'yilgan pichanlar tomon ketishdi. Qorovultog'dagi motorlarning mislsiz gurullahini eshitgan bola yo'lning ayrilishiga qarab chopib ketdi. Birdaniga shuncha mashina! Birining ketidan biri tizilishib ketgan. Butun bir kolonna¹. U mashinalardan o'n beshtachasini sanadi.

Havo aynib turibdi. Bugun-erta qor yog'ib qolish siyoqi bor. Unda «xayr, xashaklar, kelgusi yilgacha» deyaverish mumkin. Bu joylarda pichanni o'z vaqtida tashib olmasang, keyin dog'da qolasan. O'tib kelolmaysan bu yerga. Aftidan, sovxoza turli xil ishlar ko'payib, vaqt ziq kelib qolganligi uchun o'rib tayyorlab qo'yilgan pichanni bir yo'la tashib keltirishga qaror qilingan edi.

Biroq bola buni bilmasdi. To'g'risini aytganda, uning nima ishi ham bor? U hovliqib, quvonganidan har bir mashinanining qarshisiga chiqdi, biroz kim o'zarga chopdi, so'ng boshqasini qarshi ola boshladi. Yengil yurib bora-yotgan yuk mashinalarining hammasi yap-yangi, kabinetlari

¹Kolonna (fransuzcha: colonne: – ustun; qoziq) – 1) imoratning tomi, peshtoqi, ichki qismlari va shu kabilarni ko'tarib turishga xizmat qiladigan, asosi aylana yoki to'g'ri to'rburchak shaklida bo'ladigan tayanch, ustun; 2) harbiy xizmatchilar yoki harbiy bo'limlamarung birin-ketin tizilgan safi; ketma-ket tizilib boruvechi odamlar, mashinalar va shu kabilar guruhi, safi.

chiroyli, oynalari esa keng edi. Kabinada yosh yigitlar o'tirishibdi. Ularning hammasi bir xilda murtsiz, ayrim kabinetlarda esa ikkitadan o'tirishibdi. Bu sherik bo'lib o'tirganlar pichanni yig'ish va bog'lash uchun borishayotgan edi. Ularning hammasi bolaga chiroyli, quvnoq, jasur bo'lib tuyuldi.

Umuman-ku, bola yanglishmagandi. Haqiqatda ham shunday edi. Mashinalar soz edi, ular Qorovultog'dagi shag'alli, zarang yo'ldan o'tgach, yelday uchib borardi. Bolalarning vaqt chog' edi; havo ham yomon emasdi, bu yerda yana qayoqdandir paydo bo'lib qolgan shal pang-quloq, katta boshli tirmizak bola yoshlik sho'xliklarini ichiga sig'dirolmay quvonganidan har bir mashina qarhisida girdikapalak bo'lardi! Bola yana ko'proq sevinsin va sho'xlik qilsin uchun uning xatti-harakatlariiga kulmasdan, hazil aralash qo'l silkib, po'pisa qilmasdan bo'larmidi...

Eng oxirida kelayotgan yuk mashinasi hatto to'xtadi ham, kabinadan pogonsiz, harbiy furajkasiz, ammo kepka kiyib olgan askar kiyimidagi yosh haydovchi yigit boshini chiqarib qaradi.

— Yaxshiman, nima qilib yuribsan bu yerda, a? —
Ochiq yuz bilan bolaga ko'z qisib qo'ydi u.

— O'zim, shunday, — bamaylixotir javob berdi bola.
— Sen Mo'min boboning nabirasi emasmisan?
— Ha, O'zim ham shunday deb o'ylagan edim. Men ham Bug'uboy avlodidanman. Bu borayotgan bolalarning hammasi Bug'uboy avlodidan. Pichanga boryapmiz. Endigi Bug'uboy avlodlari bir-birini bilishmaydi ham, tarqalishib ketgan... Bobongga salom ayt. Qulibekni, Cho'tboyning o'g'li Qulibekni ko'rdir deb aytgin. Qulibek armiyadan qaytib kelib, sovxozda haydovchi bo'lib ishlayapti ekan, degin. Xayr, omon bo'l, — xayrlashish oldidan u bolaga qandaydir harbiy ko'krak nishonini sovg'a qildi. Juda g'alati. Ordenga o'xshab ketadi.

Mashina qoplon kabi bo'kirib sheriklari ortidan sha-

molday uchib ketdi. Nogahon bolada Bug'uboy avlodidan bo'lgan akasi – bu oq ko'ngil, mard yigit bilan birga ketish ishtiyogi tug'ilib qoldi. Ammo yo'l huvullab qolgan bo'lib, u uyga qaytishga majbur bo'ldi. Qaytarkan, bobosiga uch-rashuv haqidagi taassurotlarini gapirib berdi. Ko'krak nishonini ko'kragiga taqib oldi.

O'sha kuni kechqurun osmon gumbazi ostidagi tizma tog'lardan qattiq shamol – San-Tosh shamoli tura boshladi. U bo'ronga aylandi. O'rmon yaproqlari quyundek osmonga uchib chiqib tobora ko'kka o'rlar, guvullagancha tog' cho'qqisida o'ynardi. Zum o'tmay havo shunday buzildiki, ko'z ochib bo'lmay qoldi. Birdan qor uchqunlay boshladi. Ana-mana deguncha yer yuzi oq choyshabga burkandi, o'rmonlar chayqaldi, daryo jo'sh urdi. Qor tushdi, u bura-lib-buralib yog'ardi.

Bir amallab mollarni haydashga, hovlidagi u-bu narsalarni yig'ishtirishga, iloji boricha uyga mo'l o'tin olib kelishga zo'rg'a ulgurishdi. Keyin esa uydan chiqmay qamalib olishdi. Bunday erta tushgan izg'irin sovuqda kim ham eshikka chiqadi deysiz.

– Buning kimga keragi bor? – hayratlanib tashvishlanardi Mo'min bobo o'choqqa o'tin qalarkan. U shamolning hushtak chalishiga hamon qulqoq tutar, deraza oldiga borib tashqarini kuzatardi. Darcha ortida gir aylanib yog'a-yotgan qor hash-pash deguncha uyulib qolgan edi.

– O'tir o'mingga! – ming'illadi buvi. – Birinchi marta shunday bo'lyaptimi? «Buning kimga keragi bor?» emish, – taqlid qilib masxaraladi kampir. – Qish qishligini qilishi kerak-da.

– Bir kunda-ya...

– Bo'lmasa-chi? Sendan so'rab o'tirarmidi? Vaqt-soati kelibdi, yog'adida.

O'choq mo'risi uvullay boshladi. Bola oldin bobosiga xo'jalik ishlarida yordam berib, sovuqqa qotdi, biroq o'tin tezda qizishib yonib ketgandan so'ng uy ichi isib qoldi.

Hamma yoqni dud aralash qarag‘ay smolasining hidi qopla-di. Isinib olgach, bolaning ham ko‘ngli joyiga tushdi.

Keyin ovqatlanishdi. So‘ng uxlash uchun o‘ringa kirishdi. Hovlida esa qor bo‘ralar, shamol uvullardi.

«O‘rmonda, balki, juda qo‘rqinchlidir», – o‘yladi bola oyna ortidagi guvullashga qulq solib, u banogoh qandaydir anglab olish qiyin bo‘lgan ovozlarni, shovqin-suronlarni eshitib, o‘zini qo‘yarga joy topolmay qoldi. Kimdir birovni chaqirdi, kimdir unga javob qaytardi. Dastlab bolaga shunday tuyulayotganday bo‘ldi. Shunday paytda qorovulxonaga kim ham kelardi? Biroq Mo‘min bobo va kampir hushyor tortishdi.

– Odamlar, – dedi kampir.

– Ha, – ishonqiramay dedi chol. Keyin bezovtalana boshladi: – Bemahalda kim bo‘ldi? – u tezgina kiyina boshladi.

Kampir ham shoshib qoldi. Turib, lampa chiroqni yoqdi. Bola ham nimadandir cho‘chib, turib kiyindi. Bu orada odamlar uyg‘a yaqinlashib kelishdi. G‘ovur-g‘uvur, oyoq tovushlari. Noma‘lum odamlar qorni g‘archillatib bosib, ayvonga kelganlarida oyoqlarini qoqib, taqillata boshladilar.

– Oqsoqlol, eshikni oching! Sovqotdik!

– Kimsizlar?

– O‘zingizniki.

Mo‘min eshikni ochdi. Qorda, izg‘irin shamodda sovgotgan kishilar uyg‘a bostirib kirib kelishdi. Bular kunduzi Archadara tomonga pichan ortishga ketgan o‘sha yosh haydovchilar edi. Bola ularni darhol tanidi. Unga harbiy ko‘krak nishonini taqdim qilgan Qilibek ham bor edi. Ular birovni qo‘ltig‘idan ushlab olib kirishdi. U ingrardi, oyog‘ini sudrab bosardi. Uyda birdan qiy-chuv ko‘tarildi.

– Astag‘firullo! Nima bo‘ldi sizlarga? – Mo‘min bobo bilan kampir baravar tashvishlanib so‘rashdi.

— Keyin gapirib beramiz! U yoqda yana bizdan yetti kishi kelyapti. Yo'ldan adashishmasa bo'lgani. Qani, bu yerga o'tirchi. Oyog'i qayrilib ketdi, — oqsoq yigitni pechka yoniga o'tqizarkan, tez gapirdi Qulibek.

— Qolgan odamlaringiz qayerda? — Shoshib qoldi Mo'min bobo. — Men hozir borib, ularni boshlab kelaman. Sen esa yugur, — dedi u bolaga. — Seydahmadga ayt, tezlik bilan elektr fonarini olib kelsin.

Bola uydan otilib chiqdi va hovliqqanidan nafasi bo'g'ziga tigilib qoldi. Umrining oxirigacha u bu dahshatli daqiqani esdan chiqarmadi. Qandaydir hurpaygan, basharasi sovuq, chinqirib dahshat soluvchi bahaybat maxluq uning tomog'idan bo'g'ib olib siltay boshladi. Lekin bola o'zini yo'qotmadi. U dahshatli changaldan sitilib chiqdi va qo'li bilan boshini to'sib himoya qilgancha Seydahmadning uyiga yugurdi. Hammasi bo'lib yigirma-o'ttiz qadamlik yo'lunga xuddi uzoqdek bo'lib tuyuldi. Go'yo jangchilarga ko'maklashmoq uchun olis yerga shamoldek yelib borayotgandek edi. Uning qalbi mardlik va jasurlik ko'rsatish ishtiyoqi bilan to'libtoshgan edi. U, nazarida, o'zini qudratli va yengilmas kuchga ega ekandek his etdi, hatto Seydahmadning uyiga yetib borguncha ham shunday qahramonona ishlar qilishga ulgurdiki, qoyil qolmay iloj yo'q. U tubsiz jarliklar orqali tog'dan tog'ga sakrab o'tdi, qilich bilan dushman to'dasini yakson qildi, daryoda cho'kayotganni, o'tda kuyayotganni xalos etdi, qizil bayrog'i hilpirab turgan reaktiv¹ qiruvchi samolyotda dara va qoyalar sari undan qochib borayotgan dahshatli qora maxluqni quvdi. Uning reaktiv qiruvchi samolyoti maxluq ortidan o'qdek uchib o'tardi. Bola pulemyotdan o'q uzib, «fashistlarni qir!» deb

¹Reaktiv (fransuzcha: reactif < re, + latinchcha: activus harakatdag'i) – 1) boshqa moddalar bilan birga ma'lum kimyoviy reaksiyada ishtiroy tutuvchi va shu reaksiya orqali izlanayotgan moddaning hor-yo'qligini aniqlab beruvchi modda; 2) Kimyoviy analizda aniqlagich (reakтив) bo'lib xizmat qiladigan; 3) but, gaz va boshqa yonilg'ilar oqimining tepki kuchi natijasida yoki shunday kuch bilan harakat qilishi (bu yerda shu mu'noda).

qichqirardi. Hamma joyda Shoxdor ona bug'u uni qo'llab-quvvatladi. Bug'u o'z farzandi bilan faxrlanardi. Bola Seydahmadning uy eshigiga kelib yetganda, ona bug'u unga: «Endi mening bolalarimni, yosh haydovchilarni qutqarib qol!» – dedi. «Men ularni qutqaraman, Shoxdor ona bug'u, azbaroyi xudo, qasam ichaman!», – dedi bola ovoz chiqarib va eshikni qoqa boshladи.

– Tezroq, Seydahmad amaki, biznikilarni qutqarib qolaylik, yuring! – U bu so'zlarni shunday ta'sirli qilib aytdiki, Seydahmad va Guljamol qo'rquvdan joyida turgancha turib qolishdi.

– Kimni qutqarish kerak? Nima bo'ldi?

– Bobom elektr fonari bilan tezda chopib kelsin, sovxozdan kelgan haydovchilar yo'lida adashib qolishibdi deb aytgin, dedilar.

– Ahmoq, – so'kib berdi uni Seydahmad. – Shunday desang bo'lmaydimi? – U otlanish uchun yugurib ketdi.

Lekin bu holat bolani hech qancha ranjitmadи. Seydahmad uning bu yerga kelguncha qanchalik jasorat ko'rsatganini, qasam ichganini qayerdan bilsin. Bola haydovchilarning yettalasi ham Mo'min bobo bilan Seydahmad tomonidan qorovulxonaning yonidan tezda topilib uyga olib kelinganda ham unchalik ajablanmadи. Shunday uchrashuv sodir bo'imasligi ham mumkin edi-kul Xatarning oldi olinsa, u yengil ko'chishi mumkin... Umuman olganda, bu adashgan kishilar ham topildi. Seydahmad ularni uyiga olib ketdi. Hatto O'razqulnikida tunash uchun ham besh kishi yuborildi. – Uni ham uyg'otishga to'g'ri keldi. Boshqalari esa Mo'min boboning uyiga tiqilib qolishdi.

Qor bo'roni tog'da hali bam to'xtamagandi. Bola avonga yugurib chiqdi va daqiqa o'tmay o'ng va so'li qaysi, baland va pasti qaysi, tushuna olmay qoldi. Havoning qoving'i soliq, go'yo doira shaklida aylanayotgandek edi. Qor esa tizza bo'yи bo'lib qolgandi.

Mo'min bobo sovxozi haydovchilarining hammasi topilib, isinib olgach va sovuqdan, xavf-xatardan qutulib ko'ngillari tinchigach, voqeal tushunarli bo'lsa ham yo'lida, qor bo'ronida qanday hodisa yuz bergenini sekin-asta surishtira boshladi. Yigitlar hikoya qilib berishdi, chol-kampir esa xo'rsinib-xo'rsinib qo'yishardi.

— Bay, bay-ey, — deya sodir bo'lgan hodisadan hayratda qolishar va qo'llarini ko'ksiga qo'yib xudoga shukronalar aytishardi.

— Bunchalik yengil kiyinmasalaring-a, bolalar, — o'pkaladi kampir issiq choydan quyarkan. — tog'ga shunday kiyim bilan kelish mumkinmi, axit. Bolasizlar-da, bola. O'zingizga zeb berasiz, shaharliklardek bo'lay deysiz. Agar yo'l topa olmay ertalabgacha qolib ketganlaringizda bormi, xudo ko'rsatmasin? Naq muzlab qolardilaringiz.

— Kim bilsin bunday bo'lishini, — deb javob berdi Qulibek. — Issiq kiyinish nega kerak? Biron narsa bo'lsa ichkarida mashina isitib qo'yadi. Xuddi uyingdagidek o'tirib, barankani¹ aylantiraver. Samolyotda-chi, mana bu tog'lar u yerdan tepachalardek ko'rindi — bort² tashqarisida qirq daraja sovuq bo'lsa, ichkarida odamlar ko'yakchan yurishaveradi.

Bola po'stinga o'ralib haydovchilar o'rtasida yotardi. U Qulibekning yoniga tigilib olib kattalarning suhbatini butun vujudi bilan tinglardi. Birdan bo'ron ko'tarilib, bu yigitlar ularning uyidan boshpana izlashga majbur qilgandan hatto u xursand bo'lganini hech kim xayoliga ham keltirmadi. U bo'ron uzoq kunlar, hech bo'Imaganda uch kun davom etishini ich-ichidan juda istardi. Mayli, ular shu yerda yashayversinlar. Ular bilan vaqt o'tkazish qanday yaxshi. Qiziqarli. Bobosi, aftidan, hammasini tanirkан. O'zlarinigina emas, otalari va onalarini ham bilarkan.

¹Baranka (*ruscha*) — rul chambargi.

²Bort (*nemischia*: Bord yoki Berle — chekka, yon) — kema, kosmik kema, yuk mashinasи, samolyot va shu kabilarning yoni, yon devori.

— Mana, ko'rdingmi, — bobo nabirasiga hatto biroz g'ururlangandek dedi, — o'z akalaringni, Bug'uboy avlodlarini ko'rding. Ularning kimligini bilib olasan. Qara, qanday ular! Ey, hozirgi yigitlar bo'ychan bo'lib o'sishyapti-da. Xudoyim sizlarni o'z panohida asrasin. Qirq ikkinchi yili qishda bizni Magnitogorskka qurilishga olib kelishgani esimda...

Bobo nabirasiga yaxshi tanish bo'lgan tarixni hikoya qilishga tutinib, ularni mamlakatning turli burchaklaridan chaqirilgan mehnat armiyasini bo'yga qarab uzayib ketgan safga tortishganida qirg'izlarning deyarli hammasi past bo'yli bo'lganligi va safning oxiriga tushib qolganligi haqidagi so'zlab berdi. Yo'qlama o'qib bo'linganidan so'ng papirosh chekishga ruxsat berildi. Sarg'ishdan kelgan davangirdek bir yigit kelib, baland ovozda:

— Bular qayerdan? Manjurlarmi yo? — dedi. Ularning orasida keksa o'qituvchi ham bor edi. U shunday javob berdi:

— Biz qirg'izlarmiz. Biz bu yerdan uncha uzoq bo'lmanigan joyda manjurlar bilan jang qilganimizda Magnitogorskdan nom-nishon ham yo'q edi. Bo'yimiz esa xuddi senikidek edi. Urushni tamomlaganimizdan so'ng yana o'samiz...

Bobo o'sha o'tmish voqeani esga oldi. Jilmayib, qoni-qish bilan yana bir bor o'zining tungi mehmonlariga ko'z tashladi.

O'sha o'qituvchi to'g'ri aytgan ekan. Shaharda bo'lganimda yoki ko'chada kelayotib nazar tashlayman: hozirgi avlod ilgarigisiga o'xshamay, bo'ychan va ko'rkar bo'lib yetishmoqda.

Tushungan yigitlar sekin kulib qo'yishdi — chol chaq-chaqlashishni yaxshi ko'radi.

— Ha, bo'ychanmiz, bo'ychan, — dedi ulardan biri. — Mashinani bo'lsa pastlikka ag'darib yubordik. Shuncha kishi bo'la turib kuchimiz yetmadi...

— Xashak yuklangan bo'lsa, buning ustiga yana shunday qor bo'ronida uddasidan chiqib bo'larmidi, — ularni oqlay boshladi Mo'min bobo. — Shunaqasi ham bo'ladi. Xudo xohlasa, ertaga hammasi joyida bo'ladi. Eng muhim, shamol tinsin.

Yigitlar boboga yuqoridagi, Archayassi tog'idagi pichanlarga mashinada qanday yetib borganlarini gapirib berishdi. U yerda uchta katta pichan g'arami turardi. Uchala g'aramni ham bir yo'la yuklashga kirishdilar. Yuklaganda ham baland qilib, hatto tomdan ham baland qilib yuklashdi. Keyin yuqoridan arqonga osilib tushishga to'g'ri keldi. Shunday qilib, birin-ketin hamma mashinalarga pichan yuklandi. Kabina ko'rinas, faqat old oynalar, kapot¹ va g'ildiraklar ko'rrib turardi. Kelarga kelindimi, yana ovora bo'lib yurmasdan, hammasini birato'la olib ketishmoqchi bo'lishgandi. Ular hozir olib ketishmasa bu pichanlar kelgusi yilgacha qolib ketishini bilardilar. G'ayrat bilan ishладilar. Kimning mashinasi tayyor bo'lsa, chetga chiqarib qo'yib boshqasiga yuklashga yordamlashar edilar. Ular qariyb hamma xashakni yuklashdi, biroq ikki aravachasi qoldi, xolos. Chekib olishdi, kim kimning ortidan haydashini kelishib olishdi va hammalari tizilib yo'lga tushishdi. Mashinani sekin-asta haydashdi. Qorong'ida tog'dan sirg'alib ketishlariga oz qoldi. Pichan yengil yuk bo'lsa ham olib borish qiyin, ayniqsa, tor joylarda, qiya yo'llarda xavfli.

Ular borisharkan, oldinda nima kutayotganini xayollariga ham keltirishmasdi.

Ular Archa tepaligidan tushib, dara bo'ylab ketishardi. Daradan chiqishda esa kechga yaqin bo'ronga duch kelishi. Qor ura boshlagan edi.

— Shundan boshlab birpasda yelkalar uvib qoldi, — deya

¹Kapot (*fransuzcha: capote*) — turli mexenizmlarda ularning ma'lum qismalarini chang, namlik, yog'in-sochin va shu kabilardan saqlash uchun ishlangan, ochilib-yopiladigan temir qopqog.

hikoya qila boshladi Qilibek. – Birdan qorong‘ilik bosib, shunaqangi shamol urib berdiki, naq bo‘lmasa qo‘lingdan barankani tortib olgudek edi. Ana-mana deguncha mashinani ag‘darib yuborayotgandek odamni vahima bosadi. Yana buning ustiga yo‘l shunaqa yomonki, hatto kunduz kuni ham yurish xavfli.

Bola nafasini ichiga yutib, chaqnoq ko‘zlarini Qilibeq-dan uzmay jimgina tinglardi. Hikoya qilinayotgan o‘sha shamol, o‘sha qor oyna ortida avjiga chiqmoqda edi. Ko‘pchilik haydovchilar va yuk tashuvchilar etiklarini ham yechmay polda yotib uxlashmoqda. Ular nimani boshidan kechirgan bo‘lsalar, buni qiltiriq bo‘yinli, katta boshli, shal-pangquloq bu bola ham qayta boshidan kechirdi.

Bir necha daqiqadan so‘ng yo‘l ko‘rinmay qoldi. Mashinalar chetga chiqib ketmaslik uchun bir-birining izidan qolmay nuql signal berardi. Mashina derazalarini va yoritqichlarini qor bosdi. «Tozalagichlar» esa oynadagi qorni tozalab ulgura olmasdi. Kabinadan bosh chiqarib haydashga to‘g‘ri keldi. Biroq bu ahvolda qancha ham yo‘l bosish mumkin? Qor bo‘lsa zaptiga olib yog‘ardi! G‘ildi-raklar og‘irlashib, deyarli joyidan jilmasdi. Kolonna tikka tepalikka yetganda to‘xtadi. Motorlar o‘kirardi – lekin foydasiz edi... Mashinalar tog‘ga chiqa olmay taqqa to‘xtab qoldi. Kabinadan sakrab tushishib, bir-birlariga ovoz qilganlaricha bir mashinadan ikkinchisiga chopib o‘tishib, kolonna boshida to‘planishdi. Nima qilish kerak? Gulxan yoqish mumkin emas. Kabinada o‘tirilaversa, qolgan yonilg‘i ham yoqib bitiriladi. Usiz ham sovxozgacha arang yetib borish mumkin. Kabina isitilmasa, muzlab qolish hech gap emas. Yigitlar nima qilishlarini bilmay dovdirab qolishdi. Hamma narsaga qodir bo‘lgan texnika hozir ojiz. Nima qilish kerak? Kimdir mashinalardan birining xashagini ag‘darib, ichiga kirib yotishni taklif qildi. Biroq arqonni bo‘shatish bilanoq xashakdan bir tutam ham qolmasligi aniq edi: ko‘z ochib-yumguncha bo‘ron uchirib ketardi. Bu

orada mashinalar qor uyumiga tobora chuqurroq kirib borar, g'ildiraklar ostidagi qor ancha ko'tarilib qolgan edi. Yigitlar o'zlarini butunlay yo'qotib qo'yishdi, izg'irin suyak-suyaklaridan o'tib ketdi.

— Bir mahal esimga tushib qoldi, oqsoqol, — deb hikoya qilardi Qilibek Mo'min boboga. — Biz yo'lda Archadaraga ketayotib mana bu Bug'uboy avlodidan bo'lgan ukamizni uchratdik. — U bolani ko'rsatdi va erkalab uning boshini siladi. — Yo'lda chopib yurgan ekan. Men uni to'xtatib salomlashdim. Gaplashdik. To'g'rimi? Nima, hali uxlaganing yo'qmi? Obbo, azamat-e!

Bola jilmayib bosh irg'adi. Uning qalbi quvonch va iftixordan gursullab urayotganini birov bilganda edi. Buni yigitlar ichida eng kuchlisi, eng botiri va eng chiroylisi — Qilibekning o'zi gapirib berdi. Mana shunaqa bo'lsa kishi.

Bobo ham o'choqqa o'tin tashlarkan, uni maqtab qo'yidi:

— U shunaqa. Gap tinglashni yaxshi ko'radi. Angrayib qulq solishini ko'ryapsanmi?

— O'sha daqiqada u qanday esimga tushib qoldi, o'zim ham bilmayman, — davom etdi Qilibek. — Bolalarga deyarli baqitib gapiraman, ovozimni bo'lsa shamol olib qochadi. Kelinglar, qorovulkxonaga yetib olaylik. Bo'lmasa, nobud bo'lamiche deyman. Bolalar bo'lsa qanday yetib boramiz, deb shundoqqina yuzimga kelib qichqirishadi. Piyoda borib bo'lmaydi. Mashinani ham tashlab ketish mumkin emas. Men bo'lsam kelinglar, mashinani itarib dovondan olib o'tamiz, u yog'i qiyalik deyman. San-Toshgacha yetib borsak bo'lgani, u yog'iga piyoda borish ham mumkin, o'rmonchilarimizning uyi yaqin qoladi deyman. Bolalar buni ma'quil ko'rishdi. Qani, boshla deyishdi. Ish shunday bo'lgach... Birinchi mashinadan boshladik: «Usmonali, kabinaga chiq!» Boshqa hammamiz mashina ortidan yelka tirab itara boshladik. Dastlab ish yurishgandek bo'ldi. Keyin darmonsizlanib qoldik. Orqaga chekinish ham mumkin

emas. Biz mashinani emas, butun tog'ni yuqoriga ko'ta-rayotgandek sezardik o'zimizni. Ortilgan yuk ham qanaqa deng – pichan g'arami! Faqat kuchimning boricha: «Qani! Qani!» deb baqirganimni bilaman, lekin ovozianni o'zim ham eshitmayman. Shamol, qor – hech narsani ko'rib bo'l-maydi. Mashina xuddi joni bordek ingrab nola qiladi. Mashina ham, o'zimiz ham so'nggi kuchni sarfladik. Go'yo yurak yorilib parcha-parcha bo'lib uchib ketadiganga o'x-shaydi. Bosh aylanadi.

– Bay, bay, bay, – achindi Mo'min bobo. – Rosa qiyana-libsiz-da. Shoxdor ona bug'u o'z farzandlarini panohida as-rabdi. Falokatdan qutqaribdi. Bo'lmasa, kim bilsin... Eshit-yapsanmi? – Tashqarida hamon bo'ron quturadi, bo'ralab qor yog'yapti. Bolani uyqu bosa boshladi. U uxlamaslikka harakat qilsa ham, baribir, ko'zları yumilib ketaverdi. Uyqu aralash ora-sira chol bilan Qolibekning suhbatini tinglar ekan, bola sodir bo'lgan voqeа bilan tasavvuridagi manzrani aralashtirib yubordi. Go'yo o'zini ham tog'dagi bo'ronga kelgan bu yosh yigitlarning orasida his qildi.

Uning ko'z oldida oppoq qor bilan qoplangan tog' tomon yuqorilab ketgan yo'l gavdalnardi. Qor bo'roni yuzni achishtiradi, ko'zga qadaladi. Ular tom bo'yи pichan ortilgan ulkan avtomashinani yuqoriga qarab itarishardi. Ular dovon tomon arang ko'tarilishadi. Mashina endi butunlay jilmay qoldi, tisarila boshladi, shunday qo'rqinchli, shunday qorong'i. Shamol etni junjitadi. Bola qo'rqqanidan g'ujanak bo'lib oldi, u mashinaning orqaga surilib, yanchib ketishidan cho'chirdi. Biroq shu payt qayqdandir Shoxdor ona bug'u paydo bo'ldi. U shoxini mashinaga tirab, uni yuqoriga olib chiqishga yordam qildi. «Qani, qani, qani!» – deb qichqira boshladi bola. Mashina sekin-asta siljiy boshladi. Ular dovonga chiqib olishdi so'ng pastga qarab mashinaning o'zi yurib keta boshladi. Ular shu zaylda ikkinchi mashinani, keyin uchinchisini, xullas, ko'pgina mashinalarni yuqoriga itarib chiqishdi. Har gal ham ularga Shoxdor

ona bug' u yordam qildi. Uni hech kim ko'rmasdi. Hech kim u bilan yonma-yon turganini bilmasdi. Bola esa ko'rib, bilib turardi. U har gal ilojsiz qolgan paytda, kuch yetmasdan qo'rqinchli bo'lib qolgan chog'da Shoxdor ona bug' u chopib kelib shoxi bilan mashinani yuqoriga surib chiqarishga yordam bergenini ko'rdi. «Qani, qani, qani!» – madad berardi bola. Har gal ham u Qilibekning yonida turdi. Keyin Qilibek unga: «Rulga o'tir» – dedi. Bola kabinaga chiqdi. Mashina silkinib guvullardi. Rul bo'lsa uning qo'lida yengilgina, o'z-o'zidan xuddi u yoshligida mashina qilib o'ynagan bochka halqachasi singari aylanardi. Bola xijolatdan aziyat chekardi, rul unga o'yinchoqdek bo'lib tuyulgandi. Bir mahal mashina yonboshga qarab og'a boshladi. U gumburlab yiqildi va parchalanib ketdi. Bola qattiq yig'lab yubordi, Juda mulzam bo'ldi. Qilibekning ko'ziga qarashga uyalardi.

– Nima bo'ldi, a, senga nima bo'ldi? – Qilibek uni uyg'otdi.

Bola ko'zini ochdi. Ko'rganlarining hammasi tushida ekanligini anglab quvonib ketdi. Qilibek bo'lsa uni qo'lida ko'tarib, bag'riga bosdi.

– Tush ko'rdingmi? Qo'rqedingmi! Seni qara-yu, yana qahramon emish! – u bolaning shamolda qotib yorilib ketgan lablaridan o'pdi. – Kel, men seni o'mingga yotqizib qo'yay, uplash kerak.

U bolani kigiz solingan polga, uxbab yotishgan haydovichilar o'rtasiga yotqizdi va o'zi ham uning yoniga yotdi. Qilibek bolani o'ziga yaqinroq tortib, po'stinining bari bilan o'rabi qo'ydi.

Ertalab bolani bobo uyg'otdi.

– Tura qol, – sekingina gapirdi chol. – Issiqroq kiyin-gin. Menga yordamlashasan. Tura qol.

Deraza ortida hali tong pardasi ko'tarilganicha yo'q. Uydagilar hali ag'anashib, uxbab yotishardi.

– Ma, kigiz etikni kiyib ol, – dedi Mo'min bobo. Bo-

bodan yangi xashak hidi kelib turardi. Demak, u otlarga xashak solib kelgan. Bola kigiz etikni kiydi va ular tashqari chiqishdi. Qor binoyigina yoqqan edi. Shamol ham tinchi-gandi. Faqt ahyon-ahyonda achchiq yel esib turardi.

— Sovuq! — seskanib tushardi bola.

Hechqisi yo‘q. Havo ochilayotganga o‘xshaydi, — ming‘irladi chol. — Buni qara-ya! Birinchisidayoq shunchalik qahriga olmasa. Ha, mayli, falokat yuz bermadi...

Ular qo‘yxonaga kirishdi. U yerda Mo‘min boboning beshta qo‘yi bor edi. Chol qorong‘ida ustunni paypaslab topib chiroqni ildi va yoqdi. Qo‘ylar burilib qaradi-da, bir burchakka borib qisildi.

— Buni ushla, meni yoritib turasan, — dedi chol bolaga chiroqni tutqazarkan. — Qora to‘qlini so‘yamiz. Uy to‘la mehmon. Ular turguncha go‘sht tayyor bo‘lishi kerak.

Bola bobosiga chiroqni tutib turdi. Shamol hali ham tirkishlardan hushtak chalar, havo sovuq, tund edi. Chol, avvalo, eshik oldiga bir quchoq toza pichan olib kelib tashladi. Bu joyga qora to‘qlini yetaklab keldi va uni yiqitib, oyoqlarini bog‘lashdan oldin cho‘qqayib o‘tirgancha xayol surib qoldi.

— Chiroqni qo‘y. Sen ham o‘tir, — dedi bolaga u. O‘zi bo‘lsa kaftlarini ochib shivirlay boshladi: — O, avlodning katta onasi, Shoxdor ona bug‘u, qora qo‘yni sen uchun qurbanlikka, senga so‘yayotirman. Xatarli damlarda bolalaringizning omon bo‘lishi, avlodimizni oq sut berib boqqanning, saxiy qalbing, onalik mehring uchun bu. Bizni dovonlarda, toshqin daryolarda, toyg‘oq so‘qmoqlarda yolg‘iz qo‘yma. Bizni o‘z yerimizda hech vaqt tashlab ketma, biz sening farzandlaringmiz. Omin!

U fotiha o‘qib, qo‘lini yuziga tortdi. Bola ham xuddi shunday qildi. So‘ng bobo to‘qlini yerga ag‘darib, uning oyoqlarini bog‘ladi va o‘zining qadimgi osiyocha pichoq‘ini qinidan chiqardi. Bola esa uni chiroq bilan yoritib turardi.

Nihoyat havo tinchidi. Quyosh chok-chokidan sitilib suzib borayotgan bulutlar orasidan bir-ikki marta cho'chigandek nigoh tashladi. Tevarak-atrofda bo'ronli tundan qolgan qing'ir-qiyishi qor uyumlar, yanchilgan butalar, qor bosib yoy shakliga kelgan yosh daraxtchalar, qulab yotgan eski daraxtlar. Daryo ortidagi o'immon sukut saqlab, jimgina, ma'yuslanib turardi.

Daryoning o'zi ham pasayib ketganday sohillari qor bilan ko'pchib, unchalik shovqin solmay g'amgin oqardi.

Quyosh ham beqaror bo'lib qolgan edi – goh ko'rindi, goh yashirinadi. Biroq hech nima bolani qayg'uga solib tashvishlantirmasdi. O'tgan tundagi tashvishlar unutilgan edi. Bo'ron ham esdan chiqarilgan edi, qor bo'lsa unga xalal bermas, hatto zavqli edi. U yoqdan bu yoqqa yugurib yurdi, oyoq ostidan qor parchalari otolib chiqardi. Bola shuning uchun ham xursand ediki, uyi to'la odam edi. Shuning uchun ham quvnoq ediki, yigitlar uyqudan turib, baland ovoz bilan gapirishar, hazillashib kulishardi. U yana shundan xursand ediki, o'zları uchun pishirilgan qo'y go'shtini ishtaha bilan yeishardi.

Bu orada quyosh ham olislarga musaffo nur tarqata boshlagandi. Bulutlar asta-sekin tarqalib, havo ham iliy boshladi. Bemahal yoqqan qor, ayniqsa, yo'l va so'qmoqlardagisi tezda erib keta boshladi.

To'g'ri, haydovchilar va yuk tashuvchilar ketish uchun hozirlik ko'rayotganlarida bola biroz hayajonlandi. Hammalari hovliga chiqishdi, mezbonlar bilan xayrlasharkanlar, uy-joy va non-tuz uchun minnatdorchilik bildirishdi. Ularni Mo'min bobo bilan Seydahmad otda kuzatib qo'yishdi. Muzlab qolgan motorlarni isitish uchun chol otga bir bog'lam o'tin, Seydahmad esa katta bakda suv ortib olgandi.

Hammalari hovlidan chiqqa boshlashdi.

– Ota, men ham boraman, meni ham olib keting, – deya bola bobosi yoniga chopqillab bordi.

– Ko'ryapsan-ku, men o'tin ortib olganman, Seydah-

mad bo'lsa bak ortib olgan. Qaysi birimiz olamiz seni.
Nima bor senga u yerda? Qorda yurib charchaysan.

Bola xafa bo'ldi. Qovog'i osildi. Shunda Qulibek unga:

— Yur, biz bilan, — dedi va bolani qo'lidan ushlab, oldi,
— qaytishda bobong bilan birga kelasan.

Ular Archadaradan qiyalab o'tishadigan yo'l tomon ketdilar. Hali xiylagina qor bor edi. Bu baquvvat yigitlar bilan birgama-birga qadam tashlab borish oson emasdi. Bola toliqa boshladi.

— Qani, yelkamga o'tir-chi, — taklif qildi Qulibek.

U bolani qo'lida azot ko'tarib, epchillik bilan yelkasiga mindirib oldi va uni xuddi har kuni ko'tarib odatlangandek yurib ketdi.

— Juda evini keltiribsang-ku, Qulibek, — dedi u bilan yonma-yon borayotgan haydovchi.

— Umrim uka va singillarimi ko'tarib o'tgan, — maqtanib qo'ydi Qulibek. — To'ng'ichi edim-da. Biz oilada olti kishi bo'lib, onam ham, otam ham dalada bo'lishardi. Endi bo'lsa singlim bolalik bo'ldi. Armiyadan qaytdim, uylanmagan edim, ishga ham hali joylashganimcha yo'q edi.

Singlim biznikiga kel, sen bolaga yaxshi qaraysan, deydi. Qo'ysang-chi, deyman, bo'ldi, endi o'zimnikini ko'tarib yuraman...

Ular shu zaylda turli-tuman narsalar to'g'risida gapi-rishib borishdi. Bola Qulibekning baquvvat yelkasida rohat qilib xotirjamgina borardi.

«Mening ham shunday akam bo'lsaydi, — orzu qilardi bola, — hech kimdan qo'rmasdim. O'razqul Qulibekning oldida bobomga baqirib yoki qo'l tekkizib ko'rsin-chi. U O'razqulni darhol tinchitib qo'ygan bo'lardi».

Pichan ortilgan mashinalar yo'l ayrilishidan ikki kilometr yuqorida turardi. Qor bilan qoplangan bu mashinalar daladagi qishki g'aramlarga o'xshab ko'rinardi. Aftidan, ulami hech kim, hech qayerga qo'zg'ata olmaydigandek.

Mana, gulxanni ham yoqishdi. Suvni isitishdi. Motorni

o't oldiruvchi ruchka bilan aylantira boshladilar, motorga jon kirdi, aksirib ishlab ketdi. Shundan keyin ish tezlashib ketdi. Navbatdagi har bir mashina shata akka olib yurg'izildi. O't olib qizdirilgan mashina kolonna ortidan borib tizila boshladi.

Hamma yuk mashinalari yurgizilgach, qo'shaloq shata akka olingancha kechasi xandaqqa tushib ketgan mashina ni tortib chiqarishdi. Bor odamlarning hammasi uni yo'lga chiqarib olish uchun ko'maklashdi. Bola ham yordam-lashdi. U kimnidir: «Sen nega oyoq ostida ivirsib yuribsan, qani qochib qol-chi, bu yerdan», deyishini kutib, xavfsirab turdi. Lekin hech kim bunday demadi, uni hech kim quv-lamadi. Balki, Qilibek unga yordam berishga ruxsat etgani uchun shunday bo'lgandir. U bu yerda hammadan kuchlisi, uni hamma hurmat qiladi.

Haydovchilar yana bir bor xayrлаshishdi. Mashinalar qo'zg'aldi. Dastlab asta-sekinlik bilan, keyin tezlashib ketdi. Qorga burkangan tog'lar orasidagi yo'lidan ular karvon bo'lib, tizilishib borardi. Shoxdor ona bug'u farzandalining farzandlari ketishdi. Ular oldilarida, yo'lida ko'rmasdan Shoxdor ona bug'u chopib borayotganini bilishmasdi. Bolaning tasavvurida xuddi shunday edi. U shiddat bilan uzun-uzun sakrab, kolonnani olg'a boshlab borardi. Ularni og'ir yo'lidan falokat va baxtsizliklardan qo'riqlardi. Har qanday qulashlardan, har qanday ko'chmalardan, bo'ron-u tumanlardan va qirg'iz xalqi o'zining ko'chmanchilik hayotida uzoq asrlar mobaynida boshidan kechirib kelgan har qanday boshqa falokatlardan qo'riqlardi. Mo'min bobo erta tongda qora to'qlini olib kelib unga qurban qilganida Shoxdor ona bug'udan shularni so'ramaganmidi, axir?

Ketishdi. Bola ham xayolan ular bilan birga ketdi. U kabinada Qilibek bilan yonma-yon o'tirib borardi. «Qilibek aka, — dedi bola, — oldinda Shoxdor ona bug'u yugurib boryapti». — «Yo'g'-e?» «Rostim. Ana u!»

— Nimani o'ylab qolding, nega serrayib turibsan? —

Mo'min bobo uni o'ziga kelishga majbur etdi. – Mingash, uyga ketish kerak. – U otdan engashib, bolaga cho'zildi va uni egarga ko'tarib oldi. – Sovqotdingmi? – dedi chol va po'stini bilan nabirasini yaxshiroq o'rav qo'ydi.

Bola o'sha kezlarda maktabga qatnamasdi.

Endi esa og'ir uyqudan asta-sekin uyg'onib, tashvish tortib o'ylardi: «Ertaga maktabga qanday boraman? Axir mening tobim qochdi-ku, mazam yo'q...» Keyin u unutdi. Go'yo unga muallima doskaga yozgan: «Ot. Ota. Taqa» so'zlarini o'z daftariga ko'chirib yozganday tuyuldi. «Ot. Ota. Taqa. Ot. Ota. Taqa». Birinchi sinf o'quvchisi shu so'zлarni yozib butun bir daftarni to'ldirdi. U nihoyat char-chadi, ko'zлari jimirlashib, juda ham isib ketdi. Ustini ochib tashladi va usti ochiq holda yotib sovqotdi, yana ko'z o'ngida turli narsalar namoyon bo'ldi. Goh u baliq bo'lib muzdek suvda suzardi. Oq kema sari borardi. Lekin unga hech yetolmasdi. Goho qor bo'roniga duch kelardi. Tog' yo'lining tikka tepaligiga kelib pichan ortgan avtomashinalar izg'itirni qor quyunida taqqa to'xtab qolardi. Mashinalar xuddi odam ingragani singari ingrashardi. Lekin ular joyidan qo'zg'alishmasdi. Parraklar haddan tashqari tezlik bilan aylanaverGANidan laxcha cho'g'dek bo'lib ketgan edi. Shoxdor ona bug'u shoxlarini kuzovga tirab, pichan ortilgan mashinalarni yuqoriga g'ildiratib chiqarardi. Bola butun kuch-quvvati bilan unga yordamlashardi. Issiq terga botib ketdi. Bir payt beda g'arami bolalar beshigiga aylanib qoldi. Shoxdor ona bug'u bolaga: «Tezroq yuguraylik, beshikni Bekey xola bilan O'razqul amakiga eltib beraylik», – derdi. Ular yugura boshladilar. Bola orqada qolib ketdi. Biroq oldinda – qorong'ilikda beshik qo'ng'iroqchasi tinimsiz jaranglardi. Bola uning ohanrabo jarangi sari choppib borardi.

U ayvonda oyoq sharpasi eshitilib, eshik ochilganda uyg'ondi. Mo'min bobo va kampir biroz tinchlangandek bo'lib qaytib kirishdi. Chet kishilarning qorovulkxonaga

kelishi, astidan, O'razqul bilan Bekey xolaning tinchlani-shiga majbur etdi. Balki, O'razqul mast-alastlikdan char-chab oxiri uxbab qolgandir. Hovlida shovqin-suron, so'kish ovozlari eshitilmasdi.

Yarim tunga borib tog' tepasida oy ko'rindi. U eng baland muzli cho'qqilar tepasida xiragini gardish yasab muallaq turardi. Abadiy muzliklar bilan qoplangan tog' tun qorong'isida notejis qirralari bilan g'amgin yuksalib turardi. Atrofida esa pastki tog' tizmalari, qoyalar, qop-qora va jumjut o'rmonzor osoyishtalik saqlab turardi. Eng quyida esa toshdan toshga urilib, shovullagancha daryo oqardi.

Derazadan oyning nursiz shu'lasi qiya tushib turardi. U bolaga xalal berayotgandi. Bola ag'darilib, ko'zini qisib oldi. Buvisidan pardani tushirib qo'yishni so'tamoqchi bo'ldi. Lekin aytgisi kelmadi: buvisining bobosidan jabli chiqib turgan edi.

— Ahmoq, — pichirladi u to'shakka kirarkan. — Odamlar bilan yashashni bilmaganingdan so'ng jim tursang bo'l-maydimi. Boshqalarni tinglasang bo'lardi. Sen uning qo'li-dasan-ku. Mayda pul bo'lsa hamki, maosh o'shandan oqib kelib turibdi-ku! Yana har bir oyda. Moyanasiz — sen kimsan? Qarib quyilmagan chol...

Chol javob bermadi. Buvi jim bo'lib qoldi. Keyin kutilmaganda baland ovozda dedi:

— Agar kishini oylikdan mahrum qilishsa, u odam emas, hech kim emas.

Chol yana hech nima demadi.

Bola esa uxbay olmasdi. Boshi og'rir, o'ylari chalkashib ketgandi. Maktab haqida o'ylab tashvishlanardi. U hali biron kun ham o'qishni qoldirmagan edi, endi ertaga maktabiga — Jilisoya borolmasa, qanday bo'lishini tasavvur qila olmasdi. Bola, bordi-yu, O'razqul ishdan bobosini haydab yuborsa, u holda buvisi tinchlik bermasligi haqida o'ylardi. Unda ularning ahvoli nima kechadi?

Odamlar nega shunday yashashadi? Nega birovlar

qahr-g'azabli, birovlar mo'min-muloyim! Nega baxtli va baxtsizlar bor? Nega shundaylar borki, ulardan hamma cho'chiydi, yana shundaylar borki, ulardan hech kim hayiqmaydi. Nega birovlarning bola-chaqasi bor, birovlarda yo'q? Nega ayrim kishilar boshqalarga maosh bermaslikka haddi sig'adi? Ehtimol, eng katta moyana oluvchilar eng yaxshi kishilardir. Mana, bobosi oz oladi, shuning uchun uni hamma ranjitadi. E, boboga ham ko'proq moyana betishlari uchun nima qilish kerak ekan-a? Balki, o'shanda O'razqul cholni hurmat qila boshlarmidi.

Bu o'y-xayollardan bolaning boshi battar sirqirab og'ridi. U yana kechga yaqin daryo sohilida ko'rghan bug'ularni esladи. Tunda ularning holi ne kechdiykin? ular nuqul sovuqda, tog'-toshlarda, qop-qorong'i o'rmonlarda yashaydi. Bu nihoyatda qo'rqinchli-ku. Bo'rilar hujum qilib qolsa nima bo'ladi? Bekey xolaga sehrli beshikni shoxida kim olib keladi keyin?

U tashvish aralash uyquga ketdi va uxlayotib Shoxdor ona bug'udan O'razqul va Bekey xolaga qayindan yasalgan beshik olib kelishni yolvorib so'radi: «Ular ham farzand ko'rishsin, ular ham farzand ko'rishsin», deb iltijo qildi. U uzoqdan beshik qo'ng'iroqchasining ovozini eshitdi. Shoxdor ona bug'u shoxida sehrli beshikni ko'tarib olgancha shoshib kelardi...

YETTINCHI BOB

Saharda bola qo'l sharpasidan uyg'ondi. Bobosining qo'llari sovuq, daladan kelgandi. Bola beixtiyor junjikdi.

— Yot, yotaver, — Bobo kuflab qo'llarini isitdi, uning peshanasini siladi, keyin kaftini uning ko'kragiga, qorniga qo'ydi. — Tobing qochgan shekilli, — achindi bobo. — Issig'ing bor. Men shunchaki yotibsan deb o'yabman. Maktab vaqt ham bo'ldi.

— Men hozir, hozir turaman, — bola boshini ko'tardi, shu payt hamma narsa ko'z o'ngida gir aylanib ketdi va qulqlari g'uvulladi.

— Turishni xayolingga ham keltirma. — Bobo bolani yotqizdi. — Sen kasalni maktabga kim olib boradi? Qani, tilingni ko'rsat-chi.

Bola o'zinikini ma'qullashga urinib ko'rdi:

— Muallima urishadi. Darsni qoldirganni juda yomon ko'radi u...

— Urishmaydi. Men o'zim aytaman. Qani bo'l, tilingni ko'rsat.

Bobo diqqat bilan bolaning tili va tomog'ini ko'rdi. Tomir urishini uzoq kuzatdi: bobosining qora mehnatda qotib ketgan qattiq qo'llari bolaning issiq, terga botgan qo'llalaridan tomir urishini arang tutib oldi. Chol nimagadir ishonch hosil qildi-da, tinchlantirgan ohangda dedi:

— Xudo mehribon. Ozgina shamollabsan, xolos. Sovuq o'tgan. Bugun to'shakda yotib tur, uyqungdan oldin men sening tovoning bilan ko'kragingga issiq dumba yog'i surtib qo'yaman. Terlaysan, xudo xohlasa ertalabgacha otdek bo'lib ketasan.

Kechagi voqealarni va yana o'zini nimalar kutayotganini eslab, cholni g'am bosdi, nabirasining to'shagida o'tirib xo'rsindi va o'yab qoldi.

— Xudo podsho, — shivirladi xo'rsinib turib. — Qachon tegdi senga bu kasal? Nega aytmay yurding? Kechqurun,

chog'i?

— Kechga yaqin. Daryoning sohilida bug'u ko'rganimda. Men siz tomonga chopdim. Shundan keyin sovqotib ketdim.

Chol nima uchundir aybdor ohangda dedi:

— Ha, mayli... Sen yot, men esa boray. U o'midan turdi, lekin bola uni to'xtatib:

— Bobo, o'sha Shoxdor ona bug'uning o'zi-a? Xuddi sutday oppoq, ko'zları mana bunday, xuddi odamga o'xshab qaraydi...

— Tentakkina, — jilmaydi Mo'min chol. — Ha, sen aytgandek bo'la qolsin. Balki, u o'sha karomatl ona bug'udir, — dedi u past ovoz bilan, — kim bilsin? Men o'ylaymanki...

Chol gapini tugata olmadi. Eshik oldida kampir paydo bo'ldi. U hovlidan shoshilib kirdi, nimanidir payqagan edi.

— Huv anuv yoqqa bor, chol, — ostonadan turib gapirdi kampir. Mo'min bobo shu zahoti birdan qalbi cho'kib, biron yeri lat yegandek, achinarli bir holga tushib qoldi.

— U yoqda odamlar yog'ochni daryodan mashina bilan chiqarmoqchi bo'lishyapti, — dedi kampir. — Sen, albatta, bor, nima buyurishsa qil... Voh, esim qursin, sut hali pishirilgani yo'q-ku, — kampir xatosini payqadi-da, plitaga o't yoqib, idish-tovoqni taraqlatishga tutindi.

Cholning qovog'i osildi. Unga qandaydir e'tiroz bildirgisi, nimanidir aytgisi kelardi. Lekin kampir og'iz ochirgani qo'ymadi.

— Nimaga endi turib qolding? — g'azabga mindi kampir.
 — Nimaga o'jarlik qilyapsan? Sen bilan menga kim qo'yibdi o'jarlikni, boshimga bitgan balo bo'lding-ku. Ularga qarshi turishga qanday holing bor? Ana O'razqulning oldiga qanaqa odamlar kelishdi. Mashinalariyam antiqa. Ortsanglar bo'ldi, o'nta yog'ochni tog'ma-tog' olib keta oladi. O'razqul esa bizga qiyo boqmay qo'ydi. Men uni ko'ndirish uchun qanchalik harakat qilmadim, qanchalik o'zimni yer-

ga urmadim. Qizingni ostonaga yo'latmadi. Pushtsiz qizing Seydahmadnikida o'tiribdi. Ko'zları shishib ketgan. U ham seni miyasi achigan chol deb qarg'ayapti...

— Yetar endi, — chol chiday olmadi va eshikka yo'l olarkan, dedi: — qaynoq sut ber, bolagina kasal bo'lib qolibdi.

— Beraman, qaynoq sut beraman, bor, bora qol, xudo xayringni bersin. — U cholni kuzatgandan keyin ham hamon javrardi: — Nimaga bunday qiliq chiqarib qoldi? Hech qachon, hech kimga gap qaytarmasdi, mo'min-qobil, xokisor edi, mana endi bo'lsa... Tag'in O'razqulning otiga minibdiya, yana chopganiga kuyaymi. Buning hammasi sening kasringga, — u bola tomonga o'grayib qaradi. — Kim uchun baloga giriftor bo'lyapti o'zi...

Keyin bolaga u jizg'irilgan yog' bilan qaynoq sut olib keldi. Sut bolaning labini kuydirdi. Kampir esa uni zo'rlar, majbur qilardi:

— Ich, issiqroq ich, qo'rqma. Shamollashni faqat issiq bilan haydaysan.

Bola kuyib borar, ko'zlariga yosh qalqib chiqqandi. Kampir ham birdan shafqatliroq bo'lib qoldi:

— Xo'p, sovut, ozroq sovutgin... Menga endi shu yetmay turgan edi, kasalingni shunday paytga to'g'ri kelganini qara! — xo'rsindi u.

Bolaning qachondan beri siygisi qistardi. U o'midan turib butun badanida allaqanday g'ayritabiyy, shirin hor-g'inlik sezdi. Biroq kampir buni payqagan edi:

— Nima, yozilmoqchimisan?

— Ha, — tan oldi bola.

— To'xtab tur, hozir. Kampir uyga tog'ora olib keldi.

Bola o'ng'aysizlanib teskari o'girilib jomga choptirdi, siydigining bunday sariq va qaynoqligiga ajablanardi.

Endi u o'zini ancha yaxshi his qildi. Boshining og'rig'i ham kamaydi. Bola to'shakda tinchgina yotar, buvisining xizmatidan minnatdor bo'lib turib, xayoldan o'tkazdi: ertaga ertalab sog'ayib, albatta, maktabga borishi kerak. U yana

maktabida yaqinda o'zlarining o'rmonida paydo bo'lgan uch bug'u haqida qanday qilib hikoya qilib berishigacha o'yab qo'ydi, ya'ni bug'ularning oq urg'ochisi – bu o'sha Shoxdor ona bug'u, uning kattagina va baquvvat bolasi ham bor, ular bilan ulkan shoxli bahaybat qo'ng'ir bug'u ham birga, u juda kuchli bo'lib, Shoxdor ona bug'u va uning bolalarini bo'rilardan qo'riqlaydi. U yana shular bilan birga, agar bug'ular shu yerda qolib, hech qayoqqa ketib qolmasa, unda Shoxdor ona bug'u tezda O'razqul amaki bilan Bekey xolaga sehrli beshik keltirib berishini ham hikoya qilishni ko'ngliga tugib qo'ygan edi.

* * *

Bug'ular esa ertalab suv ichgani tushdi. Qisqa kuz qu-yoshi tog' tizmalarining yarmiga ko'tarilganda ular yuqoridagi o'rmondan chiqib keldi. Quyosh ko'tarilgan sari, pastda tog'lar orasi shuncha yorug' va iliq bo'lib borardi. Tungi g'avg'odan so'ng o'rmon jonlangan, nur va bo'yoqlar jilva qilar edi.

Bug'ular daraxtlar orasidan o'tib, oftobro'y yalangliklarda isinib, shabnamli barglarni butog'i bilan chimdib shoshmay kelardi. Ular o'sha tartibda: – oldinda erkak bug'u, o'rtada bug'ucha va oxirida – ikki biqini do'ppaygan Shoxdor ona bug'u. Bug'ular kecha O'razqul Mo'min bobo bilan la'nat qarag'ay yog'ochni daryoga olib tushgan o'sha so'qmoqdan kelishardi. Sudrash natijasida chimzor yuzasida qoldirgan bir tekisdagi taram-taram izlar tog'li qora tuproqda hali ham boyagi-boyagidek turardi. Bu so'qmoq kechuvga, yog'och tashlab ketilgan joyga olib borardi.

Bug'ular bu yer suv ichishga o'ng'ay bo'lgani uchun shu joyga yo'l soldi. O'razqul, Seydahmad va yog'ochga kelgan ikki kishi tros¹ bilan daryodan yog'ochni sudrab

¹ Tros (lotincha: tros) – tolali materiallar, po'lat simlar, sun'iy tolalardan eshilgan, pishiq yo'g'on arqon, kanat.

chiqish uchun mashinani qulayroq joyga haydab kelishni ko'zdan kechirish uchun shu tomonga kelishardi. Mo'min bobo boshini quyi solib, imirsilab orqaroqda kelardi. U kechagi janjaldan so'ng nima bo'lishini, o'zini qanday tutishini, nima qilishini bilmasdi. O'razqul uni ishga qo'yadimi? Kechagidek haydab solmasmikin? Agar: «Senga nima bor bu yerda? Aytdim-ku, sen ishdan bo'shatilgansan!» desa-chi. Odamlar oldida so'kib, uyg'a jo'natib yuborsachi? Shuhbalar cholni iztirobga solar, u azobda, arang jon hovuchlab borardi. Orqadan kampir kuzatib kelardi. U go'yo shunchaki qiziqsinayotgandek edi. Biroq aslida u cholga soqchilik qilib borardi. Mo'min chaqqonni O'razqul bilan yarashtirishga, O'razqulning kechirishiga muyassar bo'lishi kerak edi.

O'razqul xo'jayinchasiga gerdayib odimlardi. Hansirab, pishillab atrofsga o'qrayib nazar tashlardi. Ko'p ichganidan boshi zirqirab og'rib tursa ham, u o'zi-da qasoskorona qoniqish sezardi. U qayrilib qaraganida Mo'min boboning g'izillab kelayotganini ko'rdi, xuddi egasidan kaltak yegan sadoqatli itning o'zgina-si. «Hechqisi yo'q, hali meningsovunimga kir yuvmabsan. Endi senga qiyo ham boqmayman. Sen men uchun yo'qsan. Sen hali o'zing oyog'imga bosh urib kelasan, – ichi qoralik bilan quvondi O'razqul o'tgan kecha xotinini tepib ostonadan haydab chiqarganida xotini oyog'i ostida qanday dahshatli ovoz bilan chinqirganini eslarkan. – Mayli. Mana bularni yo'g'och bilan jo'natay, men hali ularning kunini ko'rsataman, mayli, menga desa bir-biri bilan g'ajishib o'lishsin. Endi qizi otasining ko'zini o'yadi. Vahshiylashib ketgan naq bo'ri-ya», – O'razqul kelgan kishi bilan oraliq masofada gaplasha bora turib, yo'l-yo'lakay shularni xayoldan o'tkazdi.

Bu odamni Ko'katoy deb atashardi. U qop-qora, baquvvat kishi bo'lib, ko'l bo'yidan edi, jamoa xo'jaligida hisobchilik qilardi. O'razqulning eski qadrdoni edi. Bundan

o'n ikki yil avval Ko'katoy o'ziga uy qurgandi. O'razqul yog'ochdan yordam qildi. Taxta tildirishi uchun yo'g'on yog'ochlarni arzonga sotdi. Keyin bu odam katta o'g'lini uylantirdi, yoshlarga ham uy qurdi. Yana O'razqul uni yo'g'och bilan ta'minladi. Endi Ko'katoy kichik o'g'lini ayirgandi va yana qurilish uchun yog'ochga muhtoj bo'lib qoldi. Yana eski oshna – O'razqul kuniga yaradi. Hayot qanchalik og'ir-a. Birini qilasan – shu bilan, ha, endi tinch yashayman deb o'ylaysan. Hayot esa yana nimanidir o'yab chiqaradi. Shuning uchun ham O'razqulga o'xshagan odamlarsiz qo'ling hech qayoqqa yetmaydi.

– Xudo xohlasa, tezda uy to'yiga taklif qilamiz. Boring, xursandchilik qilamiz, – dedi Ko'katoy O'razqulga.

U o'z-o'zidan mag'rurlanib, pishillagancha, papirosnib burqsitardi.

– Rahmat. Aytilgan joydan qolmaymiz, aytmagan joyga bormaymiz. Chaqirsang, boraman-da. Senikida birinchi mehmon bo'lishim emas. Men hozir sen kech bo'lishini kutsang, qalay bo'larkin, deb o'ylayapman, qorong'ida jo'nasang deyman-dal Eng muhimi, sovxozi ichidan bilintirmay o'tib ketish. Agar sezib qolishsa, ish chatoq...

– Bu-ku to'g'ri-ya, – ikkilandi Ko'katoy. – Biroq kechgacha ancha kutish kerak-da. Sekin ketaveramiz. Yo'il yoqasida postlar yo'q-ku, bizni tekshirib ko'rsa?..

Favqulodda, militsiyaga duch kelib qolinsa yoki yana boshqa birortasiga...

– Ha-ha, bunisi ham bor, – to'ng'illadi O'razqul, jig'il-don qaynashidan va bosh og'rig'idan aftini bujmaytirib. – Yuz yil ish bilan qatnaysan, yo'lda bitta ham itga duch kelmaysan, agar yuz yilda bir marta yog'och ortib o'tsang bas, qo'lga tushasan. Hamisha shunday bo'ladi...

Har kim o'zicha o'yab, jim qoldi. Kecha yog'ochni daryoga tashlab ketishga to'g'ri kelgani O'razqulga qattiq alam qildi. Agar yog'och tayyor bo'lganidami, tundayoq ortib bo'lishardi-da, tong saharda mashinani jo'natib yubo-

rardı... Eh, kecha falokatni sotib oldi-ya. Buning hammasi qari jinni Mo'minning kasriga bo'ldi, g'alayon ko'tarmoqqa qaror qildi. Qaramlikdan, bo'ysunishdan qutulmoqchi bo'ldi. Xo'p, ko'ramiz! Hammasi ham mayli-ya, amma bu niyattingga osonlikcha erisha olmaysan...

Odamlar daryoning qarama-qarshi qirg'og'iga kelishganda bug'ular suv ichardi. G'alati zot bu odamlar – hovliqma, g'ala-g'ovurli. O'z ishlari va suhbatlari bilan band bo'lib, qarshilarida – daryoning narigi yog'ida turgan jonivorlarni sezishmadı.

Bug'ular daryo bo'yidagi ertalabki shafaq rangli butalar orasida, top-toza mayda shag'alli qirg'oqda to'piqqacha suvgaga botib turardi. Ular shoshmasdan, to'xtab-to'xtab qultum-qultum suv ichardi. Suv muzdek edi. Quyosh esa tepadan tobora yoqimli qizitardi. Tash-nalikni qondirib, bug'ular oftobdan huzur qilardi. Yo'lda shox-butoqlardan to'kilgan quyuq shabnam yelkalarida qurirdi. Bug'ular yelkasida yengil hovur ko'tariladi. Osoyishta va saxiy edi shukun ertasi.

Odamlar esa shunda ham bug'ularni sezishmadı. Ular dan biri mashinaga qaytdi, boshqalari esa qirg'oqda qolishdi. Bug'ular quloqlarini qimirlatib, ahyon-ahyon ulargacha yetib kelgan ovozlarni hushyor tinglab turdi va qirg'oqning u yuzida pritsepli avtomashina paydo bo'lganida etlari junjikib, qotib qolishdi. Mashina guvullab hayqirardi. Bug'ular bezovtalanib ketishga chog'landi. Lekin mashina birdan to'xtab qoldi, guvullah ham bosildi. Jonivorlar sekinladi. Har holda ular sekin-sekin joylaridan qo'zg'alaverdi – odamlar narigi qirg'oqda baqirishib gaplashishar va shoshilinch ravishda harakat qilishardi.

Bug'ular mayda toshloqdagi so'qmoqchadan sekininga jo'nashdi, ularning yelkalari, shoxlari va harakatlari ham butalar orasidan ko'rinish turardi. Odamlar shunda ham ularni payqashmadı. Faqatgina bug'ular ochiq yalanglikdagi sel yuvib ketgan quruq qumni kesib o'tayotganida, binafsha-

rang qum ustida, oftobning ravshan nurida, odamlar ularni ko'rib turli holatda og'iz ochgancha angrayib qolishdi.

— Qara, qara, nima u! — birinchi bo'lib qichqirdi Seydahmad. — Bug'ular! Qayoqdan kelib qoldi bu yerga?

— Nega qichqirasan, nega to'polon ko'tarasan? Qanagasiga senga bug'u bo'ladi, kiyik-ku ular. Biz ularni kecha ham ko'rgan edik, — beparvo gapirdi O'razqul. — Qayoqdan keldi emish. Keldi-da, keladigan bo'lib qoldi.

Bay, bay, bay! — zavqlanib ketdi Ko'katoy va zavqidan tomog'ini bo'g'ib turgan ko'yak yoqasining tugmalarini bo'shatdi. — Silliqligini qarang-a, — dedi u maftun bo'lib, — semiribdi...

— Urg'ochisini qarang, qanaqa! Qadam tashlashini ko'-ring, — dedi haydovchi ko'zlarini chaqchaytirib. — Voh xudo, ikki yoshli urg'ochi bolasi. Birinchi marta ko'rishim.

— Erkagi-chi! Shoxlarini ko'r! Qanday ko'tarib yurga-nikin? Ular hech nimadan qo'rqishmaydi. Qayoqdan kelib qoldi bular, O'razqul? — To'ng'iz ko'zlarini chaqnatib, nafs balosida surishtirishga tushdi Ko'katoy.

— O'rmondan chog'i, — javob qildi O'razqul viqor bilan, egalik obro'sini his qilgan holda. — Dovonning orqasi-dan kelgan, narigi tomondan. Cho'chimaydi. Chunki hurki-tilmagan.

— Eh, miltiq bo'lgandami hozir! — og'ziga kelganini gapirdi Seydahmad. — Un pud¹ go'sht qilarmidi, a?

Shu damgacha qo'rqib-pisib bir chekkada turgan Mo'-minning sabri chidamadi:

— Nima deyapsan, Seydahmad. Ularni ovlash taqiqlan-gan, — dedi sekkingina.

O'razqul qosh-qovog'ini uyib, cholga ko'z qirini tashlab qo'ydi. «Mening oldimda ovozingni chiqar-yapsanmi!» — nafrat bilan xayoldan o'tkazdi u. Uni so'kkisi va bir urib o'ldirib qo'ya qolgisi keldi, lekin o'zini tiydi.

¹Pud (totincha: pondus — og'irlilik, o'lechov) — 16,38 kilogrammga teng og'irlilik o'lechov birligi. Metrik o'lechovlar tizimi qabul qilinganiga qadar qo'llangan.

Har holda begona odamlar bor.

— Befoyda o'rgatishning keragi yo'q, — jahd bilan so'z qotdi u Mo'minga qaramay. — Ular yashaydigan joyda ov-lash taqiqlangan. Bizda esa ular yashamaydi. Biz bo'lsak ular uchun javob bermaymiz. Tushunarlimi? — U o'zini yo'qotib qo'ygan cholga vajohat bilan qaradi.

— Tushunarli, — itoatkorona javob qildi Mo'min va bosh eggancha chetga chiqdi. Kampir yana yashirinchaligining qo'liga turtdi.

— Jim bo'lsang-chi, — ta'na bilan shivirladi u. Hamma qandaydir xijolatda qolganday yerga qarab turardi.

Yana so'qmoq orqali jo'nab ketayotgan jonivorlar orqasidan kuzatishga tushishdi. Bug'ular qoyaga ketma-ket ko'tarilib borardi. Oldinda qo'ng'ir erkak bug'u o'zining qudratli shoxlarini mag'rur tutib borar, uning orqasidan shoxsiz bug'ucha va bu namoyishga ergashib Shoxdor ona bug'u borardi. Qirdan siljib tushgan tuproqning tiniq qo'y-nida bug'ular ravshan va latif ko'zga tashlanardi. Ularning har bir harakati, har bir qadami yaqqol ko'rinish turardi.

— Eh, qanday go'zallik! — shodligini ichiga sig'dira ol-madi haydovchi. Bu soqqako'z yosh yigit ko'rinishdan juda yosh edi. — Afsus, fotoapparatni olganimda zo'r ish bo'lardi-ya.

— Xo'p, mayli, go'zalligini qo'ya tur, — uning so'zini bo'ldi norozilik bilan O'razqul. — Hech narsaga arzimaydi. Go'zallikka qorning to'yarmidi. Qani, bo'l, mashinani orqasi bilan qirg'oqqa hayda, to'g'ri suvga, yoni bilan albatta. Sen esa Seydahmad, oyog'ingni yech, — o'z hukmidan ichida lazzatlanardi u. — Sen ham, — haydovchiga buyruq qildi u. — Bo'linglar, yog'ochni trosga bog'langlar. Qani ildam-roq. Hali ish ko'p.

Seydahmad etikni yechishga tutindi. Etigi unga kichikroq edi.

— Nimaga qarab turibsan, yordamlash unga, — cholni sekingina tutib qo'ydi kampir. — o'zing ham yech etizing-

ni, suvga tush, – g'azabli pichirladi u.

Mo'min bobo Seydahmadning etigini tortdi, o'zinikini ham bir zumda yechib bo'ldi. Shu paytda O'razqul bilan Ko'katoy mashinaga buyruq berishardi:

– Bu yoqqa hayda, u yoqqa hayda.

– Chapga, ozroq chapga. Mana shunday.

– Yana ozgina.

Mashinaning ko'nikilmagan hayqirig'ini eshitib, bu'ular so'qmoqda qadamini tezlatdi. Olazarak nazar tashlab, jarlikdan sakrab o'tdi va qarag'aylar orasiga yashirindi.

– O, g'oyib bo'ldi! – xatosini birdan anglab qoldi Ko'katoy. U shunday afsus bilan entikardiki, xuddi qo'lida-gi o'ljasidan ayrilganday edi.

– Hechqisi yo'q, hech qayoqqa ketmaydi ular! – uning xayolidagini topib va bundan xursand bo'lib O'razqul kerilib qo'ydi. – Bugun kechgacha jo'namaysan, mening mehmonim bo'lasan. Xudoning o'zi kam qilmasin. Izzat-hurmat bilan men seni mehmon qilaman. – U xaxolab turib oshnasining yelkasiga urib qo'ydi. O'razqul xushchaqchaq ham bo'la olardi.

– Xo'p, sen aytgancha bo'la qolsin, sen mezbon, men mehmon, – ko'na qoldi azamat Ko'katoy, iljayarkan yo'-g'on sariq tishlarini ko'rsatib.

Mashina allaqachon orqa g'ildiraklarining yarmigacha suvga botib qirg'oqda turardi. Chuqurreq kirib borishga haydovchining yuragi dov bermadi. Endi trosni yog'ochga olib borish qolgan edi. Agar tros kaltalik qilmasa, yog'ochni suv ostidagi toshlarning asirligidan tortib olish unchalik qiyinchilik tug'dirmasdi.

Tros po'latdan – uzun va og'ir. Uni suv ichidan yo-g'ochga tortib borish kerak. Haydovchi istamaygina etigini yecha boshladi, cho'chinqirab suvga qarab qo'ydi. U hali qat'iy qarorga kelolganicha yo'q: suvga etik bilan tushishga arzirmikin yoki yaxshisi yechsamikin. «Yalangoyoq bo'l-ganim ma'qul, shekilli, – o'yladi u. – Baribir suv qo'njim-

dan oshib ketadi. Chuqurligi sal kam songa keladi. Keyin kun bo'yi ho'l etikda yurish osomni». Lekin u shu bilan birga hozir daryoda suv qanchalik sovuq bo'lishini ham o'zicha tasavvur qildi. Bu holdan Mo'min bobo foydalanib qoldi.

— Sen yechinma, o'g'lim, — otilib keldi uning oldiga. — Biz Seydahmad bilan o'zimiz tushamiz.

— E, qo'yavering, arzimaydi, oqsoqol, — qarshilik qildi uyalib ketgan haydovchi.

— Sen mehmongan, biz shu yerning odamimiz, sen rulga o'tir, — ko'ndirdi Mo'min bobo uni.

Seydahmad bilan ikki kishi po'lat trosni o'ramdan bo'shatib suvning ichiga ko'tarib kirishganda Seydahmad dodlab, boloxonali qilib so'kindi:

— Uh, uh, suv emas, muz!

O'razqul bilan Ko'katoy muruvvatli kulishib, uni g'ayratlanadirishdi:

— Chida, chida! Seni isitadigan narsa topamiz! Mo'min bobo esa churq etmasdi. U hatto muzday sovuqni sezmadni. Ko'zga ko'p tashlanmaslik uchun boshini yelkalari ichiga tortib, sirg'anchiq suv osti toshlari ustidan yalangoyoq borarkan, xudodan yolg'iz bir nimani so'rardi — ishqilib, O'razqul uni qaytarmasin, ishqilib, quvib yubormasin, ishqilib, odamlar oldi-da haqorat qilmasin, bu ahmoq baxti qaro cholni kechirsin.

O'razqul hech nima demadi. U Mo'minni odam o'mida ko'rmaganidan go'yo uning g'ayratiga ham e'tibor qilmaganday edi. Qalbida esa tantanavor his sezar, axir har qanday bo'lmasin isyonkor cholni bo'ysundirdi-ku. Qandaydir ichi qoralik bilan kuldil O'razqul o'zicha, — emaklab, oyog'imga yiqilding-ku. Eh, kattaroq amaldor bo'lqanim-dami, bundan ham kattaroqlarning shoxini qayirib qo'yardim. Shunaqalarni tiz cho'ktirib, tuproqda emaklattirib qo'ymasmidim. Menga, hech bo'lmasa, jamoa xo'jaligini-mi yoki sovxoznimi berishsa ekan. Tartibga solib qo'ygan

bo'lardim. Odamlarni izdan chiqarib yuborishdi. Endi esa o'zlarini voh, raisni hurmat qilishmayotir, direktorni hurmat qilishmayotir deb shikoyat qilishadi. Qandaydir cho'pon ham boshliq bilan xuddi tengdek gaplashadi. Satqai amal ket, ahmoqlar! Ular bilan shunaqa muomala qilib o'tirish kerakmi? Zamonlar bo'lgan-ku, axir, boshlar uchib ketgan, hech kim churq etmagan. Aksincha, ko'proq yaxshi ko'trishgan, ko'proq kuylashgan. Mana bu xo'p zamon bo'lgan-da! Endi-chi? Yaramaslarning eng yaramasi hisoblangan mana shu chol ham dabdurustdan gap qaytarishni o'yab topdi. «Xo'sh, xo'sh, emakla oyog'im ostida, emakla», – badxohlik bilan kului O'razqul, har zamon-har zamonda Mo'min chol tomonga qarab qo'yarkan.

U esa muzday suvda xayolga cho'mib, tomirlari tortishib, Seydahmad bilan birga trosni ko'tarib borarkan, O'razqul meni kechirgan ko'rindi, deb mammun bo'lardi. «Sen endi men qari cholni kechir, shunday bo'lib chiqqani uchun, – xayolan O'razqulga murojaat qilardi u. – Kecha chiday olmadim. Maktabga nabiram oldiga ot choptirib ketdim. Axir u yolg'iz, mana shuning uchun ham iching achiydi-da. Mana bugun esa u maktabga ham bormadi. Tobi qochibdi nimagadir. Esingdan chiqar, kechirgin. Axir sen ham menga begona emassan-ku. O'ylaysanki, men senga va qizimga baxtni ravo ko'rmaymanmi? Xudo bersa, qani, nabiramning ingalaganini eshitsam – xudo ursin, baxtimdan ko'zimga yosh kelardi. Faqat sen xafa qilma qizimni, kechir meni. Agar ishlash bo'lsa, toki tanimda jonim bor ekan, ishlaganim bo'lsin. Hamma ishni qilaman. Sen faqat buyursang, bas...»

Kampir qirg'oqning bir burchida tikka turib, o'zinig imo-ishoralari va butun harakatlari bilan cholga: «Harakat qilgin, chol! Ko'rdingmi, u seni kechirdi. Mening aytganimni qilaver, hammasi joyiga tushadi», – derdi.

* * *

Bola uxlardi. U bir martagina allaqayerdandir otilgan miltiq ovozidan uyg'onib ketdi va yana uyquga cho'mdi. Kechagi mashaqqatli uyqusizlik va bemorlikdan so'ng bugun u birmuncha tinch va miriqib uxladi. U uyquda ekan, isitma aralash badan qaqshog'i azobini tortmay, oyoqlarini erkin uzatib to'shakda yotib dam olishning naqadar rohat ekanligini his etdi. Agar buvisi bilan Bekey xola bo'limganda u shu uxlagancha uxbab yotaverardi. Ular ovoz chiqarmay gaplashishga harakat qilishsa-da, idish-tovoqlarning shaqir-shuquridan bola uyg'onib ketdi.

— Mana bu katta kosani ushlagin-da, ovqat olgin, — deb jonlanib gapirdi kampir narigi xonada. — Men esa chelak bilan elakni olib kelay. Voy belim, madorim qurib ketyapti. Ozmuncha ish qildikmi? Xudoga shukur, juda xursandman.

Eh, buvijon, nimasini aytasiz, men ham shunchalik xursandmanki, kecha shundayam jonimdan to'yib ketganim. Agar Guljamol bo'limganda o'zimni o'zim o'ldirardim, — dedi Bekey.

— U haqda uni-buni deb yurasan yana, — tinchitib qo'ydi kampir. — Qalamplimi oldingmi? Ketdik. Sening tinchishing uchun xudoning o'zi yordam qo'lini cho'zdi. Ketdik, ketdik.

Uydan chiqayotib bo'sag'ada Bekey xola kampirdan bola to'g'risida so'radi:

— U hamon uxlayaptimi?

— Mayli, uxbab tura qolsin, — javob berdi kam pir.

— Sho'rva tayyor bo'limganda issiqliqna keltirib beramiz.

Bola ortiq uxlay olmadi. Hovlidan oyoq tovushlari va odamlarning gaplashgani eshitilib turardi. Bekey xola kulib yubordi, Guljamol va kampir ham unga qo'shilib kuldi. Qandaydir notanish ovozlar qulqoqqa chalindi. «Ha, bular, hoynahoy kecha oqshom kelgan odamlar, — deb o'yladı bola. — Demak, ular hali ketishmabdi-da». Faqat bobosi Mo'mingina ko'rinasdi, ovozi ham eshitilmasdi. U qa-

yodda ekan? Nima qilyapti ekan?

Bola tashqaridagi ovozlarga qulq solib, bobosini kutib yotdi. U bobosi bilan kechagi ko'rgan bug'u haqida juda gaplashgisi kelardi. Hademay qish kiradi. Ular uchun ham o'rmonda ko'proq yem-xashak hozirlash kerak. Yeb yayrasin. Ularni shunday o'rgatish kerakki, odamlardan hech qo'rqlmaydigan, to'ppa-to'g'ri daryodan o'tib hovliga kela-veradigan bo'lzin. Bu yerda ham ularga shunday xo'rak berish kerakki, ular uchun bu juda tansiq bo'lzin. Qiziq, ular hammadan ko'ta nimani yaxshi ko'rishar ekan-a? Urg'ochi bug'u bolasini o'rgatib olsang-da, u doim orqangdan qolmay ergashib yursa. Qanday ajoyib bo'lardi. Sen bilan maktabga ham birga borib kelgan bo'larmidi?..

Bola bobosini kutardi, lekin undan darak yo'q. Bir vaqt Seydahmad kelib qoldi. U nimadandir juda mammun. Og'zi qulog'ida edi. Seydahmad kallasini chayqab o'z-o'zicha iljayardi. U yaqinroq kelganda dimog'idan spirit¹ hidi anqib ketdi. Bola O'razqulning o'zboshimchaliklarini, bobosi va Bekey xolaning azob chekishlarini eslatuvchi bu badbo'y hidni juda yomon ko'rardi. Lekin Seydahmad ichganda aqliy jihatdan uncha hushyor bo'lmassa ham, juda saxiy, muloyim va kishi qalbiga ozor bermaydigan hazil-mutobiyalari bilan O'razquldan farq qilardi. Bunday vaqtarda u bilan bobosi Mo'min o'rtasida taxminan shunday suhabat ketardi.

— Nega buncha tentaklarga o'xshab kulasan, Seydahmad? Kayfing taraqmi deyman?

— Oqsoqol, men sizni shunday sevamanki. Rostini aytsam, xuddi o'z otamdek.

— E-e, seni qara-yu, sening yoshingda... Boshqalar mashina haydar yuribdi. Sen bo'lsang gapingni uddalab gapira olmaysan. Agar men sening yoshingda bo'lganimdam!

¹Spirit (inglizcha: spirit < latincha: spiritus – nafas, dam; Jon, ruh) – serkraxmal, shirali mahsulotlardan (bug'doy, kartoshka va boshqalardan) haydash yo'lli bilan hosil qilinadigan, alkogolga boy, o'tkir ta'nali, tussiz, yonuvchi suyuqlik.

hech bo'lmaganda traktor haydagan bo'lardim.

— Oqsoqol, menga armiyada komandirimiz bu ishga layoqatsizligimni aytgan edi. Biroq piyodalar safida xizmat qildim. Piyoda askarsiz ish bitmaydi-ku axir...

— Piyoda askar emish! Piyoda askar emas, ishyoqmas-san. Xotining bo'lsa... Xudo ham tengiga qo'shmas ekan. Senga o'xshaganning yuztasi bitta Guljamolga arzimaydi.

— Shuning uchun ham biz er va xotin bu yerda yuribmiz-da, oqsoqol.

— Ha, seni gapga qo'ysa... Ho'kizday kuching bor, aql esa... — Umidsiz qo'l siltab qo'ydi Mo'min bobo.

— Mu-u-u, — deb ma'raganday kulib qo'ydi Seydahmad.

Shundan keyin u hovlining o'rtasida turib olib o'zining allaqanday eshitib olgan g'alati ashulasini kuylay boshladi:

Sariq-sariq tog'lardan,

Sariq otda men keldim.

Och eshiging, ey, sariq savdogar,

Biz ichamiz sariq vinodan.

Qo'ng'ir-qo'ng'ir tog'lardan,

Qo'ng'ir otda men keldim.

Och eshiging, ey, qo'ng'ir savdogar,

Biz ichamiz qo'ng'ir vinodan...

Shu tarzda davom etib ketaverardi, chunki u ba'zan tog'dan tuyada kelgan bo'lsa, ba'zan xo'rozda, sichqonda, toshbaqada, xullas, nimaiki jonivor bo'lsa, o'shalarda kela-verardi. Mast Seydahmad bolaga hushyorligiga qaraganda yoqimliroq ko'rinyotgandek edi. Shuning uchun ham Seydahmad shirakayf bo'lib kelganda bola ochiq ko'ngillik bilan iljayib qo'yardi. — E-ha! — xitob qildi Seydahmad ajablanib. — Seni kasal deyishgan edi-ku. Ha, sen umuman kasal bo'lmaysan. Sen hovlida nega o'ynamay qolding? Bunaqasi ketmaydi. — Seydahmad bolaning to'shagiga

ag'anab yotdi. Uning qo'llaridan va ust-boshidan spirit va yangi so'yilgan xom go'shtning hidi anqib turardi. U bolani quchoqlab o'pa boshladi. Uning o'sib ketgan dag'al soqoli bolaning yuzlarini timdalab achitardi.

— Bo'ldi endi, Seydahmad amaki. — Iltimos qildi bola.
— Bobom qani, ko'rmadingizmi?

— Bobong anavi yoqda, — Seydahmad qo'lini havoda noaniq aylantirdi. — Biz mana shu... Yog'ochni suvdan olib chiqdik. Va biroz isib olish uchun ichdik. Hozir esa u go'sht pishirayotir. Tur o'mingdan. Kiyimlaringni kiy, birga keta-miz. Bu nimasi! Yaxshi emas. Biz hammamiz u yerda bo'lsag-u, sen bu yerda yolg'iz yotsang.

— Bobom turmagin degan, — dedi bola:

Qo'ysang-chi bo'lмаган gapni. Yur, tomosha qilamiz. Bu har doim bo'lavermaydi-ku. Butun katta ziyofat. Qozon ham moy, cho'mich ham moy! Tura qol, — Seydahmad mastlarga xos qo'pollik bilan bolani kiyinishga majbur etdi.

— Men o'zim, — deb e'tiroz bildirdi boshi aylanayot-ganini his etayotgan bola. Biroq shirakayf Seydahmad uning so'ziga qulq solmadi. Modomiki, bola yolg'iz uyga tashlab qo'yilgan ekan. Seydahmad o'zining unga qilayot-gan yaxshiligidan juda marinun edi, ayniqsa, butun shunday kunki, tovoq ham moy, qoshiq ham...

Gandiraklab bola ham Seydahmad bilan birga uydan chiqqdi. Tashqari shamol, havo bulut. Bulutlar osmonda tez-tez bir-biriga qo'shilishib ketdi. Bola ayvondan chiqquncha havo ikki bor keskin o'zgardi. Charaqlab turgan quyoshli havoni ko'ngilni g'ash qiluvchi qorong'ilik bosdi. Bola bundan boshi og'riyotganini sezdi. Shamol yuziga gulxan-ning tutunini olib kelib urardi. Ko'zlarini achishdi. «Bugun kir yuvishayotgan bo'lsa kerak», — o'yladi bola, chunki kir yuvish kunlarida odatda shunday gulxan yoqilib, uchala uydagi katta qora qozonlarda suv isitilardi. Bunday qozon-larni bir kishi ko'tara olmaydi. Bekey xola bilan Guljamol ikkovlashib ko'tarishardi bu qozonlarni.

Bola bunday kir yuviladigan kunni yaxshi ko'rardi. Birinchidan, bunday kunlarda gulxan uydagi singari o'choqlarda emas, balki ochiq o'choqlarda yoqilib, uning atrofida o'ynash mumkin edi. Ikkinchidan, yuvilgan kiyimlarni ilish juda gashtli bo'lardi. Oq, ko'k, qizil matolarning arqonda osilib turishi hovliga zeb berib turardi. Bola arqonda osilib yotgan kiyimlarga bildirmasdan sekkingina kelib yuzlarini tekkizib o'tishni yaxshi ko'rardi.

Bu gal hovlida hech qanday yuvilgan buyumlar ko'rinnadi. Ammo katta go'sht bo'laklari bilan liq to'ldirilgan qozon ostiga kuchli o't yoqilgan bo'lib, qaynayotgan qozondan quyuq bug' ko'tarilardi. Go'sht pishib qolgan edi: go'shtning dami va gulkanning isi birga qo'shilishib, ishtahani qitiqlardi. Bekey xola bo'lsa, yangi qizil ko'yvak, yangi xrom etikda gulli shol ro'molni yelkasiga tashlab olgancha qozonga engashib, cho'mich bilan ko'piklarni olib tashlayotgan edi, Mo'min bobo esa uning yonida cho'kka tushgan holda o'choqdagi yonayotgan tarashalarni ag'darib qo'yardi.

— Ana, bobong, — dedi Seydahmad bolaga. — Ketdik.

O'zi bo'lsa:

— Sariq-sariq tog'lardan,

— Sariq otda men keldim, deb endigina xirgoyi qila boshlagan edi, sochi ustara da taqir olingan, yenglari shimarilgan va qo'lida bolta ushlagancha saroydan chiqib ketayotgan O'razqulga ko'zi tushdi.

— Sen qayoqda tentirab yuribsan? — dahshatli qichqirdi u Seydahmadga qarab. — Mehmon bu yerda o'tin yorsin, — u bosh irg'ab o'tin yorayotgan haydovchini ko'rsatdi, — sen bo'lsang qo'shiq aytib yur.

— E, hozir ana-mana deguncha, boplaymiz, — tinchlan-tirdi uni Seydahmad, haydovchiga qarab yo'nalar ekan. — Qani, uka, men o'zim.

Bola esa o'choq boshida cho'kka tushib o'tirgan bobosi tomon yaqinlashdi. U orqa tomondan kelgan edi.

— Bobo, — dedi u. Bobosi uni eshitmadi.
 — Bobo, — deb takrorladi bola va bobosining yelkasiga qo'lini tegizdi. Chol o'girilib qaradi, bola bobosi mast ekanligini sezmadni. U bobosining loaqal biron marta shirakayf bo'lganini ko'rmagan edi. To'g'ri, issiqko'llik biror cholning ma'rakasida hammasi — hatto ayollarga ham ichirishardi. Biroq bobosida bunday odat hali sodir bo'lma-gan edi.

Chol bolaga qandaydir begonaday, g'ayritabiiy va yovvoyi qarash qildi. Uning yuzlari qizarib ketgandi, u nabirasini ko'rib yana ham qizarib ketdi. Qizillik nim pushti rangga kirdi va shu zahotiyoq boboning yuzlari oqara bosh-ladi. Chol shoshilib o'midan turdi.

— Iye, senmi? — dedi u bo'g'iq ovoz bilan nabirasini bag'riga bosib. — Iye, senmi, — bundan boshqa biron so'z ayta olmadi. Undagi to'lqinlanish bolaga o'tgan edi.

— Tobingiz qochdimi, bobo? — tashvishlanib so'radi bola.

— Yo'q-yo'q. O'zim shunday, — ming'illadi Mo'min. — Sen bor, o'ynab kel. Men bu yerda o't yoqayapman, bu hammadan...

U nabirasini deyarli itarib yuborib, go'yo butun olam-dan yuz o'girganday, yana o'choqqa qarab o'girilib oldi. U tiz cho'kkancha, go'yo faqat o't bilan bandday biron yoqqa burilib qaramasdi. Chol nabirasining tarvizi qo'Itig'idan tushgancha, hovlida o'tin yorayotgan Seydahmad tomon yo'l olganini ham ko'rmadi.

Bola bobosiga nima bo'lganini, umuman, hovlida nima bo'layotganini tushunmasdi. U saroyga yaqinlashgan-dagina yungi yerga qaratib yoyilgan teri ustida yangi so'yilgan molning uyib qo'yilgan go'shtiga ko'zi tushdi. Terining chekkalaridan hamon xira qon tomchilari sizib tushayotgan edi. Sal nariroqda it ichak-chavoqlarni irilla-gancha silkilab tortardi. Uyulgan go'sht yonida allaqanday qoradan kelgan, barvasta notanish kishi to'nkaga o'xshab

do'ppayib o'tirardi. U Ko'katoy edi. U bilan O'razqul ikkala si pichoqni olib, go'sht maydalashardi. Ular qismlarga ajratilgan yog' va go'shtlarni yozib qo'yilgan terining turli joylariga xotirjamlik bilan, shoshmasdan irg'itib tashlamoqda edilar.

— Maza! Hidini aytmaysanmi! — dedi yo'g'on ovoz bilan haligi barvasta kishi, go'sht hidlab ko'rarkan.

— Ol, ol, o'z ulushingga tashla, — saxiyarcha taklif etdi O'razqul. — Buni sening kelishing sharafiga xudo yetkazdi. Bu har doim bo'lavermaydi. — O'razqul bu orada pishillab, ishdan boshini ko'tarib, taranglashgan qornini silab qo'ydi, uning ko'p yeb, ko'p ichganligi bilinib turardi. Uning nafasi qisilib xirillab qoldi, erkin nafas olish uchun boshini birdan yuqori ko'tardi. Uning sergo'sht, sigirning yelinidek yaltiroq yuzidan o'ziga bino qo'yganligi va to'qlik alomati sezilib turardi.

Bola devor tagidagi shoxli bug'u kallasini ko'rib esan-kirab qoldi, badani muzlab ketdi. Kesilgan kalla qop-qora qon tomchilarini oqizib, changda yumalab yotardi. Bu — yo'lda yotgan egri-bugri daraxtni eslatardi. Kalla yonida tizzadan qirqilgan to'rtta tuyeq yotardi. Bola bu dahshatli manzarani ko'rib cho'chib ketdi. U o'z ko'zlariga ishonmasdi. Uning oldida Shoxdor ona bug'uning kallasi yotardi. U bu yerdan qochib ketishni istardi, lekin oyoqlari unga itoat etmasdi. U kalla-pocha qilingan oq bug'uning qarshisida turardi. Kechagina Shoxdor ona bug'u bo'lib yurgan, unga oqko'ngillik bilan suqlanib qaragan, xayolan gapirishgan va shoxida qo'ng'iroqcha taqilgan sehrli beshik keltirishni iltijo qilib so'ragani o'sha bug'u edi. Nahotki bularning hammasi nogoh shaklsiz bir uyum go'shtga, shilingan teriga, kesilgan oyoqqa va uloqtirib tashlangan kallaga aylanib qolsa. Bolaning ketishi kerak edi, lekin u toshdek qotib, bu voqeanning qanday va nega sodir bo'lganini tushuna olmay turardi. Haligi go'sht bo'layotgan qora barvasta kishi uyulib turgan go'shtning ichidan buyrak oldi-da, uni

pichoqning uchiga sanchib bolaga uzatdi.

— Ma, bola, kabob qil, lazzatli bo'ladi, — dedi u. Bola qimirlamay turardi.

— Ol! — buyruq qildi O'razqul.

Bola beixtiyor qo'lini cho'zdi, so'ng muzdek qo'lida Shoxdor ona bug'uning hali ham issig'i ketmagan yumshoq buyragini g'ijimlagancha ushlab turdi. Shu payt O'razqul oq bug'uning kallasini shoxidan ushlab ko'tarib ko'rdi.

— Eh, og'irligini qarang-a, — u kallani tebratib, og'irligini salmoqlab ko'rdi, — bitta shoxining o'zi qancha keladi-ya. — U kallani g'o'laga ko'ndalang qilib qo'ydi va boltani olib shoxini ajratishga kirishdi.

— Mana, shox! — ishlab turib gapirardi u o'tkir boltani shoxlarining tubiga qadab. — Bu sening bobongga, — u bolaga qarab ko'z qisib qo'ydi. — O'lishi bilan bu shoxni uning qabriga qo'yamiz. Qani endi, kim bizga u kishini hurmat qilmaysizlar, deb ayta olar ekan. Yana nima kerak! Bunday shox uchun hatto bugunoq o'lsang arziydi! — deya boltani mo'ljalga olarkan, O'razqul xaxolab kulardi.

Shoxni osonlikcha olib bo'lmaydi. Uni olish juda qiyin edi. Mast O'razqulning boltasi nishonga borib tegmasdi, bu esa battar jahlini chiqarardi. Kalla g'o'la ustidan dumalab tushdi. Shunda O'razqul uni yerdayoq chopcha boshladidi. Kalla sirg'alib chiqib ketaverdi. O'razqul bolta ko'targancha uning orqasidan chopib yurdi.

Bola seskanib ketdi, har gal ketmoqchi bo'lib beixtiyor tisarilsa-da, bu yerdan ketishga o'zini majbur etolmasdi. Juda yomon tush ko'rib, uni allaqanday dahshatli bir kuch tutib turganday edi, u o'z joyida turganicha shu narsaga ajablanar ediki, kiprik qoqmay baqrayib turgan Shoxdor ona bug'uning ko'zları boltadan o'zini olib qochmasdi. Qo'rquvdan qisilib yumlmasdi. Kalla allaqachon loy va tuproqqa belangan bo'lsa ham, ko'z qorachig'i musaf-foligicha boqib turardi, astidan, u o'zini o'limga mahkum etgan shu yorug' jahonga tilsiz, unsiz hayratda qolib, ha-

mon boqib turgandek edi. Bola mast-alast O'razqul bilan ko'zi-ko'ziga tushib qolishdan cho'chirdi.

Shox hamon bo'sh kelmasdi. O'razqul esa borgan sari tutaqib, boltaning goh tig'i bilan, goh orqasi bilan kallaning duch kelgan joyiga urardi.

— Bunaqada shoxni sindirib qo'yasan. Bu yoqqa ber, — yaqinlashdi Seydahmad.

— Nari tur! O'zim! Qo'lingdan kelmaydi, sindirib qo'yasan! — xirillab nafas olardi O'razqul boltani quloch-kashlab urarkan.

— Xo'p, xo'p, o'zing bilasan, — Seydahmad tupur-gancha uyi tomon odimlab ketdi. Uning orqasidan haligi qoradan kelgan barvasta kishi borardi. U qopda o'z ulushini olib ketayotgan edi.

O'razqul molxona orqasida mast-alast holda, qaysarlik bilan Shoxdor ona bug'uning kallasini tilkalashda davom etardi. Uning bu holati uzoq kutilgan qasosini endi bajo keltirgandek tuyulardi.

— Eh, yaramas! La'nat!.. — deb xuddi jonsiz kalla eshitayotganday etigining tovonı bilan uni tepib jahl ustida og'iz ko'pirtirgancha so'kinardi. — Kimni ahmoq qilmoq-chisan! — U boltani ushlagancha kallaning tepasiga qayta-qayta xezlanib kelardi. — Dabdala qilmasam, otimni boshqa qo'yaman. Mana senga! Mana senga! — Shunday deb bolta bilan kallani urdi. Kalla chirsillab yorilib, mayda suyaklar har tomonga uchib ketardi.

Boltaning tig'i ko'zga ko'ndalang kelib tekkanda bola qichqirib yubordi. Ochilib qolgan ko'z chanog'idan qop-qora quyuq suyuqlik oqib tushdi. Ko'z so'ndi, barbod etildi...

Men bundan zo'rroq kallalarni ham maydalay olaman! Bundan boshqa shoxlarni ham sug'urib ola bilaman! — deb jazavasi tutib bo'kirardi O'razqul gunohsiz kalladan nafrat-langancha.

Nihoyat bu kallaning peshona suyaklarini ham mayda-

lashga muvaffaq bo'ldi. U endi boltani tashlab kallani oyog'i ostiga olib, shoxdan ikki qo'llab ushlagan-cha wahshiyona kuch bilan buray boshladi va shoxlarni yilib oldi. Ular sug'urib olingan ildiz singari qarsillardi. Bu shoxlar – bolaning iltimosiga ko'ra, O'razqul bilan Bekey xolaga sehrli beshik keltirishi lozim bo'lgan o'sha Shoxdor ona bug'uning shoxlari edi...

Bolaning ko'ngli behuzur bo'ldi. U burildi va qo'lidagi buyrakni tushirib yuborib, sekingina nari ketdi. U qulab tushayotgandek yoki bo'lmasa odamlar ko'zi oldida qayt qilib yuborayotgandek juda qo'rqi. U oqarib-gezarib manglaylari yopishqoq terga botgancha o'choq yonidan o'tib borardi. O'choqda lovullab o't yonib, qozondan burqirab qaynoq bug' ko'tarilardi. Baxtsiz Mo'min bobo bo'lsa hamon avvalgidek yuzini o'tga tutib, hammasiga chap berib o'tirardi. Bola bobosini bezovta qilgisi kelmadı. U tezroq o'ringa yetib borishni va to'shakka boshi bilan burkanib yotishni istardi. Qani endi, hech narsani ko'masa, eshitmasa, unutsa.

Qarhisidan Bekey xola chiqib qoldi. U o'ziga oro berib yasangan, biroq yuzida O'razqulning kaltaklashi natijasida hosil bo'lgan ko'm-ko'k qontalash izlar ko'zga tashlanib turardi. Bemavrid quvonib, jonsaraklik bilan «katta go'shtga» yugurib kelayotgan edi.

– Senga nima bo'ldi? – U bolani to'xtatdi.

– Boshim og'riyapti.

– Boshginangdan aylanay, – dedi mehri toshib va ustma-ust o'pa boshladi.

U ham mast edi. Undan ham la'natি aroq hidi anqib kelardi.

– Boshginasi og'ribdi-da, – ming'irladi u rahmdillik qilib. – Jigargo'sham mening. Balki, ovqatlanging kelayotgandir.

– Yo'q, hech narsa yemayman. Yotgim kelyapti.

– Ketdik bo'lmasa, o'zim yotqizib qo'yaman. Nima,

sen yakka-yu yolg'iz yotaverar ekansanmi. Axir hamma odam biznikida. Mehmonlar ham. Go'sht ham tayyor bo'-lay deb qoldi, — dedi u va bolani o'zi bilan birga olib ketdi. Bular yana o'choq boshidan o'tib ketayotganlarida yelin singari qizarib to'lishib ketgan holda molxonadan chiqib kelayotgan O'razqulga ko'zлari tushdi. U Mo'min bobo yoniga o'zi kesgan bug'u shoxlarini kekkaygancha uyib qo'ydi. Chol sapchib tushdi.

O'razqul unga qaramasdan suv to'la paqirni boshi uzra ko'tardi va orqaga egilgancha egniga to'kib-sochib icha boshladi.

— Endi o'lsang ham bo'laveradi, — dedi u boshini paqirdan ko'tarib, yana paqirga tiqarkan. Bola cholning g'o'ldirab gapirayotganini eshitdi:

— Rahmat, o'g'lim, rahmat. Endi o'lsam ham armonim yo'q. Men uchun shunchalik izzat-hurmat...

— Men uyga ketaman, — dedi o'zini uncha yaxshi sezmayotgan bola.

Bekey xola ko'nmadni.

— Bir o'zing nima qilasan u yerda. — Bolani holi-joniga qo'ymasdan uyiga olib ketdi va burchakdagi karavotga yotqizdi.

O'razqulning uyida dasturxon muntazir edi. Har xil taomlar muhayyo edi. Bularning hammasi bilan kampir va Guljamol band edi. Uy bilan hovlidagi o'choq orasida Bekey xola qatnagani-qatnagan. O'razqul bilan barzangi Ko'katoy go'shtni kutib, gulli ko'rpa chada yostiqqa yon-boshlagancha choydan mayda-mayda ichishib o'tirishardi. Ular to'satdan o'zlariga bino qo'yib, o'zlarini to'ra his etishardi. Seydahmad ularga piyolaning tagida choy quyib o'tirardi.

Bola bo'lsa bir burchakda ipsiz bog'langanday, betoblik zarbiga bardosh berib jimgina yotardi. Uni yana qaltiroq bosdi. U turib ketishni istardi. Biroq karavotdan tushishi bilanoq qayt qilib yuborishdan qo'rqardi, shuning uchun

ham u titrab-qaqshagancha tishini-tishiga qo'yib, qimir etmay yotardi. Ortiqcha qimirlashdan qo'rqardi.

Shu orada xotinlar Seydahmadni hovlidan chaqirishdi. Katta sirlangan tovoqda tog' singari uyulib, bug'lanib turgan go'shtni ko'targancha Seydahmad paydo bo'ldi. U uzoq kutilgan bu taomni zo'rg'a ko'tarib kelib, O'razqul bilan Ko'katoyning oldiga qo'ydi. Xotinlar uning orqasidan yana turli xil ovqatlarni keltirishdi.

Hamma joy-joyiga o'tirdi, pichoq va tarelkalar tayyorlandi. Shu orada Seydahmad stakanlarga aroq quydi.

— Aroqning raisi men bo'laman, — deya shaqillay boshladи u burchakdagи shishalarga ishora qilib.

Hammadan keyin Mo'min bobo keldi. Chol bugun har qachongidan ko'ra g'alati va ayanchli qiyofada ko'rinaridi. U biror chetroq joyga borib omonatgina o'tirmoqchi edi, lekin qora, barvasta Ko'katoy himmat qilib uni o'z yoniga taklif qildi.

— Bu yoqqa keling, oqsoqol.

— Rahmat. Biz mana bu yerga, o'zimizniki-ku axir, — e'tiroz bildirmoqchi bo'ldi Mo'min bobo.

— Har qalay, siz oqsoqolimizsiz, — qattiq turib oldi Ko'katoy va o'zi bilan Seydahmadning o'rtasiga o'tqazdi.

— Qani, ichamiz, oqsoqol, sizning shunday muvaffaqiyatlarining uchun. Birinchi so'z sizga.

Mo'min bobo yo'talib qo'ydi.

— Mana shu uylarda tinchlik bo'lsin, — dedi u qiynalib.

— Qayerda tinchlik bo'lsa, baxt ham o'sha yerda, bolalarim.

— To'g'ri, to'g'ri! — deb hamma o'z qadahini ko'tardi.

— A, siz-chi! Yo'q, bunaqasi ketmaydi! Kuyovingiz va qizingizga baxt tilasangiz-u, yana o'zingiz ichmasangiz, — deb Ko'katoy xijolat tortib o'tirgan Mo'min bobodan o'paladi.

— Shularning baxti uchun bo'ladigan bo'lsa, — chol shoshib qoldi va hammani hayratda qoldirgancha salkam

to'la stakanni oxirigacha ko'tarib yubordi va garang bo'lib qolganday boshini chayqay boshladi.

- Obbo, shovvoz-ey!
- Bizning bobo unaqalardan emas.
- Qoyil, qoyilmiz cholingizga!

Hamma shodlanib kulardi, cholni maqtardi.

Uy isib dimiqib ketgan edi. Bola iztirob chekib yotardi, boshi aylanardi. U ko'zini yumib yotgancha mast-alast kishilarning Shoxdor ona bug'uning go'shtini chapillab, pi-shillashib ovoz chiqarib yeyayotganliklarini, bir-birovlari-ga mazali go'sht qismilarini uzatishib siylashayotganlarini, kir stakanlarning urishtirilayotganini, kemirib tozalangan suyaklarning tovoqqa qanday terib qo'yilayotganini eshitib turardi.

- Bay-bay-bay, munchayam mazali-ya! - maqtardi Ko'katoy labini chapillatib.

- Nima, biz ahmoqmizmi tog'da yashab shunday go'sht yeya olmasak, - dedi O'razqul.

- To'g'ri-da, nega bo'lmasa bu yerda yashayapmiz, - ma'qulladi Seydahmad.

Hamma Shoxdor ona bug'uning go'shtini maqtay ketdi. Kampir-u Bekey xoladan tortib, Guljamol-u Mo'min bobogacha - hamma-hammasi maqtashardi. Bolaga ham tarelkada go'sht va boshqa taomlardan kiritib berishdi. Le-kin u rad etdi. Mast odamlar uning tobi qochganligini hisobga olib bezovta qilmadilar.

Bola tishini-tishiga qo'yib yotardi. U shunday yotganda ko'ngil behudligidan biroz qutulganday bo'ladi. Biroq Shoxdor ona bug'uni o'ldirgan bu odamlar bilan biron ish qilishga qodir emasligi uni hammadan ko'ra qiy Nayotgan edi. U bolalarga xos haqgo'ylik g'azabi va dilxastaligi bilan ulardan o'ch olishning turli yo'llarini - qanday bo'lmasin ularni jazolash, gunohini tushunishga majbur etish, qanday yovuz ishga qo'l urganliklarini ko'rsatib qo'yish yo'llarini o'ylardi. Biroq xayolan Qilibekni yordamga chaqirishdan

bo'lak biror durustroq yo'l topolmadi. Ha, o'sha bo'ronli tunda askarcha kamzul kiyib, yosh haydovchilar bilan birga pichan ortishga kelgan o'sha yigitni chaqirmoq kerak. U bolaning ko'rib yurgan odamlari ichida O'razqulga bas kela olishi va butun haqiqatni aytib solishi mumkin bo'lган birdan bir kishi edi.

Bolaning chorlashi bo'yicha Qulibek mashinada g'izil-lab yetib keldi va avtomatni oldinga qarata qiya ushlagancha kabinadan sakrab tushdi: «Qani ular?» – Ular mana bu yoqda! Ular ikkalasi O'razqullarning uyi tomon yugurib ketishdi. Eshikni zarb bilan ochishdi. «Qo'zg'ala ko'rma! Qo'lingni ko'tar!» – bo'sag'adan turib dahshat bilan buyruq berdi Qulibek, avtomatni to'g'rilagancha. Hammaning kapalagi uchib ketdi. Hamma o'tirgan joyida dong qotib, og'izdag'i go'shtlar bo'g'izlarida qoldi. Ko'p yeb qo'llari, yuzlari, og'izlari moyga botib, bo'kib qolgan mast-alast kishilarning esa umuman qimir etishga majollari qolmagan edi.

«Qani, o'mingdan turchi, murdor!» – Qulibek avtomatini O'razqulning chakkasiga tiradi. Qaltiroq bosgan O'razqul duduqlanganicha Qulibekning oyog'iga yiqlidi. «Rahm qil, o'ldirmagin». Lekin Qulibek rahm qilmadi. «Chiq bu yoqqa, murdor! Endi tamom bo'lding!» – U O'razqulning chotiga zarb bilan tepib yubordi va o'midan turg'i-zib uydan chiqishga majbur etdi. Kayfi uchib sarosimaga tushib qolgan jamiki kishilar jingina hovliga chiqishdi...

«Devorga borib tur! – buyruq berdi Qulibek O'razqulga. – Shoxdor ona bug'uni o'ldirganing uchun va uning beshik ko'tarib kelgan shoxlarini kesib olganining uchun sen-ga o'lim!» O'razqul tuproqqa yiqlilib tushdi. Emaklab ingragancha zorlana boshladi: «O'Idirma meni, mening hech kimim yo'q-ku axir. Olamda tanhomani. Na o'g'lim bor, na qizim...»

Undagi manmanlik, kibr-havo qayqqha ketdi.

Ojiz, yaramas qo'rkoq. Bundaylarni o'ldirging ham

kelmaydi.

«Mayli, o'ldirmaylik, — dedi bola Qulibekka. — Lekin bu yerdan abadiy ketsin, qorasi o'chsin. Bu yerda uning keragi yo'q. Yo'qolsin».

O'razqul o'midan turib shimini ko'tarib oldi va o'girilib qarashga yuragi dov bermay lo'killagancha qochib qoldi. Uning xomsemiz yuzlari lorsillab, etigidan galife¹ shimi osilib qolgan edi. Biroq Qulibek uni to'xtatdi: «To'xta! Senga aytadigan oxirgi so'zimiz bor. Senda hech qachon bola bo'lmaydi. Sen yovuz va yaramas odamsan. Seni bu yerda hech kim yoqtirmaydi. O'rmon ham, birorta daraxt ham, hatto bir dona giyoh ham seni sevmaydi. Sen fashist-san. Sen bu yerdan umrbod ket. Qani, tezroq bo'l!» O'razqul oldi-ketiga qaramay yugurardi. Qulibek uning orqasidan: «Shnel! Shnel²», — deya xaxolab kular va yana vahima solish uchun avtomatidan havoga qarab o'q uzardi.

Bola o'zida yo'q shod edi. O'razqul ko'zdan g'oyib bo'lgach, Qulibek eshik oldida gunohkorlarcha turgan boshqa kishilarga qarab: «Shunday odam bilan qanday yashab keldilaring? Uyat emasmi sizlarga!» — dedi.

Bola o'zini yengil his qildi. Adolatli sud bajo keltirildi. U o'z xayollariga shunchalik berilib ketgan ediki, hatto qayerda yotganini ham, O'razqulning uyida nima munosabat bilan ichkilikbozlik qilayotganliklarini ham unutgan edi. Qahqahlab kulishlar uni bu orombaxsh holatdan yana o'ziga keltirdi. Bola ko'zini ochib yana quloq sola boshladidi. Xonada Mo'min bobosi yo'q edi.

Qayoqqadir chiqib ketgan bo'lsa kerak. Xotinlar idish-tovoqlarni yig'ishtirishib, choy keltirishga hozirlik ko'rayotgan edilar. Seydahmad nimanidir baland ovoz bilan hikoya qilib berardi, o'tirganlar uning so'zlarini eshitib

¹ Galife (fransuzcha: Galifet – otliq askarlar uchun maxsus shim joriy qilgan fransuz generali G. Galife nomidan) – etik bilan kiyiladigan, tizzadan yuqori yon tomonlari juda keng shim.

² Shnel (nemischa) – tez-tez, tezroq.

kulishardi.

— U yog‘i nima bo‘ldi?

— Davom et!

— Sen shoshilma, bu yoqqa qara, qani yana bir qaytarib ayt, — kulgidan ichagi uzilgan O‘razqul yana so‘ray boshla di, — sen unga javoban nima deding? Uni qanday qo‘rqit ding. Voy ichagim! Xa-xa-xa! — U hamon qornini ushlagancha qotib-qotib kulardi.

— Shunday qilib, — deya Seydahmad hikoyasini yana boshidan boshlashga jon deb rozi bo‘ldi, — biz bug‘ularga yaqinlashib borsak, o‘rmon yoqasida uchtasi turgan ekan. Otlarni endigina daraxtga bog‘lagan ham edik, chol hamrohim qo‘limdan ushlab: «Biz bug‘ularni otishimiz mumkin emas. Biz Bug‘uboy avlodidanmiz. Shoxdor ona bug‘uning farzandlarimiz!» dedi. O‘zi bo‘lsa bolalardek termilib turardi menga. Ko‘zları yalinib-yolvorib iltijo qilayotgandek boqardi. Mening esa o‘lgiday kulgim qistardi. Lekin kulib yubormadim. Ha, kulmadim. Aksincha, bu haqiqatan ham shunday-ku: «Sen nima, turmaga tushging kelyaptimi?» — deyman. «Yo‘q», — deydi u. «Bilasanmi, boylar zamonidagi hikoyalar kambag‘al xalqni qo‘rqitish uchun to‘qilgan», — dedim. Shunda u tilga kirib: «Sen nima deyapsan o‘zi», — dedi. Men bo‘lsam: «Shuni aytyapmanki, sen bunaqa gap laringni qo‘y, aks holda qarilicingha ham qaramay, tegishli joyga yozib yuboraman», — dedim.

— Xa-xa-xa, — deb o‘tirganlarning hammasi kulib yuborishdi. Ayniqsa, O‘razqul ularning ichida rohatlanib kulardi.

Keyin biz sezdirmasdan ularga yaqin bordik. Agar ularning o‘rnida boshqa hayvonlar bo‘lgandami, allaqachon xabar topib ko‘zdan g‘oyib bo‘lgan bo‘lardi. Bu anqov bug‘ular esa bizdan cho‘chimayotganday qochmasdi. Cho‘chimagani yana ham yaxshi deb o‘ylayman, — hikoya qilar di Seydahmad. — Men miltiq bilan oldinda, chol keyinda boryapmiz. Shu ondayoq, menda shubha tug‘ildi. Umrimda

chumchuq ham otgan emasdim. Hozir shunday bir holat yuzaga keldiki, agar tekkiza olmasam, o'rnonga qochadi-ketadi, keyin uning orqasidan yetib bo'psan, dovonning narigi yog'iga o'tib ketadi. Bunday tayyor o'ljani kim qo'l-dan boy berishni istardi?

Bizning chol ovchi bo'Igan, vaqtida ayiqni ham qulat-gan. Men unga miltiqni berib, mana chol, oting, dedim. U bo'lsa yo'q, otmayman, o'zing ot, deydi. Men bo'lsam unga: Men axir mastman-ku, dedim. O'zim esa oyoqda turolmayotgandek tebranardim. U o'rmondan yog'och olib chiqqanimizda siz bilan ichganimizni ko'rgan edi. Shuning uchun ham men o'zimni ayyorlikka soldim.

– Xa-xa-xa.

– Men tekkizolmayman dedim, bug'ular ketib qoladi, keyin qaytib kelmaydi. Bizning esa quruq qaytib borishimiz yaxshi emas. O'zing bilasan. O'ylab ko'rgin. Nega bizni bu yoqqa yuborishdi? Indamaydi. Miltiqni ham olmaydi. Mayli, o'zingiz bilasiz, dedim-da, miltiqni tashlab ketmoqchi bo'ldim. U orqamidan ergashdi. Baribir, O'razqul meni haydaydi – sovxoza borib ishlayveraman, deydi. Qariganda qayoqqa borasan, dedim? Yana lom-lim demadi. Men sekin xirgoysi qildim:

*Sariq-sariq tog'lardan,
Sariq otda men keldim.
Och eshicing, ey, sariq savdogar...*

– Xa-xa-xa...

– Meni haqiqatan ham mast deb o'yladi. Miltiqni qo'l-ga olib jo'nab qoldi. Men qaytdim. Biz bir-birimiz bilan tortishib yotar ekanmiz, bug'ular bu orada biroz nariroqqa yurdi. Ko'ryapsanmi, deyman unga, ketib qoldi, keyin ularغا yetib bo'lmaydi. Ular hali hurkib qochmaguncha otib olish kerak. Chol qo'liga miltiqni oldi va ularning orqasidan pusib bora boshladi. U hamon: «Kechir meni, Shoxdor ona

bug'u, kechir...», — deb o'z-o'zicha shivirlardi. Men esa o'z-o'zimcha: «Ehtiyyot bo'l, tekkiza olmasang, sen ham o'sha bug'ular bilan birga boshing oqqan yoqqa qarab ket, boshqa qorangni ko'rsatma», — dedim.

— Xa-xa-xa...

Ichimlik hidi bilan dud hidining birga qo'shilib anqishi, uning ustiga qahqaha urib kulishlar bolaning isitmasini oshirib, yanada dimiqtirib yubordi. Og'riqning zo'ridan uning boshi tars yorilib ketayozdi. Nazarida kimdir uni te-payotganga, kimdir bolta bilan miyasini yorayotganga o'xshardi. Go'yo birov uning ko'zini mo'ljalga olayotganday chap berib boshini olib qochishga intilardi. Isitma natijasida holdan ketgan bola muzdek daryoda paydo bo'lib, baliqqa aylanib qoldi. Quyrug'-u tanasi, suzgich qanotlari — hamma-hammasi baliqniki-yu, faqat og'riyotgan boshigina o'zicha qolgan edi. U qop-qorong'i muzdek suv ostida suzib borardi.

Xayolida umrbod shunday baliq bo'lib qolishni va tog'ga hech qachon qaytmaslikni o'ylardi. «Qaytmayman endi, — deyardi u o'zicha. — Yaxshisi, baliq bo'laman, baliq bo'lib yashayman...»

Bola karavotdan tushib, sekin uydan chiqib ketganini hech kim payqamay qoldi. U zo'rg'a burchakka yetib borgan ham edi, birdan qayt qilib yubordi. U devorga suyan-gancha ingrab yig'lardi. O'pkasi to'lib yig'laganidan nafasi qisilib g'o'ldirardi:

— Yo'q, men, yaxshisi, baliq bo'laman. Bu yerdan suzib ketaman. Yaxshisi, baliq bo'laman.

O'razqulning uyi derazasidan esa mast kishilarning qahqahlab kulishlari-yu, qiyqiriq ovozlari eshitilardi. Bu yovvoyi qahqaha bolani garang qildi, uning qalbida chidab bo'lmas dard-alamlarni qo'zg'adi. Bu dahshatli qahqahani eshitish ko'nglini behuzur qilayotgandek tuyuldi. U biroz o'ziga kelish uchun hovliga chiqdi. Hovlida hech kim yo'q, huvullab yotardi... O'ti o'chib qolgan o'choq yonida ichki-

likning zo'ridan o'lar holatda yotgan Mo'min boboga ko'zi tushdi. Chol tuproqda, o'sha Shoxdor ona bug'uning kesib tashlangan shoxlari yonida hushsiz yotardi. Bug'uning maydalangan kallasini it g'ajib yotgan edi. Bulardan boshqa biron kimsa yo'q.

Bola bobosining ustiga engashgancha uning yelkasidan tortqiladi.

— Bobo, yuring, uyga ketamiz, uyga, — dedi u. Chol javob bermadi, u hech nimani eshitmadni, boshini ham ko'tara olmadi. Ha, u nima ham deya olardi?

— Qani, turing, bobo, uyga ketamiz, — dedi bola. Kim bilsin, u o'zining bolalik aqli bilan bobosining Shoxdor ona bug'u haqidagi ertagi uchun bu yerda ta'zirini yeb yotgанини, o'z erki bilan unga qasd qilmaganligini, uning o'zi bu haqda bolaga hamma vaqt nasihat qilib kelganligini, — otabobolar udumiga, o'z vijdoni va vasiyatlariga zid borganligini, baxti qaro qizini deb, nabirasini deb shu ishga qo'l urganligini fahmlay oldimikin yoki anglab yetmadimikin?..

Chol og'ir ahvolga tushib, g'am-alam o'tida yonib, bolaning ovoziga javob qilmasdan, go'yo o'lik singari yuzini yerga qilib yotardi.

Bola bobosining yoniga cho'qqayib o'tirgancha uni qo'zg'atishga harakat qildi.

— Bobo, boshingizni ko'tarsangiz-chi, — dedi u. Bolaning yuzlari oqarib, bo'shashib ketgan edi, qo'llari, lablari qaltirardi. — Bobo, bu menman. Eshityapsizmi? — deyardi u. O'zimni juda yomon sezyapman, — deya yig'lardi u. — Boshim og'riyapti, juda qattiq og'riyapti.

Chol ingrab, qimirlay boshladi, biroq hamon o'ziga kelolmagan edi.

— Bobo, Qulibek keladimi? — so'radi bola birdan ko'z yoshi aralash. — Ayting, mashinasida Qulibek keladimi? — gap bilan alaxsitmoqchi bo'ldi u cholni.

Bola bobosini yonbosh bilan ag'darilib yotishga majbur etdi va nogahon mast holda soqollarigacha loy va tup-

roqqa belanib, ayanchli holda yotgan cholning yuziga ko'zi tushib, seskanib ketdi. Bola shu daqiqada haligina O'razqul bolta bilan maydalab tashlagan oq bug'uning kallasini xayolidan o'tkazdi va qo'rquvdan o'zini chetga tortdi. Bobosidan nari ketar ekan, dedi:

— Men baliqqa aylanaman, eshityapsizmi, bobo, suzib ketyapman. Qilibek kelganda baliqqa aylanib qolganimni aytin.

Chol hech qanday javob qaytarmadi.

Bola yurishda davom etdi. Daryoga tushib, suv kecha boshladi.

Bolaning suvda baliq bo'lib suzib yurganidan hali hech kimning xabari yo'q edi. Hovlida mast kishilarning kuylagan qo'shiqlari eshitilardi:

*O'rkach-o'rkach totardan,
O'rkach tuyada men keldim.
Och eshicing, bukri savdogar,
Biz ichamiz, o'tkir vinodan...*

Sen suzib ketding. Qilibekning kelishini kutib turmading. Afsus, ming afsuski, Qilibekning kelishini kutib turmading. Nega sen yo'ldan chopib bora qolmading. Agar yo'ldan uzoq muddat chopib borganingdami, albatta, uni uchratarding. Qilibekning mashinasini uzoqdan tanigan bo'larding. Qo'lingni ko'targaningda u shu zahotiyoyq mashinasini to'xtatgan bo'lardi.

— Sen qayoqqa ketyapsan? — deb so'rardi.

— Men sizni izlab ketayotgan edim! — deb javob bergen bo'larding.

U shunda seni mashinasiga olgan bo'lardi. Ikkalasing birga ketgan bo'lardilaring. Oldinda, yo'lda esa hech kimga ko'rinnmasdan Shoxdor ona bug'u yelday uchib borardi. Biroq sen uni ko'ra olgan bo'larding.

Ammo sen suvda suzib ketding.

* * *

Sen bu qo'shiqni eshitmading. Sen o'z ertagingdag'i baliq kabi suzarding, bo'talog'im. Bilasanmi, sen hech qachon baliqqa aylanib qolmaysan va Issiqko'lgacha suzib borolmaysan, oq kemani ham ko'rolmaysan va unga: «Salom, oq kema, bu men!» – deb aytolmaysan.

Sen oqib ketding.

Endi shuni aytishim kerakki, sening go'dak qalbing nimanı noxush ko'r gan bo'lsa, hammasini rad etding. Mening ovunchim ham, quvonchim ham shunda-da. Sen bir chaqnab so'ngan yashin kabi hayot kechirding. Chaqmoqlarni samo chaqadi. Samo esa abadiydir. Mening ovunchim ham, quvonchim ham shunda-da. Insondagi go'daklik vijdoni xuddi urug'dagi ilk kurtakning o'zginasi, kurtaksiz urug' unib chiqmaydi. Biz olamga kelmasdan ilgariyoq, toki tug'ilish va o'lish bor ekan, haqiqat tantana qilib kelmoqda.

Bo'talog'im, sen bilan vidolashar ekanman, sening so'zingni yana bir bor takrorlayman: «Salom, oq kema, bu men!»

JAHON ADABIYOTI DURDONALARI

Chingiz AYTMATOV

OQ KEMA
(*qissa*)

Tarjimon:
Asil RASHIDOV

Nashrga tayyorlovchi:
Ergashbay **MATYAKUBOV**

Mas'ul muharrir:
Alisher RAVSHANOV

Qo'shimcha izoh va iqtiboslarni kirituvchi:
Ergashbay **MATYAKUBOV**

Musahih:
Lolaxon **QO'ZIBOYEVA**

Kompyuterda sahifalovchi:
Feruzbek **VOXIDOV**

Litsenziya raqami A1 № 239, 2013. 04. 07. da berilgan.

Bosishga 2018 yil 11.09 da ruxsat etildi.
Bichimi 84/108 J/16.

Bosma tobog'i 10 Shartli bosma tobog'i 13
Garnitura "Times New Roman" offset qog'oz.
Adadi 1500 nusxa. Buyurtma № 87
Bahosi kelishilgan narxda.

"ADAD-PL.YUS" MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent, "Bunyodkor" shoh ko'chasi 28-uy. 100097

ISBN 978-9043-38179-7

~~9000~~

A standard linear barcode representing the ISBN 978-9043-38179-7.

9 789943 381797